

valóság

A TARTALOMBÓL

Tóth Gábor: A tömeg- és az elitművészet viszonyának jelentése Oswald Spengler filozófiájában a kultúra, a civilizáció és a világváros fogalmai tükrében

Dr. Benda József: Gyermeksokk: a megoldások fő irányjai – két évünk van hátra (III. rész)

Simon Katalin: Magyar–erdélyi–román kapcsolatok a nagyszombati, budai és pesti orvosi karon a kezdetektől 1848-ig

Hágen András: Az analitikus magyar forradalom és szabadságharc, 1956. október 23-án

Botos Katalin: Arnold J. Toynbee

Miskolczy Ambrus: Albert Camus újrafelfedezése? Szélgjegyzetek Michel Onfray: *L'ordre libérraire. La vie philosophique d'Albert Camus* (Paris, Flammarion, 2012) művéhez

Gazdag László: Miért csúszott vakvágányra a rendszerváltás vonata?

Tefner Zoltán: Középpontban a női test

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
6

3

VALÓSÁG

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2016. március LIX. évfolyam 3. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Ipress Center Central Europe Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Viktor
igazgatósági tag

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 **Nemzeti
Tehetség Program**

Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

A tömeg- és az elitművészet viszonyának jelentése Oswald Spengler filozófiájában a kultúra, a civilizáció és a világváros fogalmai tükrében*

Oswald Spengler filozófiai életműve a 20. századi európai eszmetörténet egyik különleges fejezete. Jelen tanulmányban a spengleri gondolkodás művészetelméleti aspektusainak áttekintésére teszünk kísérletet, fő hivatkozási alapnak *A Nyugat alkonya* című munkát tekintjük, melyet a szerző fő műveként tartanak számon. A könyv valamennyi tézise mély értelmű ontológiai, történetfilozófiai, társadalomfilozófiai és kultúrkritikai következtetésekben fejeződik ki, melyek a napjainkban uralkodó társadalmi mechanizmusok megértését is könnyebbé teszik. Spengler nézeteinek eredetiségét és radikalitását jelzi, hogy történelem- és kultúraszemléletét műve megjelenését követően rögtön kritikák egész sora érte.¹ Mindezek ellenére a tömegtársadalom struktúrájára és működés módjára vonatkozó filozófiai álláspontja megfelelő alapot jelent a tömeg- és az elitművészet viszonyának elemzéséhez. Az Ortega y Gasset életművében konstitutív jellegű oppozíciót itt is megtaláljuk azzal a különbséggel, hogy míg a spanyol gondolkodó történelemszemléletének lényegét a linearitás jelenti,² addig Spengler a történelmet önálló és zárt organikus egységek rendszereként gondolja el, melyek magukban foglalják a bennük élő emberek szellemi és vitális teljesítményeit. Ezeket kultúráknak nevezi, koncepciójának egésze pedig ebből eredően „kultúrmorfológiai” jellegű. E mozzanat képezi a spengleri gondolkodás lényegi pontját, amely nélkül egyetlen filozófiai következtetését sem érthetnénk meg. Írásom tematikus és módszertani keretei nem teszik lehetővé *A Nyugat alkonya* egészének részletes analizisét, így csupán azon momentumokat emelhetjük ki, melyek a szerző esztétikai nézeteinek megértése szempontjából megkerülhetetlenek. Kiemelt figyelmet szentelünk a város lényegét tárgyaló elméletének, mivel a nagyvárosi létmódot tekintjük a vizsgálódás tárgyát képező esztétikai problémák forrásának. Mindezen gondolatok Spengler – már említett – morfológiai megközelítése fényében válnak érthetővé, amely a valóság végső értelmét és magyarázó elvét a lét organikus felfogásában rögzíti: „[...] a leghatározottabban elkülönítem egymástól az organikus, valamint a mechanikus világészlelést, [...] az alakzatok foglatát a törvénytől, a képet és a szimbólumot a képlettől és a rendszertől [...]”³ Látható, hogy Spengler történetfilozófiájának fundamentumát azon törekvés jelenti, hogy a történetbölcselet szakítson az idő hagyományosan rögzült lineáris szemléletmódjával (amely az ókor–középkor–újkor sémában fejeződött ki), és a történelem lényegét, valamint mozgásformáit az élő szervezetek működése felől magyarázza. Ennek kivitelezését teszi lehetővé a szimbólum fogalma, melyet a filozófus speciális jelentéssel ruház fel: „Mindaz, ami egyáltalában létrejött, mindaz, ami megjelenik, szimbólum, egy lélek kifejeződése.”⁴ A szimbólumot a spengleri „ontológia” legelső építőkövének tekinthetjük, amely a valóság és a vele viszonyba lépő szubjektum kapcsolatának minden elemében jelen van, és hatást fejt ki. Ily módon teszi lehetővé a megismerés és a megértés aktusát: „A szimbólumok érzéki jelek, meghatározott jelentést hordozó végső, oszthatatlan és mindenekelőtt akarattalan benyomások.”⁵ Ily módon a kultúra alakzatai – köztük is kiemelten a művészeti alkotások, melyek eredendően a szimbolikus formákban gyökereznek –, a megismerés folyamatában nem foghatók fel objektív és kimeríthetetlen entitásokként, hanem csakis az organikus élővilág spontán, vitális működési mecha-

nizmusain alapuló képződményekként. „A kultúrák organizmusok, a világtörténelem pedig ezek összelejtája.”⁷⁶ Minden egyes kultúrkör saját életeciklussal és vitális adottságokkal rendelkezik, és ennek megfelelően futja be meghatározott pályáját az időben. E ciklus rajzolja ki a világtörténelem menetét: „A világtörténelem képe [...] úgy jelenik meg előttünk, mint megszámlálhatatlanul sok alakzat sorozata [...]”.⁷⁷ A kultúra-formák életének minden esetben két fő szakasza különíthető el: a folyamatos tartalmi gazdagodás által kísért felívelés, valamint az elgyengülés, illetve az Ortega y Gasset-i koncepcióban is fontos szerepet betöltő szellemi kimerülés jeleit mutató hanyatlás: „Mindegyik kultúra ugyanazon életkorokon megy keresztül, mint az egyes ember. Mindegyiknek megvan a maga gyermek-, ifjú-, felnőtt- és aggkora.”⁷⁸ A kultúrkörök virágzó fázisában a magas szintű esztétikai tevékenység nem ütközik semmiféle akadályba. Ez azt jelenti, hogy a művek létrehozása érdekében kifejlesztett szellemi erőfeszítések összhangban vannak a társadalom alapvető mechanizmusaival és berendezkedésével. Az individuuum – beleértve az alkotó és a befogadó szubjektumot – egy harmonikus, önmagát belülről szervező egész, személyes létükben mégis autonómként megőrződő mozzanataiként tételeződnek. A művészet létmódját és társadalmi rendeltetését a kanti értelemben vett dinamikus közösség elvei tükrözik vissza legadekvátábban. Mind az alkotói, mind a befogadói oldalon olyan szubjektumok együttesét kell elgondolni, akik egyéni megismerő- és ítélőképességük szerint viszonyulnak a tárgyakhoz és alkotnak róluk ítéleteket. Ezen ítéletek eszmei tartalmának megoszthatónak kell lennie a közösség minden egyes tagjával ahhoz, hogy egységes értelem-struktúrává szerveződjenek: „Az ízlést akár úgy is definiálhatjuk, mint a képességet annak megítélésére, ami egy adott megjelenítés feletti érzésünket fogalom közvetítése nélkül általánosan megoszthatóvá teszi.”⁷⁹ Egy társadalom civilizáltságának foka egyértelműen megmutatkozik abban, hogy az alapvető esztétikai kritériumokról szóló kijelentések mennyiben tartanak igényt általános helyeslésre és elfogadásra. A kulturális „arisztokratizmust” képviselő emberi közösségek elsődleges ismertetőjegye, hogy az egyén által privát életében elfogadott és képviselt maximák és kritériumok a közösségi kultúra egyetemességében feloldódva nyerik el autentikus formájukat. Minél magasabb szellemi szintet reprezentál az adott társadalom, annál határozottabb igény teremődik az individuális esztétikai tapasztalatok megosztására. E viszony fordítottja is egyaránt igaz: az individuumban a műalkotás szemléletkor felébredő öröm – ezáltal pszichikai és intellektuális érzékenysége, ítélőképességének kibontakozása – annál magasabb szintet ér el, minél inkább törekszik a saját szférából történő kilépésre, szubjektív élményének egy *sensus communis*-ban történő feloldására: „[...] míg végül a legmagasabb pontra elérkező civilizálódás mindebből a kifinomult hajlammal szinte a legfőbb művét alkotja, és az emberek már csak annyira tartják értékesnek az érzeteket, amennyire általánosan megoszthatók; [...]”.⁸⁰ E mozzanat az elemzés egésze szempontjából rendkívül fontos, hiszen Ortega, Spengler és Benjamin esztétikai koncepcióiban egyaránt megnyilvánul. Az alkotó művészek és a potenciális befogadók társadalmi elkülönülése az adott történelmi kor hanyatlásának legbiztosabb tünete: megszűnik a közvetítés lehetősége a szellemi elit és a társadalmi tömeg között. A „tömegek” érzékelésének és gondolkodásának kifinomultsága éppen az említett elszakadás következtében folyamatosan csökken egészen addig, amíg kizárólag drasztikus, ugyanakkor tartalmilag üres és szellemi összpontosítást egyáltalán nem igénylő formákban és hatásokban találunk élvezetet: „A 20. század végére elveszítettük azt a képességünket, hogy az elemi érzéki élményekben örömet leljük [...] Az iránt a köztes szféra iránt, amit az esztétikai érzékiség képes nyújtani, érzékeink eltompulnak, és a művészek egyre drasztikusabb hatásokat kell produkálnia [...]”.⁸¹ Az elit a maga által megteremtett, a többségtől szigetszerűen elzárt szférájába húzódik vissza, és nem fejt ki pozitív hatást a társadalom többi részére. Az egyes alakzatok életfolyamatának sajátossága az, hogy

visszafordíthatatlanok. Egy kultúra, miután fejlődése által kiteljesedett, elérte virágkorát, hanyatlásnak indul. A „csúcsponton” képviselt állapota soha nem tér vissza. Spengler ezt a koncepció megfogalmazásakor minden bizonnyal erőteljesen befolyásolta Le Bon idézett tömegelmélete, aki az emberi állapot történelmi alakulását a műveltség és a barbárság egymást váltó periódusainak ellentétében ragadja meg: „Kijutni a barbárságból a civilizációba, nyomon követve egy álmat, aztán hanyatlani és meghalni, amikor az álom elvesztette erejét, ez a körforgása egy nép életének.”⁷¹² Ez a szempont a művészetek esztétikai értékének meghatározásakor is fontosnak bizonyul: az adott kultúrkörön belül a lehető legmagasabb szintet elért művészeti alkotások egyszerűen és megismételhetetlenek, önmagukban vett értéket képviselnek, melyek kizárólag az adott keretek között érvényesek. Azt, hogy a különböző művészeti ágak milyen fejlettségi szintet érnek el, meghatározza a kibontakozásuk keretét jelentő kultúra általános színvonala és a keretei között élhető élet minősége: ezek mind az adott kultúrkör aktuális életstádiumának függvényei. E kijelentés értelmét még inkább megvilágítja Spengler azon tézise, mely szerint a kultúrkörök – történelmi megjelenésük teljes eszköztárával együtt – maguk sem mások, mint szimbolikus formákként értendő műalkotások: „A spengleri kultúrafelfogás [...] magva a kultúrát alapvetően esztétikai képződménynek tekintő látásmód. Egy kultúra története végső soron művészettörténet. A különféle társadalmi intézmények sajátos szimbolikát hordozó műalkotásokként jelennek meg.”⁷¹³ Ebből következik, hogy a művészet legértékesebb teljesítményei mindig a kultúra-alakzatok felfelé ívelő, szimbólumokban gazdag fázisához kötődik. Ebből érthetővé válik, hogy korának művészetét Spengler általánosságban miért tekinti hanyatló tendenciájúnak: a kései állapotában lévő nyugati civilizáció szerinte nem biztosítja a magasrendű művészet kibontakozásának feltételeit. E folyamatok építik fel a történelem szerkezetét, melynek megértése egy újfajta filozófiai beállítódást követel meg: „[...] e feladat tehát így válik a világtörténelem morfológiájának, a világnak mint történelemnek az eszméjévé, amely [...] összefoglalja a világ valamennyi alakzatát és mozgásváltozását azok legmélyebb és legvégső jelentésében.”⁷¹⁴ Az egyes kultúrák az éppen aktuális életciklusban megvalósítják az adott stádiumnak megfelelő tudományos, filozófiai és művészeti létmódot. Fejezetünk fő célját ennek részletes elemzése jelenti. E vonatkozásban lényeges kapcsolat áll fenn Ortega és Spengler kultúrakoncepciója között. A *Korunk feladata* című esszéjében a spanyol szerző – minden kétséget kizáróan a spengleri filozófiával való találkozás friss élményének hatására – az emberi létmód vitális értékét a keretétől szolgáló kultúra belső konzisztenciájában és elevenségében látja. A művészeti tevékenységet folytató egyének kizárólag szellemileg érett és fejlődőképessé váló társadalmi közegben vihetnek véghez magas szintű intellektuális teljesítményeket. Abban az esetben, amikor az egyének közötti kohézió meglazul, a társadalmi életerő hanyatlásnak indul, sem a tudományok, sem a művészetek nem teremtenek valódi értékeket. Ezen periódusok az általános színvonalcsökkenés és a homogenizáció korszakai, melyek a tömegesség mindenre kiterjedő uralmában öltenek formát. E tézis közvetlenül utal a kultúra és a civilizáció dichotómiájára, amely egyben a spengleri filozófia esszenciája is. E viszony kiegészül azzal az általános történelmi és módszertani perspektívával, amely mintegy körülfogja az előbbi, és a művészet szférájában különösen nagy jelentőséget kap: az apollóni és a fausti élet- és világszemlélet kettőssége a *Nyugat alkonya* másik fontos tematikus alapja. A nyugati szellem eredendő nyitottsága és végtelenbe mutató nyugtalansága áll szemben az antik forma lezártságával és véglegességével: „Végtelenséget akar az egyik, mértéket és szabályt a másik; az előbbi a múltat és a jövőt akarja összekapcsolni, az utóbbi pedig a jelenbe szeretne bezárkózni.”⁷¹⁵ E viszony központi szerepet tölt be a művészet elitáriánus és tömegszerű típusainak összehasonlításában. Az antik esztétikában tökéletes harmónia és formai zártság jut érvényre, ugyanakkor a művek mindenki számára érthetőek. Az ókori

görög alkotások jelentését senkinek sem kellett elmagyarázni, mert a bennük kifejezésre jutó tartalmak közvetlenül áthatották az emberek életét. E szempont következtében az antikvitás élesen elkülönül a fausti (nyugati) kultúrkörtől, melyben az esztétikai tartalmak szükségszerűen ezoterikusak: „A Nyugat valamennyi nagy alkotója kezdettől fogva csak egy kis kör számára volt érthető [...] Az attikai kultúra viszont valamennyi polgáré volt [...] s éppen ezért egyáltalán nem ismerte a *mély és a felületes különbségét* [...]”¹⁶ E tényezőben rejlik az apollóni és a fausti művészet legélesebb különbsége. Az antik műalkotások a belső, közvetlen és tiszta kifejezőerő olyan spontaneitásával rendelkeznek, amely eleve kizár bármilyen közvetítő instanciát a mű és a befogadó között. A mű esztétikai tartalmával történő azonosulás emiatt tökéletes, torzulásoktól és hiányoktól mentes. A műalkotás valósága mindenki előtt szabadon feltárulkozik. Egy olyan viszony jön létre, melyben egyik fél sem kekedik felül a másikon: egy szobor vagy festmény közvetlen észlelésének élménye egybeesik a nyomában fellépő pszichikai kiteljesedéssel és gondolati értelemadással. Spengler e viszony megfelelő értelmezése érdekében egy speciális kifejezést használ: az antikvitás esztétikai világából hiányzik a „távolság pátosza”, a művészek arra irányuló törekvése, hogy olyan alkotásokat teremtsenek, melyeknek csak a kivételes tehetséggel bíró egyének rendkívül szűk csoportja számára van mondanivalója. A nyugati kultúra kései szakaszában az említett viszony egyensúlya drasztikusan megbomlik: a művészek által alkalmazott módszerek következtében befogadók tömegei számára válik lehetetlenné a művek hiteles megértése. A fausti kultúra művészete e jellegzetességéből következően eredendően ezoterikus: „[...] a fausti művészet nem mindenki számára való; ez legbenső lényegéhez tartozik. [...] elfordul a közérthető tárgyak ábrázolásától.”¹⁷ Ebből közvetlenül következik, hogy a művek megértésére képes individuumok lelki habitusa, életvitele és intellektuális képessége jelentősen különbözik a társadalmi többségtől. A tiszta művészet szolgálatába állított személyes életük szükségszerű velejárója, hogy elszigetelődnek embertársaiktól és a társadalom működésétől, alkotásaik pedig ennek következtében nem találnak befogadásra: „A művésznek függetlenül kell magát minden körülménytől, akár a nyomor árán is meg kell szabadulnia a környezet sematizáló, megvesztegető hatásától. Ami persze egyet jelent mindenféle közösségről való lemondással is.”¹⁸ Az egyik kitüntetett probléma, vagyis a szellemi tartalmaknak a civilizáció keretei között történő kiüresedése szükségszerűen a nyugati kultúrkörben következik be, mivel ennek jellege teleologikus, vagyis létét egy önmagához képest külső cél felé való törekvés határozza meg. „A fausti és az apollóni lélekkép a legteljesebb mértékben ellentéte egymásnak. [...] A fausti *lélekdinamika* szemben áll az apollóni létezés lelki *statikájával*.”¹⁹ E célok válnak feleslegessé és értelmetlenné akkor, amikor az adott kultúrkör a végstádiumába érkezik: „Egy kultúra akkor hal meg, amikor az összes benne szunnyadó lehetőséget megvalósította [...]. Mikor eléri célját, s az eszme, a benső lehetőségek teljes gazdagsága beteljesül, [...] akkor a kultúra hirtelen *megmerevedik*, elsorvad, [...] civilizáció lesz belőle.”²⁰ Érdekes feladatot jelentene e gondolatot a „történelem vége” népszerű és nagy hatású gondolköre tükrében is elemezni, jelen tanulmány keretei azonban ehhez nem elégségesek. Ortega és Spengler kultúrakoncepciója e tekintetben is közelít egymáshoz. „Van tehát a kultúrának születési ideje – ez a serkentő pillanat, és van egy hanyatlási ideje – ez a halódó pillanat. Létezik sarjadó kultúra és elvirágozott kultúra.”²¹ A két gondolkodó nézőpontja még lényegesebb egyezést mutat azon a ponton, amikor a kulturális élet átalakulását egyaránt a modern nagyvárosi lét ontológiai és társadalmi keretei között ábrázolják. Ebből levonható a következtetés, hogy a tömeges mértékű öltő emberi együttélés társadalmi tapasztalata Spengler művészetfelfogásának – Ortégához hasonlóan – szintén inherens eleme. A feltárt összefüggés tovább mélyül annak belátásával, hogy a biologizmus mindkét szerző gondolkodásában központi módszertani elvként hat a kultúra fogalmának

értelmezésében. Ennek egy kitüntetett mozzanata az élet magasabb rendű formájaként elgondolt szellem, és a „nyers” vitalitás viszonyának kérdése. A tekintetben mindkét szerző álláspontja megegyezik, hogy az emberi lét történelmi kifejeződése akkor érik el csúcspontjukat, amikor az intelligibilis tartalmak a fiziológia területétől függetlenül is érvényesülnek, a két oldal ugyanakkor továbbra is kapcsolatban marad egymással. E belátások alapján levonhatjuk a következtetést, hogy a vitalitás elve mindkét szerző életművében összekötő elvként szolgál az emberi létmód adott társadalmi feltételek között megvalósuló ontológiai sajátosságai, és az egyes emberek által létrehozott, illetve elsajátított kulturális javak között. A művészeti alkotások szükségszerűen e kontextus részét képezik, emiatt létszerkezetük a fenti feltételeknek felel meg. A formák látszólagos zűrzavara mögött az emberi lét egészének értelmét konstituáló elvek húzódnak meg, melyek befolyásolják a társadalom szellemi életének összes aspektusát – beleértve a művészeti tevékenységet is. A spengleri művészetelmélet analízise olyan fogalmak jelentésére és összefüggésére világít rá, melyek Ortega esztétikájában is lényeges szerephez jutnak. Ezek közé sorolható az alkotótevékenység társadalmi státusza, amely az elit és a tömeg bonyolult viszonyának lenyomata. E kontextus legfontosabb eleme a létrehozott műalkotások esztétikai minősége, amely egyértelműen tanúskodik azon világtörténelmi állapot szellemi színvonaláról, melyben kibontakozik. Spengler művészetelméleti okfejtéseit emiatt is párhuzamba kell állítani Ortega társadalomontológiai indítatású esztétikai belátásaival. Általános következtetésként fogalmazható meg az a tézis, hogy a művészet kizárólag azokban a történelmi korokban és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi szituációkban bontakozhat ki magas szinten, melyekben az emberi élet belső gazdagodásának, új tapasztalatok iránti nyitottságának és folytonos változásának feltételei adottak. Ortega a kultúra és a vitalitás összetett viszonyának tárgyalásakor világosan érzékelteti e probléma fontosságát. Az esztétikai értékek kibontakozását a viszony két oldalának harmonikus egyensúlya biztosítja: mihelyt valamelyik elem hatása túlsúlyba kerül, az egység megbomlik, és az ember szellemi tevékenysége is torzulást szenved: „A kulturálatlan élet barbárság; az élettől megfosztott kultúra bizantinizmus.”²² Mindkét esetben arról van szó, hogy a szellemi horizont beszűkülése gátat vet a művészeti alkotótevékenység spontán kibontakozásának. Spengler gondolatmeneteinek elemzése megmutatja, hogy a spanyol gondolkodó által hangsúlyozott összhang saját művészetkoncepciójában szintén az esztétikai autenticitás elsődleges feltétele. Maradandó értékkel bíró művek kizárólag a történelmi fejlődés „kultúra”-stádiumában szülehetnek, mivel itt állnak rendelkezésre azok a feltételek, melyek biztosítják a megalkotott forma tökéletességét, az esztétikai tartalomnak pedig közvetlenül megélhető sorsszerűséget adnak. A kultúra és az élet ortegai ellentétének pontos megfelelője Spengler filozófiájában az oksági elv és a sors dichotómiája. Az előbbi az egzakt módon és egyértelműen megragadható, lezárt értelem-egységek rendszereként koncipiált valóság megértését irányítja, az utóbbit az egyéni élet közvetlen, másra át nem ruházható élményének átélése alapozza meg. „Az okság [...] nem más, mint létrejött, organikus jellegét veszített, az értelem formáiba merevedett sors.”²³ Spengler arra a következtetésre jut, hogy a valóság lényegéhez diszkurzív eszközökkel és módszerekkel közelítő gondolkodásmód (a matematikai alapú természettudományok és a rendszerfilozófiák) soha nem képes eljutni annak valódi lényegéhez. Erre egyedül a sorseszme vezérfonalát követő művészet, és az ennek szemléletmódját átvevő és érvényesítő filozófiai gondolkodásmód hivatott, amely a világ egészét organikus élő egységként, mélységi dimenziót magában rejtő szimbólumként fogja fel: „Az okság az, ami értelemszerű, törvényszerű, kimondható [...]. A »sors« szó viszont soha le nem írható benső bizonyosságra utal.”²⁴ A létezők összességének végső értelmére kizárólag az a szubjektum tehet szert, aki a sorsszerűség szemszögéből viszonyul a valósághoz. E problémakör magában foglal egy további op-

pozíciót is: a teleológiai és a sorsszerű világszemlélet kettősségét. Spengler az ember és a világ viszonyában az individuumban az élet bensőséges átélése iránti igény leépülését tekinti egy kultúra virágzó és hanyatló periódusára jellemző világszemlélet közötti cezúra leglényegesebb mozzanatának. A kiüresedés korszakaiban nem bír fontossággal a létezők egyedi sajátosságainak megértése és átélése, a valóság megismerését pusztán egy elérendő végcél, *telosz* vezérli, amely a lét végtelen változatosságát a kauzalitás kiszámítható rendjébe vonja be: „Ami ott belső, képi szemlélet, érzékelés és megelevenedés volt, és mint sors jelentkezett, az itt okozati összefonódásként értelmeződött, és felszínes célszerűségi rendszerré állt össze.”²⁵ E szféra szükségszerűen szellem és lélek nélküli, automatikus, kiszámítható és racionális. Ebből a nézőpontból tekintve a 20. század filozófiai és esztétikai világszemlélete a modern természettudománnyal azonos szinten helyezkedik el. „A teleológia a sorseszme karikatúrája. [...] Ez a [...] nagyvárosi-intellektuális világfelfogás, valamint az *ugyanabból* a gyökérből táplálkozó, minden organikus és sorsszerű képződményt [...] elpusztító materialista történelemfelfogás legsajátabb és legmélyebb tendenciája.”²⁶ Az ember szellemi életében végbemenő nivellálódási folyamat mindenre kiterjedő hatóköre, továbbá e folyamat elkerülhetetlensége kérdéssé teszi a művészet mint autonóm létszféra fennmaradását: „Az oksági elv lényegét egy fizikai vagy ismeretkritikai rendszer, számok és fogalmi felbontás révén tesszük világossá; valamely sors eszméjét viszont csak művészként vagyunk képesek közölni [...]”²⁷ Magától értetődik, hogy a sorseszmevel eredendő kapcsolatban álló művészet birodalma kívül esik a diszkurzív eszközökkel feltárható valóság szféráján: két eltérő ontológiai rend jelenik meg, melyek között nincs közvetítés. E gondolatok kiiktathatatlanok Spengler kultúrformológiai elméletéből, és teljesen új megvilágításba helyezik a természet és a történelem viszonyát – beleértve a műalkotásokat létrehozó és befogadó individuumban lényegfogalmát is. Az elemzett kettősséget a szerző a filozófia, közelebbről tekintve az ontológia és az ismeretelmélet egyik alapkérdése, a tér és az idő problematikája tükrében részletezi. A megismerés két alapvető formai feltétele pusztán látszólag kapcsolódik össze a létezők objektív rendjének megjelenítésekor. Az időnek valójában sokkal lényegesebb szerepe van a lét adekvát megragadásában, mivel lehetővé teszi a valóság felszíni és kiszámítható dimenziója alá történő „lemerülést”: „Az idő fogalma ellentette a tér fogalmának [...]”²⁸ Ebben a kontextusban az idő formája összefonódik a történelem és a benne élő egyén életének organikus értelmezésével, amely szemben áll a térbeliségből kiinduló statikus világmagyarázattal. A saját lényegével összhangban megértett történelem szerkezete mindenkor dinamikus, nem ragadható meg végérvényes és lezárt formák mentén. Ebből következik, hogy a valóság szubjektív (tudati) reprezentációja és ennek fogalmi szintézise sem ad helyes képet a valóságról, ha a térbeliségből kiindulva történik meg. A valóság téries szemléletmódját fel kell hogy váltsa az időbeliségen – mégpedig egy speciálisan elgondolt idő-koncepción – nyugvó megközelítés: az idő meghatározott irányt és egzakt paramétereket hordozó ontológiai és episztemológiai princípiumát alá kell rendelni a kauzalitás ellenfogalmaként felfogott sorseszme hatalmának. Ily módon a valóság autentikus megközelítése visszanyerné korábban elveszített státuszát, a műalkotások ezen elvek mentén történő befogadása és értékelése a műveket és a bennük napvilágra jutó tartalmakat ismét kapcsolatba hozná az élet bensőséges, diszkurzív módon meg nem tapasztalható egységével. A sorsszerűséggel összhangban lévő művészetek megőriznek valamit az élet tragikus mélységéből. Az időt ebben az esetben nem foghatjuk fel szilárd szerkezettel rendelkező konstrukcióként, hanem kizárólag belsőleg megélt, fejlődő, önmagát kiteljesítő dinamizmusként, melyhez nem rendelhető konkrétan és egyértelműen kijelölhető végállapot. Az lényeg megfelelő kifejezésére egyedül a művészetek alkalmasak, melyeknek szakítaniuk kell az egzakt tudomány és a rendszerező filozófiai gondolkodás módszereivel ahhoz, hogy

önmaguk valódi természetével összhangban bontakozhassanak ki: „Az, amit az időről a »tudományos« filozófia, pszichológia és fizika mondott [...] – sohasem magát a titkot érintette, hanem csupán annak térben megformált, azt helyettesítő fantomjára vonatkozott [...]». ²²⁹ Spengler e gondolatával kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy kétség kívül nagy hatással lehetett Heidegger fundamentálfilozófiai programjára – különösen Kanttal folytatott sokrétegű polémiájára –, amely éppen a transzcendentális idő-konceptió kimerevített szerkezetével helyezkedik szembe. A művészet autentikus lényege nem pusztán a tudományoktól különül el, hanem az esztétika formális kritériumaitól is: „Az irány és a sors szimbolikája azonban túl van a nagy művészet mindennemű technikáján, s a formális esztétika alapján aligha közelíthető meg. ²³⁰ Látható, hogy Spengler morfológiai koncepcióba ágyazott esztétika-felfogása a művészet ezoterikus jellegét szinte *ad absurdum* hangsúlyozza, kizárva a konkrét és egyedi élet véletlenszerű körülményeit és változásait. Ennek következtében kérdéses, hogy művészetfilozófiai tézisei egyáltalán integrálhatók-e valódi műalkotások tényleges társadalmi megítéléséről szóló esztétikai elméletekbe. Hegel meghatározását felidézve világossá válik, hogy egy esztétikai elméletnek, bármennyire is a tiszta formákat tekinti kiindulópontjának, minden esetben magában kell hordoznia azoknak a konkrét érzéki tartalmakhoz kötődő kapcsolatát és közvetítését. Egy műalkotás intelligibilis lényege egyedi individuumok által végrehajtott, egyszeri észlelési aktusokban tárul fel. Ennek hiányában elvont fogalmakról szóló spekuláció marad csupán, amely éppen a művészetfilozófia legfontosabb mozzanatát nélkülözi: a szemléleti ábrázolást. Egyértelműen belátható, hogy a nagyvárosi létmód ebben az összefüggésben milyen eszmei tartalommal és filozófiai magyarázóerővel rendelkezik: a városi tömeget természetéből következik, hogy nem képes megalapozni és fenntartani az emberi élet és benne a művészet autentikus kifejlődését. Létfeltételei és egzisztenciális „berendezkedése” háttérbe szorítja a kontempláció aktusát, amely a szubjektumot eljuttatja a lét tulajdonképpeni igazságának felfedezéséhez. Spengler filozófiai életművének egyik legfontosabb eredménye a lét mélységi dimenzióit kutató szemlélődő életforma és a technikailag determinált, mechanisztikus világvárosi létmód megszüntethetetlen szembenállása: „Egyesek szemlélődnek, mások pedig azt akarják, hogy mindent leigázzanak, mechanizáljanak és semlegesítsenek. ²³¹ Walter Benjaminsnak a műalkotások technikai sokszorosításáról és a nyomában járó értékvesztéséről alkotott koncepciója szervesen illeszkedik Spengler világváros-képének esztétikai világgképébe. Paul Valéry kijelentése, melyet Benjamin *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában* című tanulmány mottójaként idéz, nagyon pontos képet ad erről a szinte kimeríthetetlenül sokrétű problémáról, melynek társadalmi és esztétikai vonatkozásai együttesen adnak magyarázatot a művészetnek a modern technika által uralt világban betöltött státuszáról: „Az a meglepő növekedés, amely eszközeink alkalmazkodási készsége és pontossága terén tapasztalható, számunkra [...] a szépség antik iparának mélyreható megváltozását helyezi kilátásba. [...] Sem az anyag, sem a tér, sem az idő [...] már nem ugyanaz, ami korábban volt. El kell készülnünk rá, hogy az ilyen nagymérvű újítások megváltoztatják a művészetek egész technikáját, ezáltal befolyásolják magát az invenciót, s végül is talán odavezethetnek, hogy [...] megváltoztatják magának a művészetnek a fogalmát. ²³²

A következőkben a német gondolkodó művészetkonceptiójának általános karakterét válaszoljuk fel, amely szintén a történelem általános szerkezeti törvényeit leíró morfológiai megközelítésmód felől közelítve érthető meg. A spengleri esztétika legfontosabb mozzanata egyértelműen megfeleltethető az értekezés elsődleges célkitűzésének, miszerint a modernitás eszmetörténeti keretei között a művészet esztétikai lényege és társadalmi státusza legtisztábban a tömeg és az elit, a kiváltságos tulajdonságokat felmutató, kisszámú, az élet minden területén magas intellektuális színvonalat képviselő egyének, és a gondol-

kodás, valamint a szemlélet felsőbb „régioitól” eredendően elzárt sokaság között húzódo választóvonal figyelembe vételével vizsgálható. Az esztétikai tartalmak ezoterikus és exoterikus jellegének elkülönítése Ortega életművéhez hasonlóan Spengler filozófiájában is rendkívül lényeges. Spengler a két tulajdonság meglétét valamennyi kultúra-alakzat általános jellemvonásaként értelmezi: „Mindegyik kultúrának megvan a maga egészen meghatározott mértékű ezoterizmusa vagy népszerűsége, ami valamennyi alkotásában benne lakozik [...]”.²³³ Az antik és a nyugati művészet lényegi eltérése a népszerű és a népszerűtlen oldal egymáshoz viszonyított arányában érhető tetten: a fausti művészet legnagyobb tökélytel megkomponált alkotásai kivétel nélkül olyan tartalmakat jelenítenek meg, amelyek a laikusok számára mind érzékileg, mind intellektuális úton megközelíthetetlenek: „Minden modernitásban jól meg kell különböztetni egymástól a népszerű oldalt [...] illetve a magasabb rendű ethoszt, amely egyes egyedül csak a tettet értékeli, s melyet a tömegek [...] se nem értenek, se nem óhajtanak.”²³⁴ A nyugati kultúra dekadenciájának legfontosabb következménye nyilvánul meg ebben a tézisben: a művészet és a tudomány befogadói oldalán élesen elválik egymástól a szakavatott és a laikus: az antikvitásban ez az oppozíció még nincs jelen: „Az arisztokratizmus egyébként is a fausti kultúra alapvető stílusjegye; [...] ennek megváltozása politikában és kultúrában egyaránt a hanyatlás jegye.”²³⁵ Az ókori görög művészetben az embernek a világegyetemmel kialakított kapcsolata tükröződik: az egyén betagozódik a kozmosz tökéletes és rendezett egészébe, a többi létezővel harmonikus és zárt egységet tükröző viszonyt alakít ki. A társadalmi körülmények megváltozása révén ez az egyensúly fokozatosan felbomlik, az individuum egyre távolabb kerül attól az ontológiai egység-forrástól, amely korábban jellemezte: „A Parthenón szobrai valamennyi göröghöz szóltak, Bach és kortársai zenéje zenészeknek szóló zene volt.”²³⁶ Természetesen határozott eltérés figyelhető meg a görög és a római antikvitás szellemisége között. Határozott elkülönülésük igazolja Spengler ama megállapítását, hogy a történelem során kifejlődő minden egyes morfológiai alakzat előre kijelölt fejlődési pályát fut be, melynek minden egyes szakasza specifikus szellemi és vitális állapotot mutat. E kontextus legfontosabb problémája a közérthetőség és a népszerűtlenség egymáshoz való viszonya. A két oldal nagyfokú egyensúlya az adott kultúrkör virágzó és érett stádiumának jele. Az a tény, hogy a nyugati kultúrában – kiváltképp a nagyvárosi lét keretei között – a két szempont összhangja egyre kevésbé valósul meg, a hanyatlás közvetlen bizonyítéka: „Minden eleven művészet jele, az akarás, a szükségesség és a lehetőség közötti tiszta harmónia, [...] a megvalósítás tudattalan mivolta, a művészet és a kultúra egysége –mindez már a múlté.”²³⁷ E tézis kétségkívül erőteljes hatást fejtett ki Ortégára *A művészet dehumanizálódása* fő téziseinek megfogalmazásakor: az „új művészet” lényegének meghatározásakor a fenti gondolat megkerülhetetlennek bizonyult. A tömeg- és az elitművészet oppozíciójának problémája emiatt főművének éppolyan integráns részét képezi, mint a spanyol gondolkodó esszéinek. Kijelenthető, hogy a szerzőnek a művészet általános lényegét rögzítő definíciója az elitáriánus művészetfelfogás egyik *par excellence* megfogalmazásaként olvasható: „A magasabb rendű ember világérzésének szimbolikus kifejezését [...] legegyértelműbben a képzőművészetekben lelta meg [...]”.²³⁸ Ehhez járul a történelmi ember világképző tevékenységének már taglalt jellegzetessége. Ennek részeként a művészet éppúgy az organikus világkép része, mint az emberi létmód bármely egyéb mozzanata. Az esztétikai formák nem gondolhatók el merev, statikus entitásokként, melyek kronológiai pozíciója és ontológiai szerkezete egyértelműen rögzíthető lenne az egyént körülvevő valóságban. Ez világosan megmutatkozik abban a kijelentésben, hogy „A művészet nem rendszer, hanem organizmus.”²³⁹ Olyan képződmény, melynek – a történelem morfológiai egységeihez hasonlóan – egyedi belső szerkezete és

ebből eredő vitális sorsa van. „[...] a művészeteket olyan *organizmusokként* ismertük meg, melyek meghatározott helyet foglalnak el valamely kultúra nagyobb szervezetében; megszületnek, megérnek, megöregszenek és *mindörökre* meghalnak.”⁷⁴⁰ Ennek megfelelően a művészi alkotófolyamat minősége is összhangban van annak a morfológiai egységnek az aktuális állapotával, melyben megvalósul. Spengler művészetelméletének megértése ugyanakkor nem lehetséges a nagyvárosi lét ontológiai és társadalomfilozófiai vetületeinek alapos ismerete nélkül, így a következőkben ennek elemzését hajtjuk végre. A világváros a spengleri gondolatrendszerben a civilizáció stádiumába érkezett, kiüresedett és megmerevedett kultúra sajátos létkerete. Ennek kialakulása éppúgy szükségszerű, ahogyan a történelem egészének dinamizmusában a kultúra élő és fejlődő fázisát a civilizáció holt állapota követi: „A civilizáció egy kultúra elkerülhetetlen *sorsa*. [...] A civilizáció a lezárulás; valahogy úgy, ahogyan [...] a tájra a kőből épített és megkövesedő világváros borul.”⁷⁴¹ A világváros egy kultúrkör végállapotának, organikus formái felbomlásának kifejeződése. Szerveződési módja, építészeti, infrastrukturális és társadalmi sajátosságai egyaránt az emberek tömeges együttélése számára biztosít keretet: „A világváros nem a néphez, hanem a tömeghez kötődik.”⁷⁴² A város olyan társadalmi közeget testesít meg, melyben kizárólag azok az emberi habitusok és magatartásformák jutnak szerephez, melyekből hiányzik a belső lényeg egyediségének és organikus megformálásának igénye. Az ember valamennyi tevékenységét – a szellem magasabb rendű megnyilvánulásai éppúgy ide sorolandók, mint a mindennapok haszonelvű „ügyletei” –, a mechanikus működés, a kiszámíthatóság és a felszínesség határozza meg: „[...] a kultúrából a civilizációba való átmenet, mint a kultúra kritikus időszaka [...] átmeneti kor, amikor egy bizonyosfajta ember lelki termékenysége [...] kiürült, s mikor az alkotás helyébe a konstrukció lép. [...] ez jellemző a nagyvárosi agyember egész sorsára [...]”⁷⁴³ Ebből következik, hogy a mélységi dimenzió megjelenítésére sem a tudományok, sem pedig a művészetek területén nem teremtődik igény. Megszűnik az esztétikai tapasztalat kitüntetett státusza az élet egyéb aspektusai között, a befogadó élményei elveszítik egyediségüket, kicserélhetővé és felejtetővé válnak. Érvényét veszti a klasszikus művészetelmélet egyik legfontosabb alapelve, miszerint a műalkotásokkal történő találkozás értelmének szükségszerűen az emberi egzisztencia szerkezetének átalakulásában kell manifesztálódnia. Ezzel együtt az egyén és a mű kapcsolatának harmóniája is megbomlik, a befogadó legtöbbször mind érzelmileg, mind intellektuálisan eltérő igényeket támaszt az alkotások által közvetített érzéki tartalmak és gondolati formák iránt. A befogadás megélt, bensőséges élménye helyébe a fogyasztás automatikus, felszínes és lélektelen aktusa lép. Az ember és az esztétikum viszonya ily módon véglegesen eltávolodik attól az állapottól, amely az antik görög kort jellemezte. Nem tekinthető többé érvényesnek az a tézis, hogy [...] „az alkotás és a befogadás végső soron az esztétikum és az ember magasrendű módon termékeny összetartozása.”⁷⁴⁴ A nagyváros fenoménje – a vele összekapcsolódó társadalmi feltételekkel – elválaszthatatlan az adott kulturális univerzum hanyatlásától: „A világváros kökolossza áll minden nagy kultúra életfolyamatának a végén. A lelkileg a vidék által megformálódott kultúrembert saját teremtménye, a város először birtokába veszi, aztán birtokolja, [...] végül áldozatává teszi.”⁷⁴⁵ E probléma gyökere a város és a vidék mélyen gyökerező oppozíciójában rejlik. Ez az ellentét pusztán külső, felszíni aspektusa szempontjából földrajzi. Olyan hatalmi viszonyt nyilvánít ki, amely a kultúra létformájának gyengülésével és felbomlásával egyidejűleg egyre egyenlőtlenebbé és aránytalanabbá válik. A feltartóztathatatlan növekedésében kiteljesedő város a vidéket mind nagyobb mértékben szorítja ki a társadalmi, gazdasági és kulturális térből: „A világ helyett egy várossal, egy ponttal van dolgunk, melyben messzi tájak egész élete összpontosul, miközben a többi elsorvad; [...].

Világváros és vidék – a civilizációk e két alapfogalmával a történelemnek egy egészen új formaproblémája tűnik fel [...].⁷⁴⁶ A nagyvárosok léte magában hordja az állandó terjeszkedés képességét és késztetését, mely által – bizonyos idő leforgása alatt – hegemoniára tesznek szert az urbanizációból „kimaradt” területek felett. E folyamat végeredményeként a vidék a történelem alakításához szükséges összes potenciálját elveszíti. Ez azt jelenti, hogy azok az emberi viszonyok, teljesítmények és törekvések, melyek a hagyományok átöröklődésén alapuló, a személyes életet a kozmosz egészével egységben megélő egzisztenciából indulnak ki, jelentéktelenné válnak.⁴⁷ Spengler az emberi létmód említett két őstípusában fedezi fel a kultúra és a civilizáció ellentétének legeklektantsabb formáját. A nagyvárosi ember és vidéki embertársa pusztán fiziológiai szempontból sorolhatók be egyazon kategóriába, pszichikai, szellemi, vitális és kulturális habitusaik teljesen eltérőek. E következtetések világos képet adnak a Spengler filozófiáját egészében átható konzervativizmusról, amely megmagyarázza a művészet társadalmi helyéről és szerepéről alkotott koncepcióját is. Ez egyszerre fatalista és paradox: a kultúra egységének a hanyatlás következtében lezajló felbomlását egyszerre tartja tragikus pusztulásnak és elkerülhetetlen szükségszerűségnek.⁴⁸ A spengleri esztétika alappilléreinek megértését ugyan nem befolyásolja, de a jelen kor fényében e megállapítás néhány ponton ellentmondásosnak bizonyul, emiatt felülvizsgálatra szorul. A nyugati civilizáció aktuális állapotát erősen meghatározza egyes vidéki területek egyre intenzívebb periférizálódása, a gazdasági és kulturális centrumtól való végleges elkülönülése. E területek társadalma folyton növekvő szegénységgel és kulturális hanyatlással küzd, amely az individuumok számára alapjaiban teszi lehetetlenné az élet bensőséges, mély átélését. A modern nagyvárosok ugyanakkor – valamennyi (sokszor megoldhatatlannak tűnő) társadalmi problémáik ellenére is – az oktatás, a művelődés és a kultúra elidegeníthetetlen fellegrárai. Erre támaszkodva egyetérthetünk Spengler állításával, miszerint a világtörténelmi szempontból jelentős szellemi teljesítmények kivétel nélkül a nagyvárosokban keletkeznek.⁴⁹ Spengler gondolkodásmódja tehát eredendően nem városellenes. Amellett érvel, hogy a világtörténelem ciklikus menetében a városok anyagi és szellemi atmoszférája biztosítja a nagy formátumú események és emberi tettek alapját: „A világtörténelem a városi ember történelme.”⁵⁰ A nagyvárosok kedvező történelmi konstelláció esetén a gazdag belső tartalommal rendelkező kultúra bölcsőit jelentik. Ez abban is megmutatkozik, hogy az esztétikai befogadás szüntelenül változó szempontjait kizárólag az általuk létesített és működtetett kulturális intézmények elégítik ki. A modern városok ugyanakkor szinte végtelenül ellentmondásos képződmények: a kulturális értékek kiteljesedésének, a történelem nagyszabású eseményeinek egyedüli helyszínei, ugyanakkor az életerejét és fejlődési perspektíváit elveszített, hanyatló civilizáció fázisában olyan léthelyzetet teremtenek, amely az életet elidegeníti eredeti forrásától. A város a kultúra teremtője és egyben elpusztítója.

Elemzésemben a város és az esztétikum viszonyát a civilizáció spengleri fogalmának keretei között oly módon vizsgálom, hogy ez utóbbi szempontra koncentrálok. A városi egyén számára vidéki társához képest a valóság egésze eltérő módon ölt alakot, és különböző paraméterek mentén igazodnak el környező világukban. Spengler ezen embertípus általános karakterének megragadására a „tényember” kifejezést használja, amely kiválóan alkalmas arra, hogy kifejezze a civilizált tömegember transzcendencia-nélküliségét és mélység iránti érzéketlenségét: „[...] egy parazita tűnik fel, a nagyvárosi lakos, [...] tradíciókat nélkülöző, vallástalan, intelligens és terméketlen tényember [...]”.⁵¹ Ezen egyének világhoz való viszonyát a nagyváros fizikai közege és szellemisége teljes mértékben determinálja. A nagyvárosi lakos élet- és gondolkodásmódja élesen szemben áll a vidéki életmód által őrzött, középkori eredetű, hierarchizált társadalomban élő embe-

rétől.⁵² Az élettevékenységek gépies jellege következtében a város élete állandó nyugtalanság és mozgás, a környezet elemeinek folytonos cserélődése révén zajlik. A szemlélő és megismerő szubjektum ebben a közegben nem talál a szüntelen átalakulás közepette önazonosként megmaradó formákat. Következésképpen nem is keresi azokat, hanem a pillanat szülte konstellációkra fókuszál: „A városban [...] a legalapvetőbb érzékszerv a »szem«, ehhez kötődik a leginkább a szellem. A szem pillanatképeiből táplálkozik, és a szem pillanatnyi »éhségeit« csillapítja.”⁵³ Ezek egyrésztől mindenkor konkrét, egyedi esetek, tényszerű események, szubsztanciális tartalom nélkül. Az urbanizált életfeltételek között élő egyén megismerőképességének hatóköre pusztán addig terjed, hogy rögzíti azokat felvillanásukban, majd tovaugrik a következő jelenségre. A nagyvárosi ember érzékelőképessége ennél fogva vak a szükségszerű és változatlan formák iránt. Ezen individuumok sem igényt, sem pedig felelősséget nem éreznek arra, hogy aktuális életük és gondolkodásmódjuk eredetét és a jelen állapothoz elvezető fejlődési folyamatát megismerjék, illetve megértsék. Emiatt teljes egészében a spanyol gondolkodó által koncipiált tömegember típusának felelnek meg. Láthatjuk majd, hogy a nagyvárosi ember életvitele és szellemi beállítódása az esztétikai szférában is döntő szerephez jut, mivel az élete alapzatául szolgáló modern tömegtársadalom létrehozta és kifejlesztte a rá kizárólagosan jellemző filozófiai gondolkodásmódot és művészeti kifejezésformát, melyek el-lentmondást nem tűrő módon utasítanak el és érvénytelenítének minden olyan intenciót, ami kívül esik az általuk megállapított hatókörön és célokon: „Egy új tényfilozófia tűnik fel, amely már csak megmosolyogja a metafizikai spekulációkat, és egy új irodalom, amely létszükséglet a nagyvárosi ember intellektusa, ízlése és idegrendszere számára, a vidékinek viszont érthetetlen és gyűlöletes.”⁵⁴ A világváros esztétikai normarendszerének legfontosabb tulajdonságai a belső, organikus szervezethez alapuló mélység hiánya, a szubjektum és a világ viszonyának teljes eltávolodása a spontaneitástól, ami a kiszámíthatóság és a tényszerűség egyeduralmában ölt testet. E tényezők egy további, kiemelten fontos szempontot vetítenek előre, mely egységbe is szervezi azokat: az ember minden élettevékenységét a sport elve hatja át. Ez egyaránt érvényes a mechanikus, rutinszerű hétköznapi munkavégzés és a művészeti tevékenység szférájára is: „[A városi ember] [...] éles és hűvös intelligenciája, egészen új értelemben vett naturalizmusa, amely [...] az ősemberre jellemző ösztönökig és állapotokig lép vissza, továbbá a *panem et circenses* elve, melyet manapság a bérharc és a sportpálya formájában látunk viszont – mindez a végérvényesen lezáruló kultúrára, vagyis az emberi létezésnek arra az egészen új, késői és kilátástalan, egyúttal azonban elkerülhetetlenül bekövetkező formájára jellemző, amely ellenpólusa a vidéknek.”⁵⁵

A komolytalanság egyetemes elvvé emelkedik, melynek hatása a társadalom egészében érvényesül, ezáltal konstitutív szerepet játszik a vizsgált történelmi kor, az ipar, a gépi technológia és a pénzgazdaság uralma alatt álló világcivilizáció működésében. A művészet társadalmi és ontológiai státuszának a spengleri életmű fényében történő vizsgálatakor ez utóbbi mozzanatokat elsődlegesnek tekintjük. A gazdasági szféra társadalmi szerepe egyértelműen elkülöníti egymástól a kultúra és a civilizáció stádiumait. Az előbbi az önmaga számára elégséges létezés letéteményeseként teljességgel független a pénzügyi folyamatok és gazdasági érdekek befolyásától. A civilizáció állapotában az emberi teremtőerő és zsenialitás tiszta, önmagáért-való tartalmi nem képesek önállóan megnyilvánulni. A megvalósításukra irányuló szellemi erőfeszítések súlypontja – a rájuk fordított energiával egyetemben – áttevődik az egyének gyakorlati orientációjú együttélésének területére, a közvetlen hatalomgyakorlás terepét jelentő politikai és gazdasági interakciók világába. Spengler az antikvitás kultúrkörén belül a fenti oppozíciót a görög és a római világ

egymáshoz való viszonyában pillantja meg: „A görögöket meg lehet érteni anélkül, hogy gazdasági viszonyaikról beszélnének; a rómaiakat viszont *csakis* e viszonyokon keresztül érthetjük meg.”⁵⁶ A modernitás világhallapotában a magasrendű kultúra alakzatai mentesülnek attól a szereptől vagy küldetéstől, hogy a hétköznapi élet banalitásaiban elmerült emberi élet folytonos tökéletesedését, etikai értelemben vett irányítását és esztétikai szempontból történő finomodását mozdítsák elő. Ennek megfelelően kialakul a tömegek fölé emelkedő, kifinomult szellemi képességekkel és nagyfokú akarakterrel rendelkező „elit-individuumok” csoportja, akik egyrésztől közömbösek a társadalmi többség igényei és szükségletei, másrésztől a hagyományos művészet azon értékei iránt is, melyek végső esztétikai rendeltetésüket tekintve mégis a szélesebb közönség érdekeit szolgálják. Az „új művészet” ortegai fogalma kapcsán megfogalmazott tézis, miszerint az abszolút érvényesség igényét hordozó értékeknek nincs helye a tömegcivilizációban, itt is érvényesnek tekinthető: „[...] a művészet teljes egészében a letűnt »kultúra«-korszakhoz tartozik, és semmiféle segítséget nem képes nyújtani a »civilizált« jelen embereinek [...]»⁵⁷ A szellemi elit képviselői nagyszerű képességeiket paradox módon egy olyan valóság megteremtésére és kimunkálására fordítják, amely tagadja az esztétikai szféra önállóságát, az emberi élet menetére gyakorolt közvetlen hatását, a Rilke-versben kifejeződő „életátalakító” szerepét. J. Davidov orosz filozófus és esztéta e kérdést nem pusztán Spengler gondolkodásában tartja adekvátnak, hanem a 19. század végi, 20. század eleji európai eszmetörténet egészében (legnagyobb hangsúllyal Schopenhauer és Nietzsche filozófiájában) megmutatózó problémaként kezeli. Természetesen jelenleg nem vállalkozhatunk arra, hogy fő kérdéseink hatókörét e szerzők életművében is megvizsgáljuk, pusztán jelezni kívánjuk a kontextus szerteágazó és komplex jellegét. Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy amennyiben az esztétikai tartalmak, és a bennük rejlő lényeg minél tökéletesebb kifejezésére irányuló szándék a társadalomban nem talál megértésre és elfogadásra, a kiemelkedő individuumok szellemi teljesítménye pedig kizárólag az egzisztencia praktikus szférájában fejt ki hatását, a belső szükségyszerűség mércéjének megfelelő tiszta művészet léte és értelme is kérdésessé válik: „[...] ha a »génuszok« többé már nem a művészek és a filozófusok közül kerülnek ki, hanem a politikában, [...] a karrierben, és az udvari intrikákban nyilvánítják ki magukat, akkor az igazi művészetnek és az igazi filozófiának elkerülhetetlenül vége van.”⁵⁸ E hanyatlási folyamat művészet kiüresedésében, és a hasznosság szintjére történő lesüllyedésében teljesedik be. A műalkotások befogadását és megítélését éppúgy a kiszámíthatóság elve szabályozza, mint a többi emberi tevékenységet. Amennyiben egy mű nem felel meg a társadalmi közvélemény által megszabott igényeknek, eredetisége és esztétikai kvalitásai ellenére kikerül a kánonból, és alkotójával együtt elfelejtődik. Valódi értéke egyedül annak van, ami rövid idő alatt váratlan és jelentős hatást kelt, és a társadalom minél nagyobb tömegeit képes megmozgatni. A világvárosban kibontakozó művészetet tehát minden ízében a hatásvadászat esztétikai princípiuma hatja át. Ily módon teljes összhangban van a város percepciójával, amely elmerül a pillanatszerű benyomásokban, és azokon kívül semmi egyebet nem keres. Ezt az attitűdöt a felszínesség elterjedése jellemzi, ami az organikus formák végső pusztulásával jár együtt. A műalkotás többé nem egy egyedi, megismételhetetlen és sorsszerű életérzést fejez ki, hanem annak pusztán halvány és súlytalan utáztatát, amely – Ortega felfogására visszautalva – komolytalannak és öncélúnak is nevezhető. Ebben a kérdésben eltérés figyelhető meg a két szerző álláspontja között: a spanyol filozófus az élet felszínességének fokozódását összetettebb jelenségnek tekinti: a kiüresedés és a nivellálódás folyamatával párhuzamosan az esztétikai tartalmak súlytalanává válása az alkotót és a befogadót egyaránt a szabadság egy sajátos élményében részesíti. Ennek egyik eklatáns kifejeződési formája a

sport fenoménje, amely némileg paradox módon egyidejűleg enyhíti ugyan a nagyvárosi ember életvitelének céltalan gépiességét, ugyanakkor alapját kizárólag ez az életforma biztosítja. A támpontot jelentő normák eltűnésével egyidejűleg a művészi befogadás új lehetőségei is megteremtődnek. Spengler álláspontja ennél sokkal borúlátóbb és végzet-szerűbb: a kultúra civilizációjává hanyatlása a művészet halálának vízióját ébreszti fel, a nyomában bekövetkező teljes értékvesztéssel: „Egy művi művészet nem képes organikus továbbfejlődésre. Ez a vég kezdetét jelenti.”⁵⁹ E szempontból álláspontja elkülönül Ortégától, aki amellet érvel, hogy az új művészet fokozatos státuszvesztése és a társadalmi élet peremvidékére szorulása ellenére egy sajátos értelemben azonos marad önmagával: továbbra is művészet marad, miközben idomul a megváltozott feltételekhez: „Az új művészet [...] épp az önmegsemmisítés gesztusában marad meg továbbra is művészetnek, és [...] épp önmaga tagadása jelenti saját maga megőrzését és diadalát.”⁶⁰ Spengler ellenben a tömegművészet eszkálálódását a hiteles értékek eltűnésével és átértékelődésével kapcsolja össze, ami által a műalkotás esztétikai és ontológiai státusza mintegy „kifordul önmagából”, és eredeti mivolta torz képmásává válik: „Amit manapság művészetként üznek, az tehetetlenség és hazugság; [...] Járjuk végig az összes kiállítást, hangversenytermet és színházat, s nem találunk mást, csak serény ügyeskedőket és lármázó bolondokat [...]”⁶¹ E szélsőséges ítéletalkotás egyértelműen azt sugallja, hogy Spengler szerint a modern civilizáció keretei között a művészet a maga egészében hazudtolja meg önmagát, maga mögött hagyva az emberi világban betöltött minden méltóságát. „[...] annyi mindenesetre bizonyos: napjainkban az összes művészeti intézményt be lehetne zárni anélkül, hogy ez a *művészetet* akár a legcsekélyebb mértékben is érintené.”⁶² Az értékbeli hangsúly áthelyeződésének, illetve általános elméleti jelentésén túl konkrét és közvetlen következménye is van: az önkifejezés és az alkotás szabadságát nagymértékben akadályozó – esetenként teljesen megszüntető – tömegtársadalom valósága a hagyományos értékekhez továbbra is ragaszkodó művész személyes egzisztenciáját is kérdésessé teszi. Gondolkodásmódja és a valósághoz való viszonya csak jelentős kompromisszumok árán egyeztethető össze a fennálló körülményekkel. Ezáltal azonban sérülhet az eredeti koncepció integritása, és az alkotó kifejezőerejének zsenialitása. Ebben a helyzetben két lehetőség adódik számára: feladja eredeti elképzeléseit, és a korszellemnek megfelelő műveket alkot, vagy kitart mellettük és vállalja a teljes izolációt. E ponton egy bizonyos aspektusból választ kaphatunk arra a korábban feltett kérdésünkre is, hogy hogyan határozódik meg a szellemi elit szerepe és sorsa az aktuális társadalmi keretek között. Eddigi elemzéseink Ortega és Spengler életműve alapján minden kétséget kizáróan igazolják, hogy a klasszikus művészeteszmény a modern tömegtársadalom keretei között eltűnésre és felaprózódásra ítéltetett. Az emberi kapcsolatoknak a nagyvárosi lét által megkövetelt formalitása és mechanikus működésmódja akadályt képez a gondolkodás és az önkifejezés egyedi kísérleteinek, mivel kizárólag olyan kulturális alkotások létrehozásának kedvez, amelyek megfelelnek a fennálló rend követelményeinek: „[...] minél inkább elterjed a nyilvánosság és »praktikussá« vált művészetek és tudományok világvárosi semmitmondása és trivialitása, annál szűkebb körökbe húzódik vissza a kultúra posztumusz szelleme [...]”⁶³ Szűk és önmagukba zárkózó körök maradnak csupán, melyek továbbra is őrzik a tiszta eszményeket. Az egyediségre, az eredetiségre és a rendkívüliségre való törekvés ily módon sokkal inkább hátrányt, mintsem pozitív értéket képvisel. Egy sajátos, „megfordított” értékvilág jut uralomra, melyben a tartalmi üresség és felszínesség kerül első helyre, a mélység és a bensőségesség rovására. Abból a társadalmi struktúrából, amely mindezt megalapozza és működteti, hiányzik a szubjektum belső gazdagságának feltárására irányuló igény és erőfeszítés. Az individuumok mindennapi életének és világszemléletének

mozgatórugója a kalkulatív életszemlélet, amely alapértékként az ember által előállított anyagi és szellemi javak mennyiségi felhalmozását és minél szélesebb körű értékesítését, sokszorosítását posztulálja. Az ennek megfelelő társadalmi rend szigorú hierarchia szerint szerveződik: „Ennek a dinamikus fejlődésnek a végső stádiuma egy végtelen pozitív piramisrendszer, a legszélső pontig elvitt mandarinizmus lesz majd, ahol mindenki csak rabszolga, hivatalnok, általában tehát pusztán egy funkcionális elem [...]”⁶⁴ Az e kijelentésre irányuló reflexió egyúttal lehetőséget ad arra, hogy Ortega és Spengler gondolkodásának újabb közös pontjaira világítsunk rá – a fókuszpontban *A művészet dehumanizálódása* című esszéjével. Spengler felfogásában a könnyelmű és céltalannak tűnő életvitel a kultúrával szembeállított civilizáció állapotát tükrözi. A modern városi ember túlracionalizált, minden szegmensében megszervezett mindennapi rutinjának kényszere alól az öncélú sporttevékenység jelent kiutat, amely feloldja az élettel együtt járó magas fokú idegi feszültséget. Azon kívül, hogy kielégíti az aktuálisan felmerülő igényeket és szükségleteket, sem ezen túlmutató célja, sem rendeltetése nincs. Az élet gépies működésének fenntartására irányul: „A kultúrához a testnevelés, a lovagi torna, és az *agón* tartozik, a civilizációhoz pedig a sport.”⁶⁵ A tevékenységek automatizmusa és Ortega „kordiagnózisában” szintén kiemelt szerepe van a sportnak, amely az élet legkülönbözőbb területein érzeteti hatását. Mindkét szerzőre vonatkozóan érvényes, hogy a sport szerepe olyan társadalmi és kulturális közegben teljesedik ki, melyben a nagyfokú szellemi összpontosítást és időráfordítást igénylő tevékenységek jelentősége és presztízse csökken. Az individuumok oly módon szervezik meg mindennapi életüket, hogy igyekeznek kiiktatni a mélyebb összefüggésekbe való bepillantás lehetőségét. Ez egyik oldalról intellektuális és érzelmi színvonaluk szükségszerű csökkenését implikálja, amely ugyanakkor – különösen Ortega nézeteit figyelembe véve – korántsem jár feltétlenül együtt életminőségük romlásával. A fiatalos szellemben folytatott élet, a hirtelen változások, és a gyorsaság igénylése az egyén kedélyállapotát magas szintre emelheti, miközben szellemi és pszichikai „világa” egyre inkább kiüresedik, nivellálódik. E vonatkozásban ismételtelen vissza lehet utalni az érett Ortega fő művére, *A tömegek lázadására*, illetve a *Korunk feladata* és *A művészet dehumanizálódása* bizonyos szöveghelyeire. Mindkét szöveg az élet komolytalanságára helyezi a hangsúlyt, azonban jelentős különbségekkel. A három mű közül a legkorábbi írásban a sport az élet könnyed, de öncélúságában is építő jellegű oldalaként jelenik meg, amely feloldja a monoton munkavégzés által teremtett feszültséget, az egyént örömmel és a felszabadultság érzésével töltve el. Ily módon értelmet ad az élet egészének, mivel olyan értékek kibontakozását segíti elő, melyek máskülönben nem nyilvánultak volna meg: „A munkában az alkotás vitális célja ad értelmet és értéket az erőfeszítésnek, a sportban pedig a spontán erőfeszítés teszi magasztossá az eredményt [...] Igazán értékes munkát csak ezzel a gazdaságtalan erőfeszítéssel lehet elérni: a tudományos és művészi munka, a politikai és erkölcsi heroizmus, a vallási szentség, ez mind a sport fenséges eredménye.”⁶⁶ Spengler korántsem osztozik ebben a nagyfokú optimizmusban, amikor a nyugati civilizáció világvárosi tömegemberének életvitelére reflektál. A sport e kontextusban is elsődleges jelentőségű, azonban sokkal inkább az élet lefokozódásának, belső elszegényedésének tünete. A nagyvárosi ember lelki életének sivárságát és értelmetlenségét hivatott leplezni a test és az érzékek szüntelen ébren tartásával, működésük intenzitásának felfokozásával. A civilizáció „kultúrfokának” művészetét teljes mértékben ez az elv uralja. „A művészet maga is sporttá válik – ezt jelenti a *l'art pour l'art* [...]”⁶⁷ A nagyvárosi „tényember” kizárólag olyan művek befogadására hajlandó, melyek nem igénylik a befogadó elmélyültségét, érzékelőképességének szubtilitását. E mozzanat világossá teszi, hogy az esztétikai szférát ebben a kontextusban többé nem illeti meg semmiféle elsőbbség az élet

más szegmenseihez képest. A modern nagyvárosi létforma gazdaságközpontú mechanizmusai a szépművészet alkotásait maradéktalanul feloldják a pénz körforgásában. E komor attitűd Ortega 1925-ös esszéjében ugyan hangsúlyosabban van jelen, mint a két évvel korábban írt művében, azonban társadalomképét még így sem hatja át oly mértékben, mint Spengler esetében. A spanyol szerző a sport fenoménjében már az emberi lét ontológiai talajtalanságát látja: a könnyelműségnek az életben való eluralkodása egyértelmű jele annak, hogy a civilizáció bűvkörében élő nyugati individuum képtelen arra, hogy egzisztenciáját olyan alapokra helyezze, melyek fogódzót biztosíthatnak a külvilág állandóan változó forgatagában. A kor filozófiai világnézetét e szemléletmód teljesen áthatotta: a 19. század végétől kezdődően egészen a 20. század derekán működő Frankfurti Iskoláig az európai filozófia nagy alakjai kivétel nélkül számot vetettek az emberi létmód metafizikailag szilárd alappilléreinek szétforgácsolódásával. Ezek között feltétlenül meg kell említeni Heidegger idézett *das Man*-elemzését, valamint Adorno kultúripar-felfogását. Az inautentikus létmódban tartózkodó *Das Man* egzisztenciája éppúgy tehermentesítve van a lét súlyától, mint Spengler és Ortega városi tömegembere: „Az akárki tehermentesíti tehát a mindenkori jelenvalólétet a maga mindennapiságában. Mi több, ezzel [...] az akárki segítségére siet a jelenvalólétnek, amennyiben abban benne rejlik a könnyedérvétel és a könnyűvétele tendenciája.”⁶⁸ Adorno 1944-ben megjelent írásának gondolatmenetei és fő tézisei Spengler és Ortega e dolgozatban vizsgált nézeteivel is szoros párhuzamot mutatnak. Az esztétikai tartalmak kiüresedése, a magasabb intellektuális igényeket mellőző társadalmi konszenzus által szentesített ismétlődés monotonája és kiszámíthatósága a 20. század nyugati művészetét egyetemesen uraló tendenciaként ábrázolódik: „A tömegkultúra korszakának újdonsága [...] az, hogy kizárja az újat [...] a művészet és a szórakoztatás a célnak alárendelődve egyetlen hazug képletbe foglaltatik: a kultúripar totalitásának képletébe. Ennek lényege az ismétlés.”⁶⁹ Spengler a kultúrák organikus kibontakozási és hanyatlási folyamatainak vizsgálatakor a nyugati művészet halálát az Adorno által rögzített állapottal azonosnak festi le. A piac-, élvezet- és fogyasztásorientált nagyvárosi létben a géniusz teremtő ereje és új dimenziókat megnyitó kreativitása úgy tűnik, hogy véglegesen háttérbe szorul, és elmerül a reprodukció elve által vezérelt tömegtermelés tárgydumpingjében. Eddigi elemzéseink alapján megállapíthatjuk, hogy az említett szerzők mindegyike általános kortünetként állapítja meg, hogy a modern ember a műalkotásokhoz képtelen úgy viszonyulni, hogy eközben megőrizze függetlenségét a kor specifikus társadalmi szerkezetével és a benne megszilárdult intézményekkel, szokásokkal szemben. Ez azt jelenti, hogy esztétikai ítéleteit – tudattalanul is – determinálja az individuumban társadalomban elfoglalt helyzete, életmódja, valamint értékválasztási preferenciái. Nem jelölhető ki egy független, az egyedi esetektől elkülönülő nézőpont, amelyből a társadalmi sokféleség egésze szintetikus egységben lenne áttekinthető. Ahelyett, hogy ennek megteremtését tekintené célnak, az egyén inkább feloldódik a sokféleségben, és átadja magát a pillanatnyi élmények és benyomások kavargásának. Életét abban az esetben érzi kiteljesedettnek, ha lemond arról az igényről, hogy megértse a valóság mélységi dimenzióját, és e megértést személyes életvitelében is alkalmazza. E változás egyben a szabadság egy sajátos élményét nyújtja, amely az egyént feloldozza annak kényszere alól, hogy a nyugati filozófiai hagyományban rögzült metafizikai elveknek megfelelően határozza meg önmagát: „Az újságok hasábjain néhány éve láthatóan a sport dagálya uralkodik el [...] A mélyenszántó cikkeket az a veszély fenyegeti, hogy alámerülnek az újságcímek zuhatagaiba[...]”⁷⁰ Ismételen egy olyan ponthoz érkeztünk, amely számos közös vonást mutat azon esztétikai nézetekkel, melyek Ortega tömegelméletre alapozott civilizáció-kritikájában mutatkoznak meg. A belső szükségyszerűségükben fennálló formák

felbomlása szükségszerű kísérőjelensége a tömegek jelenlétére épülő társadalmi rend kialakulásának. Az elemzések által felölelt tárgykör egészének koherenciája érdekében érdemes újból rövid pillantást vetni az Ortega és Spengler esztétikai elméletei közti párhuzamokra. A nyilvánvaló és közvetlen analógiák ellenére alapvető eltérések ragadhatók meg a német és a spanyol gondolkodó művészetfilozófiai megközelítései között: Spengler az ember konkrét társadalmi és kulturális viszonyaihoz egy általános és tág világtörténelmi perspektívából közelít, Ortega sokkal inkább az egyedi jelenségekből indul ki. Ezek összevetése és rendszerezése révén fogalmaz meg általános érvényű téziseket. E kontextus talán legfontosabb mozzanata az a markáns ellentét, amely az antik és a modern (illetve posztmodern) művészetfogalom között rajzolódik ki, különös tekintettel a befogadó individuum és a konkrét, egyedi műalkotás viszonyára. Az ókori görög művészetben az embernek a világegyetemmel kialakított kapcsolata tükröződik: az egyén betagozódik a kozmosz tökéletes és rendezett egészébe, a többi létezővel harmonikus és zárt egységet tükröző viszonyt alakít ki. A modern tömegtársadalom által életre hívott pluralitás, amely elsősorban az élet fizikai és materiális feltételeinek való mind fokozottabb igényű megfelelés kényszerében érvényesül, a „magasabb rendű”, kulturális és szellemi értékek dimenziójában nivellálódáshoz, a mélység eltűnéséhez, az egyedi tartalom kiüresedéshez vezet. Úgyszintén jellemző rá a minden civilizációban benne rejlő expanzív jelleg, s a benső, lelki térnek a külső térrel való imperialisztikus helyettesítése; a mennyiség lép a minőség, a kiszélesedés pedig az elmélyülés helyébe.⁷⁷¹

(Összegzés) Eddigi elemzéseink alapján leszögezhetjük, hogy Spengler művészetelméletében fontos elemként van jelen a maradandóságukban megőrződő esztétikai értékek és az adott társadalmi szituáció által determinált befogadó kapcsolata. Ennek fényében ismételtén kirajzolódik a forma és a tartalom klasszikus egységének, valamint a modernitás szétaprózódott valóságának ellentéte, amely a tömeg- és az elitművészet oppozíciójának konkrét esztétikai háttereként funkcionál: „Felmerül a kérdés: melyik az erősebb, a befogadó közeledését meghatározó tényező? A klasszikus művészeti kultúra szépségeinek vonzása –avagy a modern technikai civilizáció ártalmainak és torzulásainak taszítása?”⁷⁷² Az eddigi analízis során a „tömegművészet” terminusával jelölt esztétikai alakzat vonatkozásában minden kétséget kizáróan az utóbbi lehetőség tekintendő érvényesnek. A modern technika univerzális hatókörű, az élet minden területén kimutatható hatása és uralma felbontja a művek egységesen zárt szerkezetét. A művészet és a technika közötti relációk metafizikai hátterét, a technikának az ember számára hozzáférhető valóság feletti uralmát és annak struktúráját gyökeresen átalakító hatásait, lényegének ontológiai meghatározásával együtt Heidegger *Kérdés a technika nyomán* című műve az állvány (Das Gestell) fogalmából kiindulva explikálja.⁷⁷³ Tanulmányom jelenlegi keretei nem teszik lehetővé a szöveg részletekbe menő elemzését, így csupán az esztétikai kérdések szempontjából is releváns szempontokra térhetünk ki. A gépi működésen alapuló technika az embernek a világgal kialakított viszonyát egy előzetesen és tudatosan meghatározott összefüggérendszer részévé teszi, melynek gyújtópontjában a természeti világ folyamatainak és erőforrásainak az emberi tevékenység érdekében történő kisajátítása áll: „[...] a technika eszköz célok elérésére. Ahhoz, ami a technika maga, az eszközök, készülékek és gépek készítése és használata is hozzátartozik [...] továbbá azok a szükségletek és célok, melyeket ezek szolgálnak.”⁷⁷⁴ Heidegger a technikai apparátus lényegét az állvány fogalmában ragadja meg: „Állvány annyi, mint a feltárás, a feltárás módja, amely a modern technika lényegében munkál [...]”.⁷⁷⁵ E kifejezéssel egy olyan elvet és értelmezési módot jelöl, melynek értelmében a világgal filozófiai viszonyban álló szubjektum az útjába kerülő

létezőket egy megtervezett, kiszámítható utalásrendszer részeként kezeli, és a létezés eredeti összefüggésrendszere mellé, vagy sokkal inkább annak helyébe egy „második” valóságot konstruál. A két létbirodalom ontológiai felépítését tekintve jelentős különbségeket mutat, amely megakadályozza, hogy egyidejűleg, egymást kiegészítve funkcionáljanak a valóság ontológiai struktúrájának leképezésében. E sajátos – eredendően ismeretelméleti, ám fontos esztétikai és etikai vonatkozást is magában rejtő – probléma abból is származhat, hogy a tárgyaknak a megismerésen, az ismeretek rendszerezésén és erre alapozva egy konkrét célra való felhasználásukon keresztül megvalósuló feltárása nem veszi tekintetbe azok egyedi, belső természetét. Emiatt nem igényli a tárgy lényegének megragadását, mivel annak az előre megtervezett gyakorlati használhatóság szempontjából nincs jelentősége: „A technika lényege fenyegeti a feltárást, fenyeget azzal a lehetőséggel, hogy minden feltárást felemészt a beállítás, és minden csak az állomány elnemrejttségében fogja előállítani magát.”⁷⁶ A modern technika a természettől az ember által meghatározott elvek szerint kiköveteli a benne rejlő erőforrásokat, eközben figyelmen kívül hagyja, illetve elpusztítja a létezők bensőséges lényegét, az *alétheia* görög kifejezés értelmében vett igazságát: „Az állvány uralma azzal a lehetőséggel fenyeget, hogy az embertől megtagadható a visszatérés egy eredeti feltárásba, vagyis amaz elhivatottságba, mely egy kezdetibb igazság tapasztalására hív.”⁷⁷ Az állományként létező tárgy létmódja kizárja, hogy adekvát megértéséhez magas szintű intellektuális tevékenységre legyen szükség. Az egyes dolgok csak a tekintetben képviselnek értéket, amennyiben beilleszthetők az „üzemszerűség” mindent átfogó mechanizmusába. A modernitás világméretű keretében az állvány által létrehozott keretek között feltároló állomány közvetíti az ember és az általa megismerhető valóság minden eleme között. Ily módon a művészet is ezen „második természet” univerzumának egy mozzanatává válik: Heidegger innovatív és radikális technika-koncepciója e kontextus tükrében illeszkedik vizsgálódásom kontextusába. A technikai eszközök által determinált modern társadalom esztétikai tanúságtétele egyedül a tömegművészet lehet, melynek általános jellemzői összhangban vannak a külső, mesterséges emberi beavatkozások által átforgalmazott természet létmódjával. Az esztétika alapkategóriái ily módon elveszítik hitelességüket, és alkalmatlanná válnak arra a feladatra, hogy a szépség tiszta formájának jelentését a maga teljességében közvetítsék a műalkotásokkal kapcsolatba kerülő befogadó szubjektumok felé. Spengler esztétikai elméletének eddig áttekintett mozzanatai alapján konklúzióként megállapítható, hogy a kultúra és a civilizáció morfológiai és eszmetörténeti ellentétének a tiszta, magasrendű és a teremtő eredetiségétől megfosztott, technikaivá vált művészet szembenállása feleltethető meg. Fontos kérdésként merül fel, hogy *A Nyugat alkonyában* vizionált hanyatlási folyamat valóban a modern, és az abból kibontakozó posztmodern emberi állapot egyedüli útja-e. Nem lehetséges-e, hogy a filozófia reflexív beállítódásának – álláspontja érvényessége és még inkább igazsága érdekében – éppúgy alkalmazkodnia kell a megváltozott feltételekhez, mint a mindennapoknak a modernitás folytonosan megújuló, ezzel egyidejűleg egyre bonyolultabbá váló valóságában tájékozódni akaró individuumnak? Abban az esetben, amennyiben a 20. században végbemenő folyamatok olyan konstellációkat teremtenek, melyek semmilyen tekintetben nem mérhetők össze a világ korábbi állapotaival, nem válik-e a kultúra és a civilizáció éles dichotómiája merevvé és feleslegessé? E kérdések felvetését az a tény is indokoltá teheti, hogy a valóság értelmezéséhez alapul szolgáló perspektívák sokféleségében, és az életvilág szilárd formát soha nem öltő viszonyait szemlélve könnyű szem elől veszíteni a kultúra-stádium megingathatatlanul egységesként elgondolt képződményeit. A fenti megközelítés értelmében a Spengler által alkalmazott kritériumok revíziója új, az ember lényegfogalmának mélyebb rétegeit feltáró filozófiai kutatások kiindulópontja lehet.

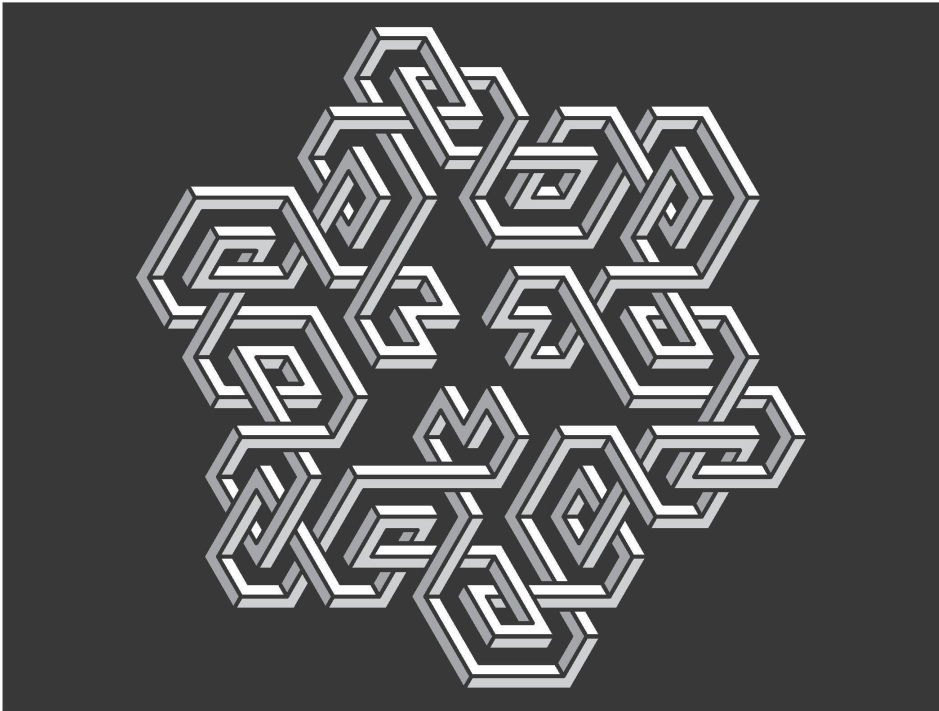
BIBLIOGRÁFIA

- Almási Miklós: *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában*. T-Twins Kiadó Lukács Archivum, Budapest, 1992.
- Benjamin, Walter: *Kommentár és prófécia*. Ford. Barlay László et al. Gondolat, Budapest, 1969.
- Csejtei Dezső – Juhász Anikó: *Oswald Spengler élete és filozófiája*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2009.
- Davidov, Jurij: *A művészet és az elit*. Gondolat, Budapest, 1975. Ford. Szabó Miklósné.
- Éles Csaba: *Ember és esztétikum. Az esztétikai befogadás élményvilágai*. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest, 2007.
- Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. Ford. Vajda Mihály et al.
- Horkheimer, Max – Adorno, Theodor-W.: *A felvilágosodás dialektikája*. Atlantisz, Budapest, 2011. Ford. Bayer József et al.
- Kant, Immanuel: *Az ítélőerő kritikája*. Osiris, Budapest, 2003. Ford. Papp Zoltán.
- Kovács Gábor: *A megáttalokodott jóhiszeműség esélyei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Liget Műhely Alapítvány, Budapest, 2001.
- Le Bon, Gustave: *A tömegek lélektana*. Ford. dr. Balla Antal. Belső EGÉSZ-ség Kiadó, 2012.
- Ortega y Gasset, José: *Esszék a művészetről*. Nagyvilág, Budapest, 2005. Ford. Csejtei Dezső, Juhász Anikó és Scholz László.
- Ortega y Gasset, José: *Korunk feladata*. Nagyvilág, Budapest, 2003. Ford. Scholz László.
- Spengler, Oswald: *A Nyugat alkonya – A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Noran Libro, Budapest, 2011. Ford. Csejtei Dezső és Simon Ferenc.
- Tillmann, J. A. (szerk.): *A későújkor józansága*. II. kötet. Göncöl Kiadó, Budapest, 2004.

JEGYZETEK

* Jelen tanulmány a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) Titkársága és a Magyar Közszerzői Társaság (MKT) közötti együttműködés eredményeként, fiatal kutatók számára indított ösztöndíjprogram keretében készült. A közléshez a felhasználási engedélyt az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézete biztosította.	16 I. m. 439. (Kiemelés az eredetiben.)
1 Erre vonatkozóan lásd Csejtei Dezső tanulmányát, amely egyben a mű magyar kiadásának utószava is. Spengler 2011, 627.	17 I. m. 332.
2 <i>A tömegek lázadásában az emberiség 19. század előtti, „klasszikus” korszakának végét az ipari és technikai forradalom által generált nagyszabású változások, illetve az ennek nyomán bekövetkező népességnövekedés jelensége jelzik. A két periódus itt pusztán az ember történeti létének elkülönülő szakaszait jelenti, önmagukban nem képeznek szerves egységet.</i>	18 Almási 1992, 152.
3 Spengler 2011, 21.	19 Spengler 2011, 407.
4 I. m. 153.	20 I. m. 160.
5 I. m. 230.	21 Ortega 2003b, 38.
6 I. m. 157.	22 Ortega 2003b, 33.
7 I. m. 156.	23 Spengler 2011, 172.
8 I. m. 161.	24 I. m. 170.
9 Kant 2003, 210.	25 Davidov 1975, 335.
10 I. m. 212.	26 Spengler 2011, 174. (Kiemelés az eredetiben.)
11 Almási 1992, 138.	27 I. m. 170.
12 Le Bon 2012, 154.	28 I. m. 183.
13 Kovács 2001, 55.	29 I. m. 179. (Kiemelés az eredetiben.)
14 I. m. 21.	30 I. m. 186.
15 Spengler 2011, 373.	31 I. m. 178.
	32 Valéry in Benjamin 1969, 301.
	33 I. m. 437.
	34 Spengler 2011, 481.
	35 Kovács 2001, 57.
	36 Uo.
	37 Spengler 2011, 392–393.
	38 I. m. 301.
	39 I. m. 304.
	40 I. m. 379.
	41 I. m. 57.
	42 I. m. 60.
	43 I. m. 476.
	44 Éles 2007, 40.
	45 I. m. 119.
	46 I. m. 58–59.

- 47 A probléma napjainkban is eleven a „főváros-
vidék” ismert ellentétéként (legerőteljesebben
talán a posztzocialista kelet-közép-európai
országokban).
- 48 Vö. Kovács 2001, 16.
- 49 „Népek, államok, politika és vallás, minden mű-
vészet, az összes tudomány, mind-mind az emberi
létezés egyik ősfenomenjén, a városon nyugszik.”
Spengler 2011, 107–108.
- 50 Uo.
- 51 I. m. 59.
- 52 Kovács 2001, 17.
- 53 Csejtei–Juhász 2009, 169.
- 54 Spengler 2011, 63.
- 55 I. m. 60–61.
- 56 I. m. 64.
- 57 Davidov 1975, 325. (Kiemelés az eredetiben.)
- 58 I. m. 326.
- 59 Spengler 2011, 394.
- 60 Ortega 2005, 47.
- 61 Spengler 2011, 395.
- 62 Uo.
- 63 I. m. 440.
- 64 Spengler, idézi Davidov 1975, 328.
- 65 Spengler 2011, 63. (Kiemelés az eredetiben.)
- 66 Ortega 2003, 64.
- 67 Spengler 2011, 63. (Kiemelés az eredetiben.)
- 68 Heidegger 2001, 155.
- 69 Horkheimer–Adorno 2011, 169–171.
- 70 Ortega 2003, 50.
- 71 Spengler 2011, 477.
- 72 Éles 2007, 173.
- 73 Vö. Heidegger in Tillmann J. A. (szerk.) 2004,
111. sk.
- 74 I. m. 112.
- 75 I. m. 121.
- 76 I. m. 131.
- 77 I. m. 127.

Gyermeksokk: a megoldások fő irányjai – két évünk van hátra

(III. rész)

A népességfogyás 40 éve tartó folyamatát egyelőre csak a szakemberek érzékelik. **Ha a válság annyira elmélyül**, hogy annak jelei már mindenki számára nyilvánvalóak lesznek,¹ **akkor már nem lehet rajta segíteni. Az utolsó órákban vagyunk**, de nemcsak a folyamat megértése a fontos, hanem a helyzetből kivezető helyes út **kormányzati felismerése is. Nem értünk egyet azzal, hogy a felelősséget a családokban vagy az anyának (a nők) mentalitásában kell keresni.**²

Az adatok azt látszanak igazolni, hogy egy adott év termékenységi adatai három tényezőcsoport befolyása alatt állnak. Ennek része 1) az egyes családok **aktuális** gazdasági helyzete (van-e munkahely, fizetés, szocpol-támogatás, CSOK vagy nincs) mellett, a termékenységi időszakába lépő nemzedékek gondolkodása. 2) Hasonlóan meghatározó a személyek **életútja**, azon belül elsősorban a kisgyermekkor, majd az iskolai szocializációja, élményvilága, és a közben kialakuló értékrendje, mentalitása, kötődési attitűdje, bizalmi szintje. 3) Végül az a **jövőkép**, amely környezetében előre vetíti életlehetőségeit: az ellátórendszerek, mint a bölcsőde, óvoda, iskola minősége, a biztonságot nyújtó közösségi támogatási rendszerek (egyház, civil élet, nagy család stb.).

A demográfiai krízis azonban csak **az egyik megjelenési formája** annak a személyiség-, egészség-, család-, közösség- és gazdaságromboló értékrendnek, amely a hazai és nemzetközi kutatási eredmények szerint a magyarság életminőségét, -esélyeit és -perspektíváit is behatárolja. Megfelelő irányú és kompetenciájú beavatkozási folyamat nélkül a problémák további eszkalációjára számíthatunk.

Az értékválságból és a demográfiai krízisből **kivezető egyetlen út tehát társadalmunk bizalmi szintjének, kapcsolati kultúrájának fejlesztése, mentálhigiénés állapotának javítása, az egészséges családi és iskolai szocializációs folyamat biztosítása a következő nemzedékek számára.** A pénzügyi támogatás fontos, de nem elégséges intézkedés ahhoz,³ hogy a születésszám csökkenő tendenciáját megállítsa vagy visszafordítsa. Nem véletlen, hogy a hagyományos pénzügyi-gazdasági fókuszú beavatkozások nem hoztak bátorító eredményeket.⁴

Álláspontunk szerint **a népességfogyás egyik legfontosabb összetevője** az anya-gyermek kapcsolatok **kisgyermekkorban bekövetkezett** tömeges mértékű **traumatizálódása**,⁵ mely különösen az 1950 és 1967 között született fiatalok kötődését befolyásolta, és amelynek hatása azóta is gyűrűzik. A negatív trend másik fontos **összetevője pedig az iskolák „rejtett tanterve”**, illetve ennek gyermek- és családelles, kontraszocializációs hatása.

Ha eredményes (és költséghatékony) megoldásokat szeretnénk – rövid és hosszú távon –, a problémák gyökereinek a gyógyítására van szükség. „A siker ezen a téren majdnem biztosan radikális szakítást kíván a jelenlegi születésösztönző próbálkozásokkal és új, hatékonyabb módszerek alkalmazását is igényli.”⁶

A népesség növekedési pályára állítása véleményünk szerint egy átgondolt, több lépésben megvalósított, több társadalmi szektorra és intézményrendszerre kiterjedő stratégia alapján történhet, amelynek a fő iránya a magyar társadalom bizalmi tőkéjének emelése, a személyes, családi, közösségi és intézményi működési folyamatok és kapcsolattrendszerek minőségelvű újrateremtése, rehabilitációja.

Külön érdemes felhívni a figyelmet azokra az intézkedésekre, amelyek nemzetközi „jó gyakorlatok” alapján kerültek bevezetésre, és rövid távon – az édesanyák kényelmére apellálva – eredményesnek tűnnek (mint pl. a Gyed Extra, vagy a bölcsődehálózat legújabb fejlesztése), amelyek azonban hosszabb távon tovább fokozzák a következő generáció kötődési problémáinak valószínűségét. Ezeknek – a kötődés- és generációelméleti kutatások alapján – sokkal inkább a leépítése, mint a megerősítése volna indokolt.

(Utak a megoldás felé)

A válság egyben lehetőség is. Talán azért kaptuk mi magyarok ezt a kihívást, hogy nemzetként megélve ennek traumáját, felnöve a feladathoz, képesekké váljunk újjáalkotni jövőnket, átalakítani belső értékrendünket, a családok, a szervezetek, az igazgatás, a politika, a társadalom működési folyamatait.⁷ Felhasználva a kikerülhetetlen szembenézés lehetőségét alapvető bajainkkal, kitűzve a ma legkorszerűbbnek tartott tudástársadalom céljainak megvalósítását, új perspektívák nyílhatnak nemzetünk előtt.

A rohamos népességfogyás és társadalmi értékvesztés okainak a megértése, és sokrétű, jövőbe látó **kezelése nemcsak a demográfiai krízis megoldásában segítheti nemzetünket, hanem hozzájárulhat olyan akut problémák megoldásához is, mint**

- a romló népegészségügyi helyzet,
- a várható élettartam csökkenése,
- a fiatalok egyre fokozódó emigrációs szándéka,
- az értékrendszer és életminőség krízise,
- az iskolarendszer teljesítménymutatóinak romlása,
- a nemzeti gondolkodás elsoványodása,
- a deviancia irányába tartó életpályák vagy a
- a gazdasági eredményesség.

Mindezek alapján mi is úgy gondoljuk, hogy a „lopakodó demográfiai krízis” megelőzése Magyarország számára: sorskérdés,⁸ és egyben óriási lehetőség is.

A szeretetben megvalósuló családi élet a problémák megoldásának egyik kulcsa. A személyiségkiteljesítő önatadásra, az élethosszig tartó elköteleződésre, a házasságra való lelki felkészítés pedig az iskolák megkerülhetetlen feladata is.⁹

Azt hiszem, sokan gondoljuk, hogy az együttműködés, a tolerancia, a kölcsönös segítségnyújtás a fontos értékek közé tartoznak a társadalomban. Sokan tudnának egyetérteni abban is, hogy az együttműködési készségek a családalapításban és a családok együtt maradásában, majd a gyermekvállalásban – vagyis a népszaporulatban – is szerepet játszhatnak.

Ha ez így van, akkor miért nem adunk alkalmat arra, hogy az erre fogékony felnövekvő generációk elsajátíthassák és gyakorolhassák ezeket a készségeket az iskolában? Mikor tanítjuk meg őket kölcsönös támogatásra, segítségnyújtásra, kooperációs és konfliktuskezelési technikákra? Mikor kapnak alkalmat a gyerekek és fiatalok arra, hogy begyakorolják az ő személyes életüket és az utódaik boldogulását jelentősen befolyásoló helyzetekben annyira fontosnak tűnő készségeket, és megtanulják az együttélés készségeit és módjait?

A gyermek nem a kórházban születik, hanem a lélekben, a vágyban, a szeretetben, a szenvedélyben. Ha kizárólag vagy leginkább pénzügyi kérdésként, befektetésként kezeljük, értelmét veszti az élet, és mint az adatok mutatják, hatástalan a beavatkozás. Ahhoz, hogy egy gyermek jó helyre szülessen, először lélekben kell otthon készíteni számára, amit a „szívünkben, családjunkban, plébániáinkon, közösségeinkben teszünk”.¹⁰ Ma nagy nyomás nehezedik a családokra. Sok család szétválik az elvándorlás, a munkakeresés miatt. A pénzügyi problémák és pillanatnak élő stílus elpusztítja a családi életet és ezzel a (keresztény) erkölcs alapjait. A

család áldás lehet a világ számára. Erős családokra és közösségekre van szükség, hogy legyőzze a fenyegető külvilágot. A családokat érő fenyegetés, láttuk, az egész társadalmat fenyegeti. A családok legyenek a szeretet, a megbocsátás és a gondoskodás élő példái.¹¹

1. Jövőkép: család- és gyermekbarát társadalom

A kötődési képesség tömeges szintű kialakításának megkerülhetetlen társadalomstratégiai jelentősége van. A személyes életlehetőségeken, a népesedési kérdéseken, a társadalmi bizalom és értékrendszer formálásán túl meghatározza a nemzet gazdasági teljesítményét és a népnünk lelkeleti, spirituális dimenzióit is. Ha hihetünk Bowlby – ma már széles körben elfogadott – kutatási eredményeinek, akkor azt látjuk, hogy a korai, érzékeny, és részben genetikailag, illetve a tudattalanban kódolt anya-gyermek kapcsolat zavartalanságában teremődik meg, épül fel, szilárdul meg és válik alkalmassá a személyiség arra, hogy képes legyen szeretetet adni és elfogadni. Ennek a kötődési képességnek a kialakulása biztosítja az egyén, a család, a társadalom számára az élet folytonosságát, „isteni üzenetét”, amelyet a keresztény világ minden év karácsonyán ünnepel, és amelyet a képzőművészet remekművei évszázadok óta, mint Mózes kőtábláit, folyamatosan újrafogalmaznak. *Az anya-gyermek kapcsolatban van genetikailag programozva a társadalmi emberré, szociális lényvé válás lehetősége, és az élet folytonosságának misztériuma.* Ez a program csak akkor indul el, csak akkor aktíválódik, ha a csecsemő a születését követően együtt lehet az édesanyjával, aki teljes önátadásban saját testének részeként bánva vele, minden mozdulatát figyelemmel kíséri, és igazodik hozzá (mentalizáció). Az „édesanyává” válás a nők korábbi életmódjához, viselkedéséhez képest teljes személyiségátalakulást jelent, amely folyamat szintén genetikai-hormonális szabályozás alatt áll, de csak akkor lép működésbe, ha erre a külső feltételek adottak. Ezek megteremtésében van nélkülözhetetlen szerepe a férjnek, az apának, a közvetlen környezetnek, és ezt tudja hatékonyan támogatni a családpolitika is.

Ezért a megoldás felé – meggyőződésünk szerint – egyetlen út, a népesség kapcsolati kultúrájának újraélesztése, rehabilitációja, fejlesztése vezet.

Ennek első területe, a csecsemőgondozás, a családban kezdődik. E nélkül a szilárd alap nélkül homokra építünk, aminek súlyos társadalmi következményei lesznek. Az egységes, termékeny és felbonthatatlan család¹² magában hordozza a jövőbe vetett remény alapvető alkotóelemeit, méghozzá nem csupán az új nemzedékek, hanem a sok idősebb ember számára is, akik gyakran magányosan és elhagyatva élnek, mert már nincs meg az a családi tűzhely, amely körülvenné és támogatná őket. A család mellett nagy szerepet kapnak az iskolák és az egyetemek. A nevelés nem korlátozódhat pusztán technikai ismeretekre, hanem az emberi személy átfogó fejlődését kell szolgálania.¹³

Kívánatos tehát egy, a fiatalok számára is vonzó jövőkép kidolgozása, amely egy élhető, szellemiségében és gazdaságában is prosperáló, tudásalapú és együttműködő, családközpontú társadalmat fest elénk, s amely 10-15 év távlatában a népességünket növekedési pályára képes állítani.¹⁴

Az állami intézményrendszer folyamatos fejlesztéséhez a cél egy minőségorientált, modern „tanuló szervezeti” modell, az intelligens állam kialakítása lehet, amely erkölcsében és emberi, szervezeti erőforrásokban, működési folyamatokban a világ élvonalában áll, és maradéktalanul betölti érdekegyeztető, kultúra- és nemzetépítő szerepét.¹⁵

1.1. Társadalomstratégiai célok

1. **Teremtünk család- és gyermekbarát társadalmi környezetet!**
2. **Mentsük meg a házasságot, a civilizáció alapintézményét! Biztosítsuk minden gyermeknek az egészséges felnövekedéséhez, a kétszülős családhoz és**

testvérekhez, a megélhető biztonsághoz, intimitáshoz, a szeretet élményének éltető erejéhez való jogot és lehetőséget.

3. Fejlesszük a népesség kommunikációs és kapcsolat-kultúráját.

1.1.1. Konkrét célok

1. Család- és gyermekvédelmi szempontból a jogrendszer, a média, a közterek, a munkahelyek, az iskolarendszer, a családtámogató intézményrendszer átvilágítása.
2. A társadalom reprodukciós költségeinek elismertetése a jövedelem-újraelosztásában.
3. A feltételek megteremtése ahhoz, hogy a válások száma csökkenjen, a házasságoké növekedjen.
4. A feltételek megteremtése ahhoz, hogy a következő években, a népes generáció szülőkorából való kilépése előtt 8-10%-kal több gyermek születessen, mint az előrejelzésekben szerepel!
5. Az iskolák nevelési kultúrájának család- és gyermekbaráttá, kapcsolat-orientálttá alakítása.
6. Az ország minden részében elérhető, személyiségfejlesztő, családtámogató felnőttképzési rendszerek kialakítása. Igazi fejlődés az emberek fejlesztése nélkül nem elképzelhető, ezért az élethosszig tartó tanulás lehetőségét biztosítva ajánlatos a célspecifikus személyiség és készségfejlesztés támogatása (fontos: nem oktatásról, hanem tréningekről és szervezetfejlesztésről van szó).
7. A vidék népességmegtartó erejének növelése, a területi igények és beavatkozási lehetőségek feltárása.
8. A helyi közösségek és a civil kezdeményezések kritériumorientált (gyermekszületés) támogatási rendszerének kidolgozása.
9. Az évente megrendezett anyák napját, nőnapot, a gyermeknapot, a karácsonyt stb. emeljük komplex, társadalomformáló ünneppé.

2. Az időfaktor és prioritások

2.1. Rövid távú cél (1–3 év): „117 000 gyermek” program

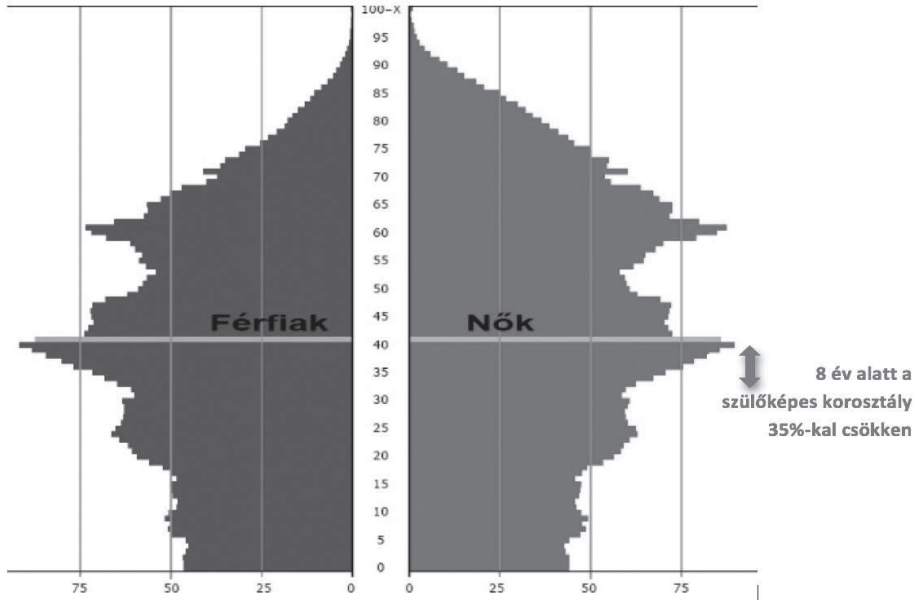
A program sikeressége szempontjából az időtényezőnek meghatározó szerepe van. Ha megnézzük a népesség 2014-es koreloszlását (1. ábra), szembetűnő, hogy a Ratkó-unokák népes¹⁶ kohorsza 2015-ben 32–40 év közötti életkorban van. A negyvenéves generáció (95 ezer) létszáma évről évre ötezerrel csökken.

Döntő kérdés és kiemelt prioritás, hogy ennek a népes, 38–40 éves korosztálynak a gondolkodását és az élethelyzetét *egy-két év alatt (!)* olyan irányban befolyásoljuk, hogy legalább még egy gyermeket vállaljon. Álláspontunk szerint a következő két évben (2015–2016) *erre a feladatra racionális fókuszálni, mert mindössze 1-2 évünk van arra, hogy több tízezer gyermek megszületését megtámogassuk. Ha tovább tétlenkedünk, várakozunk, később kezdünk hozzá, a kisebb létszámú korosztályokkal már nem tudunk a népességszámban fordulatot elérni* (1. ábra).

Sürgetően szükség van tehát részletesen feltárni a kohorsz területi elhelyezkedését,¹⁷ élethelyzetét, aspirációit, és azokat a tényezőket, amelyek konkrétan és személy szerint őket akadályozzák a gyermekvállalásban.¹⁸ Ennek ismeretében – összefogva a helyi szervezetekkel, az egyházakkal és civilekkel – tudnánk a célcsoportra akár rétegspecifikus operatív beavatkozási tervet készíteni (legyen pénzügyi, személyiségfejlesztési, kapcsó-

lati vagy más tényező a kritikus pont), és rövid idő alatt megteremteni a feltételeket a nehézségek elhárításához.

Álláspontunk szerint, ha egy ilyen beavatkozási terv erre a népes kohorszra sikeresnek bizonyul, megteremtheti a társadalmi bizalmat és hitet a további beavatkozásokhoz. (2. ábra)

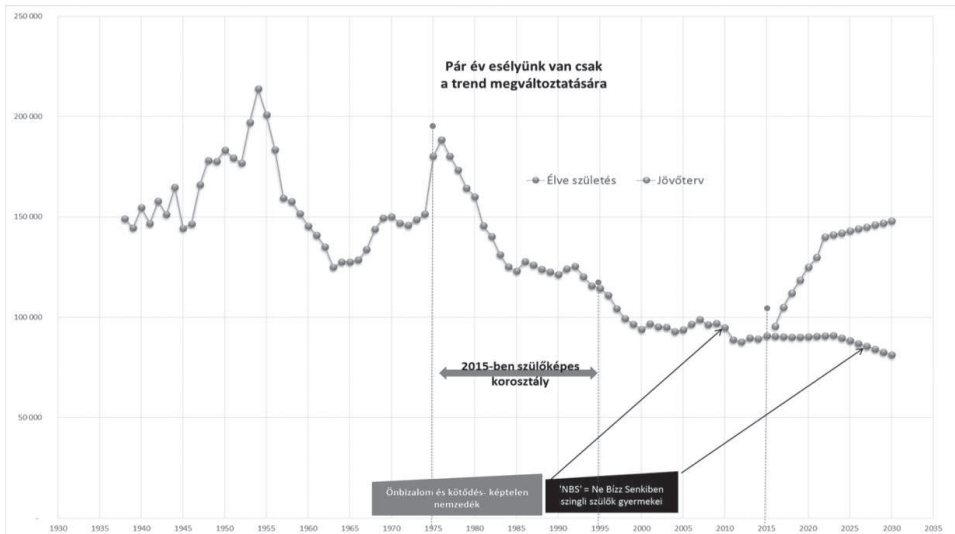

1. ábra. Korfa, 2014

2.2. Középtávú célok (4–8 év): „140 000 gyermek” program

A második szakaszban még van 4-5 évünk arra, hogy a népes Ratkó-unokákat utolsó éveikben megnyerjük a programnak (2. ábra). Erre az időre olyan pontos statisztikai adatbázis kialakítására van szükség, amely lehetővé teszi a döntéshozók számára az intelligens tervezés megvalósítását. Ajánlatos előre látnunk korosztály, település és társadalmi státusz szempontjából is pontosan az aktuális gyermekszámot, a tervezett születéseket, a nehézségeket és megoldási formákat. *Mindössze 4-5 évünk van arra, hogy a Ratkó-unokák 70-80 ezer fős generációjának a gyermekvállalás iránti elköteleződését kialakítsuk, és támogassuk további 1-2 gyermek megszületését. 2020-ig kívánatos a teljes termékenységi arányszám megduplázása, a 2-3 gyermekes családmodell általánossá tétele, és társadalmunk mentalitásában a gyermekvállalás prioritásának elfogadtatása. Ezután ugyanis kilép a szülőkorból a népesebb korosztály, és már évente mintegy 30 ezerrel kevesebb lesz a szülőkorba lépők száma.*

Ennek a célnak az eléréséhez nagyon komoly és mélyreható átalakulásnak kell végbemenni a társadalomban, hogy ne csak elfogadja, hanem teljes erővel támogatni tudja a program megvalósítását.¹⁹ Nem elég csupán a családokat megnyerni: a **családok értékrendjének, gondolkodásának megváltozását csak a kisebb közösségeken keresztül érhetjük el** – például a „komaság” népszokás megerősítésével. Kívánatos megszólítani és együttműködésre hívni ehhez minden helyi közösséget, az egyháztól a munkáltatókon

2. ábra. A trend megváltoztatásához konkrét és határozott, településre és személyre szabott lépéseket kell tenni

át a kulturális és sportegyesületekig, hogy a fiatal hölgyek elbírják azt a terhet, amely 3-4 gyermek világra hozatalához, felneveléséhez szükséges. Mindez a helyi közösségi és országos média támogatása nélkül nem lehetséges, a médiával való együttműködés ezért elengedhetetlen.²⁰

2.3. Hosszú távú célok (8–13 év), „150 000 gyermek” program

Mivel 10 év múlva (2025-ben) a szülőképes korosztály létszáma már évi 45 ezer körülire süllyed, már nem tervezhetünk tovább nagyobb növekedési ütemet. **Erre az időszakra, hogy kultúránk megőrizze egyensúlyát, szükségszerű a 3 gyermekes családmódel társadalmi elfogadtatása.** Egy ilyen cél elérése össznépi támogatás nélkül nem lehetséges. Nem hagyhatjuk magukra sem az édesanyákat, sem a családokat, mert nem magánügyről van szó. Ébresszük újra a családok összefogásának, a közösségek és személyek egymást támogató kölcsönös segítségnyújtásának kultúráját, szemben a ma divatos versengés, erőfitogtatás, küzdelem és a vele járó elégedetlenség, individualizmus, felelőtlenség, cinizmus, egymásra mutatgatás és kölcsönös erőszak és konfliktusgerjesztés kultúrájával. Olyan közbizalmi szint kialakítására van szükség országos szinten és a helyi társadalmakban, ahol magától értetődő az, hogy az egyedül élők, akik valamilyen okból nem tudtak gyermeket világra hozni, önkéntesen támogassák a sokgyermekes családok működését, és cserébe részesülhessenek mindazok áldásaiból.²¹

Egy ilyen célú és tartalmú társadalmi program nemcsak arra teheti alkalmassá nemzetünket, hogy megőrizze helyét a Kárpát-medencében, hanem hozzájárulhat ahhoz is, hogy értékrendszerünk, gondolkodásunk – és ennek megfelelően gazdasági eredményességünk – nemzetközi méreteken is sikerpályára álljon.

A nemzetközi versenyben akkor tudunk helytállni, ha magasabb színvonalú, tudásintenzív munkakultúrát valósítunk meg, és intelligens termékcsoportokkal, folyamatos innovációval lépünk a piacra. Ezek fejlesztése kizárólag a széles körű, megalapozott és dinamikus kooperációs képességekre épülhet. Nemzetközi tapasztalatok támasztják alá, hogy mind a

demográfiai, mind a gazdasági, társadalmi és iskoláztatási sikerekhez nélkülözhetetlen az együttműködés eszméjének és gyakorlatának a térhódítása. A magányos egyéni csúcsteljesítmények jelentősége a szervezett erőforrásokhoz képest már régen elveszítette súlyát a társadalmak alakulásában, sem a fizikai, sem a szellemi munkákban nem tekinthető hatékonynak. A személyes siker, a családi egyensúly, a vállalati vagy akár a közigazgatási, politikai teljesítmény az ösztársadalmi együttműködési készségén alapul.

Az egyéni kooperációs képességek fejlettségi állapota nemcsak demográfiai és társadalmi teljesítménytényező, hanem meghatározza a társadalom integrációs lehetőségeit is. Ahol a személyek és intézményi struktúrák konfliktusmegoldása tömegesen agresszív sémákban jelentkezik, a robbanás veszélye szükségszerűen fennáll. *Az egyének interperszonális érettsége, társas viselkedési kultúrája ezzel szemben az altruista, proszociális viselkedés alapja,* amely a konfliktusok kezelésével, keretek között tartásával, illetve megoldásával hatékonyan segíti a társadalmi együttélés (a családi élet, a közpolitikai szféra, a termelés, a kulturális érintkezések, az infrastrukturális szolgáltatások stb.) minden formáját.

A demográfiai krízis közép és hosszú távú megoldásában az iskolarendszernek meghatározó szerepe van, amelynek külön fejezetet szentelünk (5. fejezet).

3. Célcsoportok és eszközök

A célokat kellőképpen differenciálva **életkori kohorszonként, területenként és élethelyzetenként** tűzzük ki ahhoz, hogy az eredményességet biztosítani tudjuk. Az alábbiakban, a közös gondolkodás megindításának céljából, felsorolunk néhány ötletet, amely talán elősegítheti a folyamatokat. Közöttük életkoronként, élethelyzetenként, társadalmi csoportonként, és szervezetenként vagy területenként lehet válogatni. A legfontosabb üzenete a listának az, hogy minden csoport, szervezet, vezető, család stb. keresse meg a saját megoldásait, és bővítse vagy szelektálja tetszése szerint.

Példák és javaslatok az életkorok szerinti differenciáláshoz:

- **A 30–40 éves korosztály** esetében a cél a személyek bizalmi kapcsolatokra való képességének fejlesztése, az önismeret, kommunikáció, konfliktuskezelés fejlesztése, a párok kialakításának komplex pszichológiai, személyiség-lélektani, csoport- és pártérápiás, egészségügyi támogatása, a párkapcsolatok erősítése, a terhességgel, szüléssel, csecsemőgondozással kapcsolatos élmények és ismeretek, lehetőségek, minták összegyűjtése,²² bölcsőde/otthon dilemmák feldolgozása stb.
- **A 25–30 éves korosztály** esetében személyiségfejlesztés, kommunikáció, konfliktuskezelés, jövőképfelkészítés, család- és háztartástan, kapcsolatközvetítés, terhességgondozás, gyermekvárás, családjog, szülés-születés, házasodás, fogantatás, felkészülés és gyermekvárás stb. szükségessége.
- **A 18–25 évesek** esetében a feladat a kapcsolatok kialakítása és felépítése, életpályamodellek ajánlása, a kommunikáció, konfliktuskezelés, a generációk közötti együttműködés javítása stb.
- **A 7–18 éves korosztályban** részben az életkori sajátosságok figyelembevételével megfelelő tantervek kidolgozása a feladat (*családi élet, párkapcsolatok*), de legalább akkora hangsúlyt kell fektetni a *tanulási folyamat módszertani felépítésére, ezen belül a kooperatív tanulásra és a drámapedagógiára.*
- **A 3–7 éves korosztály** esetében a szülőnevelésnek van rendkívül fontos szerepe,²³ hogy képesek legyenek megőrizni és tovább fejleszteni a családi kohéziót, és megismerjék a korosztály támogatásához szükséges módszereket, az együtt játszás lehetőségeit.

- **A 0–3 éves korosztály** esetében a szülőkre fókuszálva a szoptatás, csecsemőgondozás, az életkorhoz illeszkedő ellátási, gondozási, együttjátszási ismeretek és módszerek saját élményszerű elsajátítása, a párkapcsolatok átalakulásának nehézségeinek feldolgozása a férfi és nő számára, a bölcsőde/otthon dilemmák kezelése stb. a feladat.

Példák a különböző élethelyzetekre kitűzhető célokra és megoldásokra

- *Szingli nők és férfiak:* csoportos tréninggel személyiségfejlesztés, alkalmassá segíteni a kapcsolatok kialakítására, esetenként személyes tanácsadás, később randevűszervezés stb.
- *Párkapcsolatban élők számára:* hogyan erősítsük a kapcsolatokat (pl. szeretetnyelvek, kommunikáció, konfliktuskezelés stb.).
- *Friss házások számára:* a házasság szakaszai, várható folyamatok, szexuális kapcsolat, intimitás, életvitel, kommunikáció stb.
- *Első gyermek utáni krízis:* konfliktusok kezelése, a kölcsönös megértés segítése, tapasztalatcsere stb.
- *5-8 éves házások:* (pl. hogyan támogassuk a kisiskolásokat, konfliktuskezelés, testvérek közötti feszültségek kezelése stb.)
- *10-15 éves házások:* a házasság megújítása, újra felfedezése, kölcsönös támogatás, hogyan támogassuk a kamasz gyermekeket, idősgondozás stb.
- *Sokat dolgozók:* work-life balance, életcélok tisztázása, jövőterv stb.
- *Válás előtt:* konfliktuskezelés, kommunikáció, mediáció, akár kötelező családterápiás folyamatban, vagy rendezni a kapcsolatot, vagy segíteni egy méltányos lezárásban, vagy fölkészíteni őket egy új párkapcsolat kialakítására...

Példák vállalati támogatásra

- A társadalom megkülönböztetett figyelmét kell élvezzék a kismamák és a fiatalok. „A népesség kiegyensúlyozott reprodukciója nem képzelhető el jelentős volumenű otthoni munka nélkül.”⁷²⁴
- Jogszályalkotással elérhető, hogy minden vállalatnál legyen (mint az esélyegyenlőségi vagy tűzvédelmi stb. feladatokra) külön népesedési megbízott (referens), aki ellenőrzi, hogy a gyermekes anyák vagy a várandósok milyen munkaidőben és körülmények között dolgoznak. Kezdeményezheti a vállalatnál a családok összetartását (munkaidő-kedvezmény, juttatások, napirenden tartás, a családalapítás, gyermekérkezések, keresztelés stb. megünneplése, intézkedések helyi igények szerint) stb.
- A 35–40 éves korig, vagy ameddig legalább két gyermeket nem indított el egy fiatal férfi vagy nő, ne engedjük vezető szerepbe kerülni! Először indítson el vagy neveljen föl 3 gyermeket, utána mutassa meg, hogy a közösség dolgához is ért. Egyrészt azért, mert életének ebben az időszakában a legfontosabb feladat a pár megtalálása, a gyermeknevelés, a család lelki és fizikai felépítése, megalapozása. Ha elveszük tőlük az időt, és vezetői székbe ültetjük őket, (hiúságuk miatt) nem tudnak ellenállni a csábításnak, de nem találnak párt, nem házasodnak, vagy nem töltenek elég időt gyermekeikkel. Ehelyett túlóráznak, és a család bomlékonyságával fizet meg érte ő és a nemzet egyaránt. Ameddig nincs valakinek saját gyermeke, csak korlátozottan képes más emberek vezetésére. Azért sem tanácsos vezetői székbe tenni fiatalokat, mert ez az életszakasz a megfigyelésre, a tanulásra és a tapasztalatok felhalmozására ideális.

Példák a médiával való együttműködésre

- Társadalmi összefogást promotáló programok műsorra tűzése a legkülönbözőbb, színvonalas formában (például családtámogató marketing: „Mindenki neveljen leg-

alább 1 gyermeket. Ha nincs, segítse a másokéit”). Hozzuk össze a rászorulókat a támogatókkal: étkezés, ruházkodás, tanulás, fejlődés, nyaralás stb.

- Induljanak honlapok a családok és magányosok kéréseivel és felajánlásaival, stb.

Példák területi fókuszú támogatásra

- *Falvak*: kapcsolatépítés, közösségfejlesztés, pártalálás, közvetítés, közösségek a környéken, internetes lehetőségek, találkozók szervezése, kommunikáció stb.
- *Városok*: asszertivitás, kommunikáció, önismeret, közösség és kapcsolatépítési készségek fejlesztése stb.
- *Budapest*: helyismeret (találkozóhelyek és alkalmak), önismeret, közösség- és kapcsolatépítési készségek fejlesztése stb.

Feladatok a tréning-programok kidolgozásához és megtartásához

- Ajánlatos a célcsoportokhoz illeszkedő, megfelelő színvonalú képzési és tréningmódszerek, illetve tartalmak kidolgozása, figyelembe véve a területi és kulturális sajátosságokat.
- A különböző célcsoportok képzéséhez kívánatos meghatározni a képzők körét, és felkészíteni az új tartalmak megfelelő szintű átadására.
- Célszerű pontosan meghatározni az egyes képzések minimális követelményeit és az eredmény kritériumokat.
  - o Pl. a 0–3 éves korosztályra fókuszáló szülőnevelés esetén az anyák 3–10 fős csoportokban kéthetente, szakértő moderálásával megbeszélnek a szoptatással, mosdatással, etetéssel stb. kapcsolatos korszerű ismereteket²⁵; eredmény: az anyák nem hagyják pár percnél hosszabb időre magukra a gyermeket, és tudatosan nem hagyják sírni stb.

4. A megvalósítás módszertana

A jövőkép, a nemzetstratégiai célok és feladatok kialakításához és annak területi lebontásához, újraalkotásához és megvalósításához alkalmazott módszertanok kiválasztása kulcskérdés.²⁶ *Csak akkor lehet sikeres, ha megfelelően érzékeny, intelligens, területenként, régióknként differenciált, életkori kohorszonnként, célcsoportonként²⁷ specifikus, kutatás és kommunikáció alapú beavatkozási rendszer épül ki, komplex és indirekt hatásrendszerrel.* Ellenkező esetben – ha a döntések ellenérdekeltséget teremtenek, vagy nem kellőképpen érthetőek és indokoltak, vagy egyszerűen nem tudnak az érintettek azonosulni velük – hatástalanok maradnak, sőt akár szembefordíthatnak egymással különböző háttérű társadalmi rétegeket, és egy stratégiaileg helyes döntés is a célok megvalósításával szembeni „védőoltásként” fejtheti ki hatását.

Nemcsak a jogszabályi keretek átalakítására van tehát szükség, hanem mélyreható társadalmi implementációra is, főlvállalva annak lassú, de a jogalkotásnál lényegesen komplexebb, eredményesebb és hatékonyabb folyamatait. Javaslataim is ezért csupán vita-indító jellegű adalékok további feldolgozásra.

A megvalósítás folyamatában kívánatos messzemenően figyelembe venni az érintettek széles körét (minőségbiztosítás), a kívánt hatás eléréséhez szükséges strukturális-szervezeti kereteket (hatásköröket, a környezeti, területi, közösségi meghatározottságot); a folyamatok végigvitelének lépéssorait, dinamikáját (biztosítva az irányítás és az önkéntesség finom egyensúlyát), és az eredményességi indikátorokat (az egyes célcsoportok mérhető nyelvi, érzelmi, kognitív, spirituális, fizikai, egészségi és közösségi [szocializációs] fejlődését).

Már a **központi célok**²⁸ kialakításakor, illetve azt követően is, minden megyére kiterjedten, területi szinten **oldjuk meg, hogy a folyamatban részt vevők olyan módszertanral dolgozzák ki a célstruktúrát, amely biztosítja minden ágazati, szakterületi érdekek konszenzusos érvényesülését.**²⁹ A célrendszereket hasznos összehangolni a már sikeresen működő szervezetekkel és folyamatokkal, a képzési igényeket később megvalósító vállalkozásokkal, a magánkezdeményezésekkel, közösségekkel.

A célok konszenzusra épülő kitűzésével lehetővé válik a különböző szervezetek, intézmények és személyek között az egymással való törődés szinergikus, szerves folyamatainak kiépülése, illetve működése, és elkerülhetővé válik, hogy a gyermekvállalás állami és/vagy egyéni, személyes, esetleg szűk családi érdek vagy vállalás legyen. Vagyis a folyamat sikere, eredményei nem csak a konkrét célok elérésében mutatkozhat meg, hanem a szélesebb körű társadalmi konszenzusteremtődésben is. A célok megvalósításához indikátorokat és forrásokat célszerű rendelni.

Bizonyos mértékű hatást ki tudunk fejteni a törvényalkotás eszközrendszerével is (ennek eredményességét már eddig is megtapasztalhattuk), azonban igazi változás, **társadalmi összefogás csak a magatartástudományi alapú szervezetfejlesztés legkorszerűbb módszertanának alkalmazásával jöhet létre. Ennek egyik fontos kiindulópontja, hogy a program érintettjeinek (a stakeholdereknek) tanácsos részt venni az egész folyamatban: a jövőkép kidolgozásától kezdve a stratégiai célok megfogalmazásán át egészen a feladatok elosztásáig, megvalósításáig, illetve a folyamat értékeléséig és irányításáig.**

4.3.1. Szervezeti megoldások

A személyiség- és készségfejlesztő tréningek, a differenciált, életkor-specifikus, területi beágyazottságú képzési programok kidolgozása többféle szakértelmet és jelentős kapacitást igényel, amelyek részben az egyetemeken, a kutatóintézetekben, illetve civil szervezeteknél található meg. *Mivel lényegét tekintve egy felnőtteképzési, pedagógiai funkció ellátásáról van szó, egy olyan szervezet volna a leginkább alkalmas a koordináló szerep betöltésére, amely országos kiterjedtségű továbbképzési, kutatás-fejlesztési és koordinációs tapasztalatokkal rendelkezik.*³⁰

Ugyanakkor a központi irányítású, Budapest fókuszú tantervezés veszélyeket is rejt magában. Ha a tervezési folyamatban az irányító szerv nem konszenzusorientált módszertannal építi föl a folyamatot, akkor a végeredmény, vagyis a képzési anyagok és a képzési struktúrák felerősíthetik a felülről irányított szabályozási megoldásokat. Ennek közvetlen következménye a regionális és rétegérdekek figyelmen kívül hagyása, ami a folyamat sikerességének legnagyobb kockázati tényezője. Ha egy központi hatalmi tényező az elvont társadalmi érdekek erőltetése nyomán elvi-szervezeti-hatalmi okokból elszakítja a célokat a személyes, helyi és csoportfolyamatoktól, azok elveszítik eredeti funkciójukat, értelmüket, illetve az egyéni ambíciók érvényesülése szembefordulhat a közösség érdekeivel, így a kívánt hatás elmarad a lehetőségektől.

Az eredményességet tartva szem előtt egyfelől rugalmas szervezeti keretek és megoldások kialakítása célszerű, és fokozottan figyelniük kell azokra a módszerekre is, amelyek lehetővé teszik a szélesebb körű konszenzusképzést.³¹ A központi akarat érvényesülése érdekében szükség van tehát az országos hatáskörű és a helyi szervezetek, civil szervezetek megerősítésére vagy létrehozására, melyek kapcsolódhatnak egyetemekhez, egészségügyi intézményekhez, egyesületekhez, iskolákhoz, egyházakhoz, helyi igények és lehetőségek szerint.

Az egyházak által képviselt értékeknek és az általuk irányított folyamatoknak kiemelt szerepet kellene biztosítani a megoldások kidolgozásában, hiszen „a 2011-es népszámlálás adatai is rámutattak arra, hogy a vallásnak pozitív szerepe van a népesség növekedése szempontjából. Azoknál a családoknál, akik valamilyen vallási közösséghez sorolták magukat, szignifikánsan magasabb a gyermekek száma.”³² Sajnálatos ugyanakkor, hogy jelentős mértékben csökkent a nagy történelmi egyházakhoz tartozók száma, emiatt a szerepvállalási lehetőségeik korlátozottak.

5. Az iskolarendszer szerepe a demográfiai egyensúly helyreállításában

Az iskolarendszer az egyik legkomplexebb társadalmi alrendszer. Működési eredményeinek és anomáliáinak részletes bemutatása nem fér e tanulmány kereteibe. Csak azokra a működészavarokra világítunk rá, amelyek a népességfogyással szorosabb kapcsolatba hozhatók (és mellesleg kihatnak az iskolák tanulmányi eredményességére is), majd felvázolunk egy jövőképet, kijelöljük a hozzá vezető stratégia lehetséges irányát, és meghatározunk néhány feladatcsoportot, amelyek bizonyos részterületeken középtávon megalapozhatják a sikeres irányváltást, átalakítást.

Az iskolák többségében ma uralkodó kapcsolati kultúra átalakítása nélkül,³³ meggyőződésünk szerint, nem lehetséges sem eredményes népesség-, sem iskola-, sem társadalompolitikát megvalósítani.³⁴ Ennek okait az előző számban (Valóság, 2016/2), az iskolai szocializáció fejezetben elemeztük. Bemutattuk, hogy az iskolák törvényben elfogadott tanterve mellett érvényesülő „rejtett” tantervnek óriási szerepe van abban, hogyan indítja útjára a felnövekvő generációt (miként viszonyulnak a gyermekek társaikhoz, környezetükhöz, családjukhoz, kortársaikhoz). Láttuk azt is, hogy kölcsönös meghatározottságról van szó: az iskolák rejtett tanterve eltorzítja, deviancia felé tereli a diákság kapcsolati kultúráját, miközben – a leszakadó rétegek hátrányait növelve – felerősíti a családi háttér esélycsökkentő hatásait.

*Évtizedekkel ezelőtt a szociológusok sokat vitatkoztak azon, hogy az iskola teremti a társadalmat, vagy a társadalom működése képeződik le az iskolákból.*³⁵ Az utolsó másfél évtized nemzetközi vizsgálatai bizonyították, hogy vannak olyan iskolarendszerek, olyan szakpolitikák, amelyek – évtizedes távlatokban – képesek a társadalmak működésének átalakítására. Nem kérdés ma már a tervezés és előre látás szükségessége. Ha sikeresen alakítjuk ki a „szeretet iskoláit”, 20 év múlva biztos számíthatunk arra, hogy az ott működő értékrend meg fog mutatkozni társadalmunk működésében: egészségi állapotában, a népesedési mutatókban, az elvándorlás csökkenésében, a társadalom összbizalmi szintjében, a gazdasági eredményességben, a politikai cél- és eszközrendszerekben, életünk minőségében egyaránt.

5.1. Jövőkép: család- és gyermekbarát iskolák

A magyar nemzet kapcsolati kultúrájának újjáépítéséhez, amennyiben az iskolarendszer működése nem támogatja, vagy éppen az ellenkező irányba fejt ki hatását, vagy a pedagógustársadalom nem azonosul a célokkal³⁶, akkor nem lesz elegendő sem az állam törvényalkotó tevékenysége, sem az egyházak és civil szervezetek erőfeszítései.

Megfelelő felkészítés után a **pedagógustársadalom legképzettebb** rétegeivel együtt építhető fel a nemzeti gondolkodás, nevelhetjük föl a **jövő társas-együttműködő generációit**, a növekvő **kulturális és gazdasági tőke forrását**.³⁷ Szükségszerű a pedagógustársadalom java részének és az intézményrendszernek alkalmazása tétele arra, hogy a **szűk spektrumú tantárgytanítást a széles spektrumú, gyermekorientált embernevelésre váltsák**. A pedagógustársadalom – megfelelő irányítás mellett – képessé tehető erre, a képzés-fejlesztés intézményrendszere az elmúlt években kiépült ehhez.

A gyarapodó népeséghez, a társadalom összbizalmi szintjének emeléséhez, a kulturális felemelkedéshez, a gazdasági stabilitáshoz **pozitív gondolkodású, együttműködésre, csapatmunkára alkalmas állampolgárok, családok, nemzetiségek, közösségek együttesének kinevelésére van szükség.** Csak a művelt, céltudatos, egymásra odafigyelő, az életterületeken egymást támogató emberek tömege lesz képes elhárítani a fenyegető demográfiai krízis következményeit, ügyesen kiaknázni az erőforrásokat, a nemzetközi versenyben eredményesen helytállni.³⁸ Az iskolafejlesztéssel eltöltött évtizedek alapján bátran állíthatjuk, hogy ez nem vágyálom, hanem reális lehetőség.³⁹

Csak az iskolák tömegeket formáló tudásbázisa alkalmas arra, hogy a szükséges és kívánatos irányba terelje az ifjúság és a felnőtt korosztályok gondolkodását, lelki beállítódását, társadalomépítő energiáit és szándékait. **Ha az intézményrendszer irányítása** megfelelő értékrendre, jövőképre és stratégiákra alapozva, jól szervezetten, módszertanilag felkészülten és évtizedeken keresztül állhatatosan képviseli a nemzetünk újjáépítése szempontjából legfontosabb értékeket, hosszú távon képessé tudja tenni az (alsó-, közép- és felsőfokú) iskolákat arra, hogy nemzetközi mércével is kiemelkedő eredményeket mutassanak fel.⁴⁰

5.1.1. A szükséges átalakítások stratégiai prioritásai

1. **Váljanak az iskolák** gyermek- és családbarát intézményekké, ahol a tanulási eredmények mellett egyenrangú cél a saját fejlődésükért, társaikért és a környezetükért felelősséget vállaló személyiségek kialakítása.
  - Az iskolák rugalmas, kooperatív „tanuló szervezetként” kövessék nyomon a gyermekcsoportok fejlődését, és a legújabb tudáselemeket integrálva **váljanak a helyi társadalom tudás-, innovációs és közösségfejlesztő központjává.**
2. **A pedagógusok** ne csak oktassanak, hanem szeretettel vezessék, irányítsák, támogassák a gyermekek, a társas kapcsolatok és a csoportok fejlődését, és kollégáikkal együttműködve folyamatosan fejlesszék önmagukat és intézményüket.
3. **Az osztályok és csoportok** váljanak együttműködő szeretetközösségekké, ahol a proszociális, segítőkész, értékközpontú, toleráns magatartás a norma, biztonságos mikrokörnyezetet nyújtva minden gyermeknek.⁴¹

5.1.1.1. Konkrét célok, kitörési pontok

Az iskolarendszer működésének legfontosabb meghatározói közül most csak néhány, a témánkat érintő kulesterületről szólunk, ezek:

- **az egyes intézmények,** illetve
- **az iskolai osztályok szervezeti működése,**
- az osztályokban folyó **tanítási-tanulási folyamatok,**
- **valamint a pedagógusképzés és továbbképzés.**

5.2. Szervezeti megoldások

Az iskolák tanítási folyamatainak és kapcsolatcultúrájának problematikáját – nézetünk szerint – annak évszázados, megmerevedett szervezeti felépítése okozza. Az iskolákban tapasztalható makro- és mikroszervezeti működés egy kb. két évszázados merev iparszervezeti modellen alapul, amely a mai dinamikus, változó, folyamatosan átalakuló társadalmi környezetben már nem működik megfelelő hatékonysággal.

Mint korábban láttuk, sem társadalmi, sem családi szerepek betöltésére nem készíti fel a fiatalokat. Az iskolák szervezetének – személyiségfejlesztési szempontból – kritikus pontja,

hogyan a szervezeti felépítés nem a diákok folyamatos fejlődésének biztosítására optimalizált.⁴² A hagyományos szervezeti felépítésben az iskolák többségében 1 igazgató, mérettől függően 1-3 helyettes vezető van. A munkaközösség, a vezetők és az osztályfőnökök kiemelt szakmai feladatot végeznek, de jogosítványaik lényegében azonosak a többi pedagóguséval.

A diákok életkor szerint osztályokba vannak sorolva, 20-30 beosztott (diák) tartozik egy szervezeti alapegységhez, egy vezetőhöz. A szervezeti felépítés a vezető (tanító-tanár) számára nem biztosítja a folyamatok átlátásának lehetőségét.⁴³ Ha akarná, sem tudná, hogy ki hol tart, kinek milyen erősségei vagy nehézségei vannak. Az ilyen létszámú és felépítésű csoport nem alkalmas sem a személyiségfejlesztésre, sem a hatékony tanulásra. Ez a comeniusi időkre visszatekintő szervezeti keret, az erre épülő frontális oktatási technológia és irányítási rendszer az egyik fő oka az iskolák diszfunkcionális működésének. Az iskolán kívül, más társadalmi, termelési szervezetekben hasonló felépítésű szervezeti konstrukciót nem is találunk.⁴⁴

A tanár a szervezeti felépítés miatt arra kényszerül, hogy a tantervi menetrend alapján felmondja a soron következő leckét, és azok visszamondását, vagy bizonyos kiragadott elemeinek ismeretét diákjaitól írásban számon kérje és ellenőrizze. A diákok szocializációjáért, személyiségének fejlődéséért, társas kapcsolataiért, az osztály érzelmi integrációjáért, de még a tanulmányi előrehaladásáért (vagyis a „munka eredményes elvégzéséért”) sem felelős a szaktanár, sem az osztályfőnök, sem a munkaközösség vezetője, sem az igazgató. Felelősséggel csak az osztályzásért és a gyermekmegőrzésért tartoznak. A lassabban haladók lemaradása évről évre nő, annak minden további személyiség- és közösségromboló hatásával. Aki lemarad, az kimarad. Mindenki annyira válik sikeressé, amennyire azt családjának társadalmi háttérével lehetővé teszi számára. Ennek a szervezeti működésnek az eredményeit mutatják és bírálják a hazai és nemzetközi teljesítménymérések.⁴⁵

Ez az osztályszervezet ugyanakkor meghatározza az egész tanítási-tanulási folyamatot, annak figyelembevételével alakítják ki a tárgyi tényezőit (mint például az iskola épületét, a tankönyveket, munkafüzeteket, az osztályok méretét stb.). Erre építették föl az elmúlt évszázadban az ismert tanítási technológiát (ezért uralkodó a frontális tanítás módszere az iskolák többségében), a nevelés elméletét és didaktikáját. De meghatározza a folyamat szubjektív tényezőit is, mint a pedagógus viselkedését, tevékenységét, tulajdonságait, hanghordozását, személyiségét, a gyermekekhez, a csoporthoz való viszonyát, élményeit, illetve a másik oldalról a gyermekek fejlődési-kibontakozási lehetőségeit, kultúráját.

A másik közismert anomália az osztálytanítás (alsó tagozat) és a szaktanítás (felső tagozat) közötti folyamatosság biztosításának hiánya.⁴⁶ A tanórákon egy pedagógus van egy időben vezetői szerepben, de az osztályoknak (a felső tagozatban és a középiskolákban) akár 10 vagy több egyenlő jogosultságú vezetője is lehet egymást követően, a tantárgyak központilag meghatározott időtartamától függően. A pedagógusok (vezetők) ritkán egyeztetik egymás között a folyamatokat, mert mind más területen (tantárgyakban) és esetenként több száz diák ügyében illetékesek. A diákok így egyfelől teljesen különböző stílusú, felkészültségű, elkötelezettségű, szakértelmű befolyás alatt állnak, másfelől a szervezet felépítése a személyiségfejlesztés céljai szempontjából diszfunkcionálisan működik.

Az iskolák működésének átalakítása demográfiai és hatékonysági, versenyképességi szempontból megkerülhetetlen, másfelől érzékeny terület. **Ha csak a tűzoltásra, az azonnali látványos eredmények kikényszerítésére kerül a hangsúly, és a főirány nem a mély folyamatok átalakítását célozza meg,** (vagyis nem vesszük figyelembe a nevelési célokat és feladatokat), **csak látszateredményeket fogunk elérni.**

A demográfiai trend megfordításához a szervezeti kultúra átalakítására, a résztvevők attitűdjének megváltoztatására van szükség, amely hosszan tartó, azonos irányba történő,

céltudatos beavatkozást igényel. Mivel a szervezeti felépítés meghatározza az intézményben működő folyamatokat, a folyamatok átalakítása nem lehetséges a szervezeti struktúra átalakítása nélkül. A gyermek- és családbarát kultúra kialakításához kívánatos hozzájárulni a szervezeti struktúrához is, iskola- és osztályszinten egyaránt. A fő feladat a kliensorientált, funkcionális szervezetfejlesztés, a hatékonyan működő csoportok felépítése.

Szükség van tehát mind *az iskola szervezeti működésének, belső világának, rejtett tantervének* átalakítására, mind pedig az egyirányú, felsőoktatásba torkolló zárt rendszerének újragondolása, hogy jobban érvényesülhessenek a területi, helyi igények, és a többféle életpályára felkészítő, a családi életet, a személyiség fejlődését jobban támogató érdekek.

5.2.1. A szervezet fejlesztése

Bölcs megoldás volna az iskolák szervezeti felépítését és működési folyamatait alkalmasabbá tenni a személyiségfejlesztő funkciók ellátására.

Ennek az egyik lehetséges, megfelelő előkészítéssel viszonylag gyorsan eredményt felmutató lehetősége az iskolák belső szervezeti felépítésének fejlesztése – az alsó/felső tagozatok között feszülő ellentétes hatású folyamatok kiegyenlítésére. Erre számtalan megoldás, jó gyakorlat áll mintaként rendelkezésre, melyeket csak össze kell gyűjteni és kodifikálni. Ha lehetővé tesszük, hogy a gyermekeket egy továbbképzéssel megtámogatva egyetlen tanár/tanító vezessen végig iskolájában (6-12 évig) pályafutása során azonnal eredményesebbé tehetjük a felső tagozat működését. Az alternatív iskolákban is elterjedt, **„osztályfőnöki” funkciók erősítése mind demográfiai, mind tanulmányi-szocializációs okból indokolt.** Azáltal, hogy ugyanazt a gyermekcsoportot az osztályfőnök egész iskolai pályafutása alatt végigkíséri, a gyermekek és a vezető között az évek során egy családi, kölcsönösen előnyös kapcsolatrendszer alakulhat ki, ami már önmagában is eredményeket hozhat. A felnőtt „pótszülővé” válik, aki diákjainak megismerheti erős és gyenge pontjait, és személyesen tudja őket támogatni felnőtté válásukig.

Az osztályfőnöki szerepkör további szervezeti-jogi-pénzügyi megerősítése alkalmas lehet további szervezeti anomáliák kiküszöbölésére is. **Egy középvezetői hatáskör feljogosíthatná az osztályfőnököt arra,** hogy – diákjainak fejlődése érdekében – az osztályában tanítókat kiválaszthassa, munkájukat koordinálhassa és értékelhesse, ellenőrizhesse;

- illetve hogy elegendő heti órászámmal biztosíthassa számukra a megfelelő mennyiségű befolyás érvényesítését;
- valamint lehetőségben áll speciális csapatvezetői képzést, felkészítést, illetve továbbképzést biztosítani számukra, hogy a személyiség- és szervezetfejlesztés szakértőivé válhassanak.⁴⁷

Ez a megoldás az iskola szervezetét olyan módon alakíthatja át, amelyben az egész intézményt átfogó funkcionális szervezeti működést kisebb „projektszervezetekké” differenciáljuk, amelyek rugalmasabban tudnak alkalmazkodni a belső és külső kliensek igényeihez egyaránt. Az együttműködő és versengő szervezetek, csapatok folyamatosan változó szövetsége alkalmazkodóképesebb és rugalmasabb keretet tud biztosítani mind a környezethez, mind a gyermekek világához. A vezetés ilyen módon megoszthatóvá válhat az igazgató, helyettesei és az osztályfőnökök között.

5.2.2. Szervezeti kultúraváltás⁴⁸

Mint ahogy nincs jól működő, eredményes szervezet fejlett személyiségek együttműködési kultúrája nélkül, úgy nincsenek fejlett, hatékony, eredményes személyiségek jól működő szervezeti háttér nélkül. A szervezet- vagy intézményfejlesztés így az okta-

táspolitikai másik beavatkozási kulcsterülete lehet. A magatartástudományi alapú szervezetfejlesztés minden résztvevő fejlődésének támogatását jelenti.

A szervezetfejlesztés, a „tanuló szervezetté válás” hosszú, minimum 2 éves időtartamú folyamat, amely komoly pedagógiai és szervezeti szakértelmet igényel, mérettől és kiindulási állapottól függően. A szervezet folyamatos fejlődése, fejlesztése adja később a háttérrel a „Life Long Learning” koncepció és a pedagógus-életpályamodell számára egyaránt.

Számoljunk azzal is, hogy egy **intézmény nem lehet jobb, mint a vezetője**. A vezető akarata, fejlesztése-fejlődése, együttműködő változása nélkül nem lehet sikeres a folyamat, ezért a szervezet fejlesztése – egy coaching folyamatban – együtt jár a vezetők képzésével is.

Az iskolák akkor tudják betölteni társadalmi szerepüket, ha a belső fejlesztések mellett képesek felismerni és reflektálni is tudnak a helyi társadalmi környezet igényeire is.⁴⁹ A vidék megtartóerejének növelése érdekében az iskoláknak kiemelkedő szerepe lehetne a helyi közösségek fejlesztésében is.

A magatartástudományi alapú szervezet/intézményfejlesztés folyamata:⁵⁰

- a. **Diagnózis, helyzetértékelés** (SWOT, eredménymutatók, neveltségi szint, működési folyamatok, szabályzatok, kommunikáció, klíma, elégedettség vizsgálat stb.)
- b. **Beavatkozások** a továbbfejlődés érdekében (cél- és stratégiaalkotás, vezetésfejlesztés, változáskezelés, folyamatfejlesztés, szaktanácsadás, személyiség- és készségfejlesztő tréningek (például: HKT program, kommunikáció, konfliktuskezelés, pszichodráma, csapatépítés, csoportfejlesztés stb.)
- c. **Értékelés, elemzés**, következtetések levonása, továbblépés

Ezeknek a változtatásoknak az elindításához természetesen szükség van a szakmai támogató- és szolgáltatórendszerek kialakítására (kutatás-fejlesztés-szolgáltatás).

5.3. A rejtett tanterv átalakítása, nevelő iskola

A kiemelkedő színvonalú, megjegyzésre érdemes pedagógiák és iskolák működésének titka és alapja minden esetben a tanár-diák közötti szeretetkapcsolat volt. Erre épült föl a magas szintű tudásátadás. Ennek nincs alternatívája. Sok iskolában azonban a tömegoktatásban eluralkodó eltorzult értékrend miatt a szeretetkapcsolatot az elszemélytelenedett intellektualizáló oktatás váltotta föl. A dogmatikus megközelítés és a merev szabályrendszerek csak a szavak szintjén engedik érvényesülni a szeretet mindent átható isteni parancsát, az nem tud beépülni a szervezetek működésébe. Magyarországon ez alól csak az egyházi és a reformiskolák *némelyike* jelent kivételt. **Azt tapasztaljuk, hogy minden tanterv és jelszó, célkitűzés és törvény ellenére hol a szeretetkapcsolatokra épülő nevelés, hol a tudásátadás, hol mindkettő hiányzik az iskolákból.** Az „iskolagyárakban”, a bürokratikus-hatalmi szervezetek darálójában eltűnik a szeretetkapcsolatok hálózatába formálható személyiség. Szenvednek tőle pedagógusok, vezetők, gyermekek, szülők egyaránt. Végső következményeivel pedig kénytelen-kelletlen szembesülünk a korábban elemzett társadalmi devianciák sokaságában.

De vajon meg lehet-e valósítani a „szeretetközpontúság” eszméit a tömegiskolákban is, vagy csak egy ábrándról, álomképről beszélünk?

Az elmúlt évszázad reformerei számtalan építőelemét kidolgozták az új nevelési rendszernek (erkölcsi célok, gyermekközpontú, aktív nevelés, a száraz intellektualizmus meghaladása, az életkori sajátosságok figyelembevétele stb.). Ehhez a 20. század végén az elemzett kötődésmélet, a fejlődéslélektan, a szociálpszichológia, a tudás- és a szerve-

zetszociológia hozzátette a csoportokban és szervezetekben való viselkedés megváltoztatásának szaktudományát, a legutóbbi évtizedekben pedig mindez kiegészült a szociális neuronelmélettel, illetve a hálózat kutatások eredményeivel is.

Ma már sokak számára egyértelmű, hogy a fejlett és értelmes személyiség kialakulásához mind a pedagógusok, mind a diákok számára a naponta megélhető inspiráló kapcsolatok mellett *olyan támogató csoportfolyamatokra van szükség, amelyeket a csoportlélektan és a szervezettefejlesztés szaktudománya tehet hozzá a pedagógiához*. Ezzel a szaktudással széles körben hozható létre és terjeszthető el a „Szeretet Iskolák” hálózata, amelyeknek működését a ma legkorszerűbb eredményorientált csapatmunka biztosíthatja, amely egyben a tudásgazdaság kifejlesztésének az alapja. A „csoporthelyzetben nemcsak az egyén tanul, hanem a csoport egésze is. Ilyenkor maguk a csoportfolyamatok fejlődnek, új kollektív tudás jön létre, amely lehetővé teszi a csoportban, azaz az emberi kapcsolatokban az együttműködésben rejlő potenciál kibontását. A tanuló csoport vagy *tanuló szervezet* azt feltételezi, hogy az egyén képes a tanulás során saját tudásának megosztására, illetve mások tudásának az átvételére, a tanulás során a csoportban jelentkező dinamikus folyamatokhoz való alkalmazkodásra. Mindezek fényében nem meglepő, ha sokan az iskolák által leggyakrabban követett hagyományos individuális tanulósszervezési modell radikális újraértékelését és átalakítását javasolják.⁷⁵¹

Azért hiszünk tehát mélyen a tömegesen megvalósítható és elterjeszthető „Szeretet Iskolákban”, a harmadik évezred pedagógiájában, mert egyfelől a szaktudományok fejlődésével egyre pontosabb technológiát tudunk a szeretet isteni parancsa mellé rendelni, és egyre jobban látjuk, mitől függ az eredmény, másfelől már évtizedekkel ezelőtt létrehoztuk ennek ma is eredményesen működő prototípusait.⁵²

Egy ilyen megoldás kifejlesztésére vállalkozott az 1982-ben elindított HKT-program,⁵³ amely ötvözi az újszövetségi szentírás krisztusi szeretetparancsát a ma is legkorszerűbbnek tekintett szociológiai, szociálpszichológiai, fejlődés- és csoport-lélektani, reformpedagógiai stb. elméletekkel. Olyan iskola- (és közösség-) szervezési paradigmáról van szó, amely sok osztályban képes hitelesen megvalósítani a szeretetkapcsolatokra épülő nevelés eszményét. Ezáltal egyszerre képes a nevelés és a hatékony tanulás megvalósítására.

Az eltelt több mint 30 évben felhalmozott tudás alapján – (sok ezer szülő, gyermek, pedagógus, kutató véleménye és tudományos vizsgálatok, iskolai versenydíjak, társadalmi elismerések stb.) – egyre inkább igazolni látjuk a program eredményeit.⁵⁴ Egy szülő így ír: „egy nagyon fontos, ősi felfedezés van ebben a módszerben: a szeretet és a megértés, amelynek megzabolázó ereje van: javít, korrigál, szeretetre méltóvá tesz. A már-már elveszítettnek tűnt egyéneket, az elvadult problémás jellemeket is átalakítja, helyrebillenti. Van ebben a módszerben – úgy gondolom – egy megkérdőjelezhetetlen, erős hit, amely szeretettel párosulva hihetetlenül nagy dolgokra képes.”⁵⁵

Az iskolák többségében ma nem fontos, hogy a gyermek „egy fejlődő ember”, aki családtagként (később édesapaként és édesanyaként) éli az életét, hanem egyszerűen „csak tanuló”. Mindazokat a hatásokat, amelyek otthonról érhetik a gyermeket, igyekszik kizárni.⁵⁶ Csak a tanulói identitását erősíti: személyes problémáival, életvitelével, háttérével – mint zavaró tényezőkkel – csak a legszükségesebb mértékben foglalkozik. Nem törődik azzal, hogy alkalmassá tegye a családi szerepekre, a társadalmi beilleszkedésre, kapcsolatok kialakítására, együttműködésre. Azokat pedig, akik személyes adottságaik vagy családi háttérük miatt nem alkalmasak az iskolarendszerben való előrehaladásra, önbecsülésükben és társas kapcsolatrendszerükben megroppantva magára hagyja nehézségeikben, majd fokozatosan megválnak tőlük.⁵⁷

Az iskolarendszerben való továbblépésből ezek a fiatalok ugyan „felmentést kapnak”, de senki nem kaphat felmentést az alól, hogy családtagként, unokaként, testvérként vagy szülőként, feleségként vagy férjként helytálljon. Ezeket az ismereteket azonban – ahogy a

statisztikai adatok mutatták – már otthon sem lehet elsajátítani: egyre kevesebb család tud sikeres mintát nyújtani a gyermekek megszületéséhez és felneveléséhez.⁵⁸

A tanítás mai gyakorlata, a kereteit meghatározó módszertan, ethosz, a tanulási folyamat felépítése, ütemezése, technológiája, szervezeti kerete, az emberformálás csatornáinak írott és íratlan szabályai a múlt század óta szinte változatlan formában öröklődtek át és szilárdultak meg, nagyjából amióta a népességfogyás megfigyelhető. Az iskola a 6 éves, első osztályos tanulókat gyakorlatilag ugyanolyan módszerekkel⁵⁹ tanítja, mint a 18-20 éves fiatalokat, ami azt mutatja, hogy egyrészt nem igazodik a gyermekek fejlettségi szintjéhez,⁶⁰ másrészt infantilizálja, lebutítja a fiatalokat, akik sokkal többre lennének képesek.

Eközben az eltelt évszázadban, de különösen az utóbbi 20 évben gyökeresen megváltozott az iskola körül a társadalom, ám a magyar iskolák többségében a tanítási módszereket illetően lényeges változás nem történt.

Az iskolák társadalmi környezetének változásai ma sem állnak meg. Az előrejelzések szerint egyre nagyobb szerepet kapnak a bizalmi kapcsolatokra építhető társadalmi folyamatok, több helyszínen, párhuzamosan folyó tanulás és hasonló kombinált megoldások, rendszerek, amelyekben növekvő igény van a hálózatos kapcsolatrendszerekre. Megnö a csoportteljesítmény szerepe, kibővülnek a forrásai (infokommunikáció) stb.,⁶¹ amelyek a hagyományos kontrollmechanizmusokkal már nem is ellenőrizhetőek.

5.3.1. Az osztályok átalakítása

Az osztályok a gyermekek számára a másodlagos szocializáció kereteit adják. Kulcskérdés tehát, hogy ezek olyan keretek között működjenek, hogy a gyermekek egymás személyes erőforrásaiként lehessenek együtt, hogy kapcsolataikban támaszt és inspirációt találjanak, hogy olyan, kibontakozásukat és fejlődésüket elősegítő, stabil és megbízható oszlopoknak érezhessék egymást, amelyekre egész életük során számíthatnak. Ehhez kívánatos mintegy **nagy családdá, szeretet-közösségek formálni minden iskolai osztályt.**⁶²

Erre az egyik bevált megoldás a több évtizedes kutató-fejlesztő munkával kialakított tanulásirányítási paradigma, a HKT-program, amely a legkorszerűbb szociológiai, fejlődés-lélektani, szociálpszichológiai kutatásokra és reformpedagógiai tapasztalatokra építve a személyiségfejlesztés céljának rendeli alá az iskolai folyamatokat.⁶³ A fejlődési trendeket évtizedekkel ezelőtt érzékelve kutatócsoportunk megfogalmazta és a gyakorlatban is kialakította a kultúraváltás alapmintáit.⁶⁴ **A komplex iskolai nevelési rendszer az osztályok szervezetét kiscsoportokra bontó, rugalmas, erőszakmentes szervezeti kultúrába illesztett pedagógiai technológia, amely alkalmazkodni tud az eltérő társadalmi háttérű személyek igényeihez, ezért képes a társadalmi különbségek bizonyos mértékű kompenzációjára is.** A társadalmi esélyegyenlőtlenség csökkentését⁶⁵ és a tehetséggondozás eredményességét tudományos kutatások, hatásvizsgálatok, országos tanulmányi versenyeredmények igazolják.⁶⁶ Több ezer oldal publikáció, tanterv, továbbképzési anyag, egy sikeresen működő technológia évtizedek óta vár arra, hogy közoktatási mértékben is hasznosulhassanak eredményei. A program néhány iskolában, osztályban ma is prosperál. A sok száz osztály gyakorlatában kiérlelt technológia⁶⁷ demográfiai szempontból lényeges eleme a társas környezet kialakítása:

- Az osztályokon belüli 3-5 fős csoportokat alakítunk ki, amelyben a diákok szabadon választhatják meg társaikat. Minden tanuló választhat, és őt is választhatják, egyetlen megszorítással: mindössze 3-5 fő ülhet csak egy csoportban. A kötött létszámra azért van szükség, mert ez teszi lehetővé a csoporttagok aktivitását. (Ha hatan vannak, gyakran előfordul, hogy egyesek kiszorulnak, vagy a csoport kisebb egységekre bomlik föl.)

- A társválasztást a szociális kompetenciák elsajátításával egyre inkább a hatékony feladatvégzés határozza meg. Más-más csoportszerkezet alakulhat ki a különböző tantárgyi feladatok esetén, vagy játékok, sport, spontán összefüggés stb. alkalmából, miközben a csoportok értelmi képességek szerint is differenciálódnak.
- Az idő előrehaladtával egyre több erős kötődés és munkakapcsolat alakul ki az osztályban, amely segíti a gyerekeket problémáik folyamatos megoldásában, biztosítja továbbfejlődésük lehetőségét, és kiegyensúlyozottá, harmonikussá teszi az osztály egészének működését.

A családi szocializációjukban sérült gyermekekre külön oda kell figyelni. A probléma, ahogy korábban láttuk, általában csecsemő- vagy kisgyermekkorban keletkezik, és generációkon keresztül is továbbörökíthető. A legtöbb konfliktust és nehézséget ők jelentik. Beilleszkedésük lassúbb és útvesztőkkel teli, bár tapasztalataink szerint kb. 6-8 hónap alatt a legproblémásabbak is megtalálják az őket elfogadó társakat. Ez az útkeresés nélkülözhetetlen ugyanakkor ahhoz, hogy megoldják beilleszkedési nehézségeiket, amelyek később párkapcsolati készségeik fejlődésére is kihatók.

A feladat részükre nemcsak egy-két időleges kapcsolat szerzése, hanem az is, hogy elsajátítsák a kötődéshez, a kapcsolatok menedzseléséhez szükséges alapélményeket és kompetenciákat. A többieknek nemcsak egyszerűen segíteniük kell őket, hanem integrálniuk is, ami kölcsönösen meglévő társas kompetenciák egész sorát feltételezi. Így hosszabb időre van szükség ezek elsajátításához. Ha ez nem történik meg 9-11 éves korig, kamaszkorban már sokkal több időt igényel, és az iskolából való kilépésük után a társas kapcsolataik megoldatlansága deviáns vagy antiszociális magatartásra kényszerítheti őket, amit a gyermekvállalási hajlandóság deficitjét elemezve már tárgyaltunk.

Bizonyos idő (kb. egy év) elteltével, amikor már az alapvető kooperációs technikákat ezek a gyermekek is elsajátították, lehetővé válik az is, hogy a pedagógus szándéka szerint bármilyen csoportalkotási módszerrel éljen. Ilyenkor alakíthatók ki a differenciált képesség- vagy feladatorientált csoportok.

A röviden bemutatott módszertan tehát alkalmas a tanórák vezetésében az eddig túlnyomó részben frontális óravezetési gyakorlat felváltására.

5.4. Pedagógusképzés és továbbképzés⁶⁸

A modern pedagógustársadalom és iskola megteremtéséhez az elmúlt pár évben megtettük az első lépéseket: a pedagógus-életpályamodell és a minősítési rendszer alkalmas lesz ennek támogatására.

A demográfiai és a versenyképességi szempontok érvényesítéséhez szükséges személyiség-, szervezet- és folyamatfejlesztő háttérintézmény, valamint ennek országos hálózatának kialakítása azonban még előttünk áll.

Ahogy a szervezetfejlesztési kérdéskörben kifejtettük, az iskolák szocializációs funkciójának betöltéséhez két fő feladatot kell véghezvinnünk: **egyfelől szükséges az osztályfőnöki középvezető „beosztás” létrehozása**, és a szerepkörben alkalmazott pedagógusok szaktudásának bővítése, másfelől ugyanilyen fontos a **pedagógusok tömegeinek felkészítése a társas tanulási technológiák alkalmazására.**⁶⁹

Az osztályfőnök csak akkor válhat a gyermekek, az osztályok és a pedagógusok igazi vezetőjévé, ha – a felelősség és a jogosítványok mellé – megkapja a középvezetői feladatok ellátásához szükséges képzéseket.⁷⁰

A továbbképzési rendszer – a demográfiai szempontokra fókuszáló – fölépítése és működtetése ugyancsak részletekbe menő speciális megközelítést igényel, és a célok eléréséhez csak

részben alkalmasak azok a módszerek, amelyek ma a pedagógus-továbbképzések java részére jellemzők. A továbbképzések tartalmi és módszertani felépítésének részleteire itt nem térnénk ki, csak megfogalmazzuk néhány tényezőt, amelyek az eredményességet meghatározzák.

- A képzések módszertanában a saját élményű tanulás kell legyen meghatározó. A társas kapcsolatok építésének kompetenciája nem fejleszthető ki frontális előadásokkal. A pedagógusok akkor lesznek képesek a nevelési funkciók ellátására, ha maguk is részt vesznek ilyen irányú továbbképzéseken. **Vagyis csak akkor, ha a személyes-csoportos szaktanácsadás célkitűzése, szervezeti struktúrája, megszervezése, felépítése, tartalma, értékelése egyaránt tartalmazza a nevelési súlypontokat.** Ha ezek a folyamatok kizárólag a tantárgyi oktatásra szűkülnének, nem is várhatnánk elmozdulást a pedagógusok osztálytermi munkájában.
- A pedagógusok beiskolázási folyamatában az önkéntességet kell szem előtt tartani. A hivatali, bürokratikus, államhatalmi utasítások helyett **marketingeszközökre építve terjeszthető el eredményesen, a legkisebb ellenállással,**⁷¹ például:
  - o hirdetéssel szervezett tematikus **tanfolyamok, képzések, tréningek,**
  - o **konferenciák, kiállítások, módszertani vásárok,** bemutatók,⁷²
  - o szupervízió, **esetmegbeszélő csoportok** (Bálint-csoport) stb. segítségével.
- Felmerül a kérdés azonban, hogy **milyen módon irányíthatók azok az intézmények és személyek, amelyek marketingmódszerekkel nem motiválhatók** a továbbképzésben, és emellett **eredménytelenek?** Ennek a körnek a kezelése más eszközökkel oldható meg,⁷³ például:
  - o törvényi szabályozással (például: bizonyos évenkénti személyes **továbbképzési pontszerzés**);
  - o minősítési kritériumokkal (életpályamodell); vagy
  - o az intézmények nyilvános **eredményességi besorolásával** (az alsó 10% számára megállapítandó automatikus kötelezettségi előírás).

Egy eredményes és gazdaságos továbbképzési rendszer felépítésében, a csapattanítás (team teaching) módszertanára tudunk támaszkodni. Egy ilyen rendszert 1985–1996 fejlesztettünk ki.⁷⁴ Működésének főbb elemei:

1. Kétnapos bevezető tréning záró mozzanataként a pedagógusok 6-10 fős csapatokat alkotnak.
2. **A csapatok az első évben** – a tanácsadó-vezető irányításával – **körbelátogatva egymást havonta** óralátogatáson **találkoznak, megnéznak és elemeznek 2 órát.** Az elemzésekben **megerősítik tantárgyi felkészültségüket, a metakogníciós készségüket, képesekké válnak az önfejlesztésre, miközben hálózatot, kapcsolatot építenek, és fejlesztik egymást.** Alkalmanként a vezetők előadásában tájékozódhatnak az aktuális trendekről, innovációkról, szakmai és szervezeti hírekről.
3. **A tanév lezárultakor** a pedagógusok workshopon dogozzák fel az éves tapasztalatoikat, záró **dolgozatot írnak.**
4. **A második évben** (a módszertan szókincsének, kompetenciáinak elsajátítását követően) maguk is **aktív, tanító csapattagokká válnak,** és a szakirodalom tanulmányozásával, előadásával erősítik felkészültségüket.
5. **A harmadik évtől a legjobb csapatvezetők megbízást kaphatnak,** taneszközkészítők, előadókká válhatnak, bemutató órákat tarthatnak.
6. Ezt a folyamatot a kiválóbbak hamarabb is elvégezhetik, folyamatos utánpótlását adva így a növekvő szaktanácsadói hálózatnak.

Egy-egy ilyen csapat egy év leforgása alatt önfejlesztő csoporttá válik. **Kialakulnak a bizalmi kapcsolatok, a kölcsönös támogatás, életre szóló tanulási motiváció, fejlődési késztetés.** Kimagasló eredményeket érnek el környezetükben, és az iskolák (kollégák,

gyermekek, szülők) fejlesztő motorjaivá válnak. A módszer **költséghatékonysága** – az egyéni tanácsadáshoz képest – **szembetűnő**, hiszen egy délelőtti folyamán mindössze egy szaktanácsadó 8-10 pedagógus munkáját támogatja személyesen, egy időben.

A rendszer működését a szaktanácsadók hasonló keretekben történő folyamatos képzése egészíti ki, amelynek tematikáját a szakmai alapismeretek, újdonságok és a gyakorlatban keletkező problémák megoldása adja (például: pedagógiai szociálpszichológia, a csoportok kezelése, szociometria, coaching- és tréningtechnikák, konfliktuskezelés, kommunikáció stb.), amelyek természetesen szintén csapattanítás formájában, „témacentrikus csoportfolyamatban”⁷⁷⁵ történnek.

(Összefoglalás)

Az ország lélekszáma megállíthatatlannak tűnő módon – kisebb-nagyobb hullámmal – több mint egy évszázada fogyásban van, és ez a negatív trend az utóbbi 40 évben a korábbinál is sokkal erőteljesebb. Bár ez a jelenség más országokat is érint, Magyarország népessége európai és nemzetközi összehasonlításban is a leggyorsabban fogyatkozóak közé tartozik. Társadalmunk egy beláthatatlan következményekkel fenyegető krízis küszöbére érkezett. Ha nem tudjuk megállítani a tendenciát, pár éven belül felborul az egyensúly, és veszélybe kerül az államháztartás, a nyugdíjrendszer, az egészségügy, a közoktatás, az út- és vasúthálózat, a infrastruktúra fenntartása stb.

Demográfusaink évtizedek óta jelzik a veszélyeket, de az – elsősorban gazdaságpolitikai jellegű – **beavatkozási kísérletek csak lelassították a folyamatot, a trendet azonban sem megállítani, sem visszafordítani nem tudták**. Tanulmányunkban azt vizsgálva, hogy milyen más, eddig feltáratlan okai lehetnek a folyamatnak, rámutattunk, hogy a lélekszám fogyatkozásának nemcsak pénzügyi okai lehetnek, ezért gazdaságpolitikai eszközökkel való kezelésük nem volt eredményes.

A születések számának évszázada kezdődött folyamatos csökkenése – az adataink szerint – elsősorban az iskoláztatás kiterjesztésével látszik leginkább összefüggést mutatni.

Álláspontunk szerint az iskolarendszer kiterjesztésének hatása nem (csak) azért csökkentette a gyermekszülési kedvet, mert hosszabb időt töltenek a fiatalok az oktatási rendszerben, hanem (főként) azért, mert az iskolák működése, értékrendje, az ott alkalmazott módszertan (a rejtett tanterv) gyermek- és családdellenes. Ennek anomáliáival és következményeivel más összefüggésben a 20. század reformpedagógiai mozgalma több oldalról foglalkozott; eredményei a nyugat-európai iskolarendszerekbe már évtizedek óta be is épültek, demográfiai eredményei is láthatók.

A tényezők mélyebb feltárása érdekében a másik jelenségkör, amivel foglalkoztunk, az a születésszám 1975 óta tartó még erőteljesebb csökkenése. Ennek okát a múlt század közepétől (1950–1970) végrehajtott erőltetett iparosításban látjuk, amikor az anyákat, a csecsemőktől elszakítva, „államosították”. Fejlődés-lélektani és neurológiai kutatások alapján állítható, hogy **a kora gyermekkori anya-gyermek kapcsolat minősége meghatározza a felnőttkor érzelmi stabilitását, intellektuális teljesítő képességét, szociabilitását**. Mivel az ötvenes évektől – a statisztikai adatok szerint – *a magyar nők tömeges munkába állítása megfosztotta a csecsemőket a harmonikus anya-gyermek kapcsolatától, ez a generáció pszichés sérülésekkel, kapcsolati problémákkal küzdött élete során, amit gyermekeiben is továbbörökített.* **Vizsgálatunk szerint ez folyamat (az iskolák rejtett tanterve mellett) a népesség csökkenésének másik legfontosabb tényezője.**

Az elsődleges és másodlagos szocializáció anomáliáira visszavezethető sérülések nemcsak a népességfogyásban mutatkoznak meg, hanem – a hazai és nemzetközi kuta-

tásokból is kiolvasható – érték- és kapcsolati válságban, az együttműködési kultúra, a társadalom összbizalmi szintjének alacsony fokában, a kirekesztő, szélsőséges gondolkodásban, az általános elégedetlenségben is.

Tanulmányunkban nem elemeztük a fiatalok elvándorlásának kérdését, a népegészségügyi mutatók állását, a diákok tanulmányi eredményességét és más olyan részterületeket, amelyek összefüggésbe hozhatók a szocializációs folyamattal. Ennek ellenére ezeket fontos indikátornak tartjuk, és bízunk abban, hogy az ezzel kapcsolatos feladatot mások el fogják végezni.

Tanulmányunkban megállapítjuk, hogy **a népesség gyarapodásához és társadalmunk egészségesebb mentális működéséhez (a nemzetközi versenyképesség növeléséhez) egyetlen út vezet: egy család- és gyermekbarát társadalom kialakítása, kapcsolati kultúránk rehabilitációja, társadalmunk bizalmi szintjének emelése.** Ez egy komplex, sokirányú össztársadalmi feladat. Nem állunk meg a következtetések levonásánál, megjelöljük a célcsoportokat, és – a véleményünk szerint – legfontosabb kitorési pontokat, módszereket, amelyekkel a kitűzött célok megvalósíthatók.

A kapcsolatcultúra átalakításának terve minden korosztályt, intézményt és települést érint. A feladat léptéke miatt a konkrét célkitűzésekbe és a megvalósítási folyamatba, az államigazgatási-jogalkotási megoldások mellett nélkülözhetetlenül szükséges az érintettek (közintézmények, egyházak, települések, helyi közösségek, civil szervezetek és népességcsoportok, magánszemélyek stb.) bevonása.

A kapcsolatcultúra fejlesztésében az iskoláknak meghatározó szerepük van. **Fel kell erősítenünk az iskolák személyiségformáló, nevelő funkcióját, gyermek- és családbarátá kell tennünk az intézményeket.** Az iskoláztatás jelenlegi szintjén a pedagógiatudomány fejlettsége ma már lehetővé teszi, hogy ne csak tűzoltómunkát végezzünk, hanem figyeljünk a mélyebben zajló folyamatokra is, és hosszú távra tervezzünk. A problémák gyökereinek feltárásával sürgető szükségszerűséggé válik az iskolák rejtett tantervének „újraírása”. Ehhez egyfelől a szervezetek fejlesztésére, másfelől az iskolák értékrendjének, rejtett tantervének átalakítására van szükség, amelynek legfontosabb eszköze a pedagógusképzésben és továbbképzésben a társas tanulási formák elterjesztése.

Mindössze 2-3 év áll rendelkezésünkre, hogy a népes Ratkó-korosztály gyermekeinek (ma 32–40 éves korosztály) együttműködését megnyerve, a születések zuhanó trendjét megfordíthassuk, mert az őket követő nemzedékek létszáma már harmadával kisebb, így velük a fordulat már nem érhető el, és a krízis kezelhetetlenné válik. A feladat elvégzését ezért sürgetőnek tartjuk.

JEGYZETEK

- Józan Péter: Jelentés a demográfia állapotáról és a népesedési viszonyokról, 2005, 160. o. <http://econ.core.hu/doc/parbeszed/jozan.pdf> letöltés: 2014. december 31.
- „Lehetne még több bölcsödét nyitni... De van, amikor, illetve amiben már az egyéneken, és nem igazán a kormányon múlnak a dolgok.” Haiman Éva: Emelni kell a nyugdíjkorhatárt. Interjú Spéder Zsolttal, 2015. július 11. <http://www.napigazdasag.hu/cikk/49457/>, letöltés: 2015. július 11.
- A demográfusok egy része közvetlen összefüggésbe hozza a gyermekek után járó támogatások, az anyagi helyzet alakulását a születések számával. A magunk részéről ezt az álláspontot nem osztjuk. Dr. Baranyai István: A családi pótlék és a gyermekekre fordított kiadások. *Statistikai*

- Szemle*, http://www.ksh.hu/statszemle_archive/1998/1998_10/1998_10_805.pdf
- 4 A legújabb népesedéspolitikai döntések egy része hasonlóképp vakvágányon halad, félreértve a gyermekszám csökkenésének igazi okait. 2014-ben, nagy reklámmal indult a Gyed Extra, amely a gyermekgondozási díjat munka mellett is biztosítja, és már gyes igénybevétele mellett is lehet dolgozni! Ezek az intézkedések kifejezetten károsak a jövő nemzedékre nézve. Támogatandónak tartjuk azonban a diplomás gyed bevezetését, mert a legtermékenyebb korosztályban segítő (1) az anyák csecsemőjükkel való intenzív együttlétét és (2) eltartását. http://www.penzcentrum.hu/karrier/meg_az_is_lehet_hogyp_megeri_gyereket_vallalni_jovore.1042704.html
- 5 „A mai rendkívül rossz népesedési helyzet nem azal függ össze, hogy a fiatal nők nem szeretnének gyermeket, sokkal inkább kiszolgáltatott helyzetűekkel a partnerkapcsolatokban, valamint saját reménytelen lelkiállapotukkal.” Tóth O.: *Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban*. In: Pongrácz T. – Tóth, I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. 1999, Tárki, 53–58. o.
- 6 Interjú Demény Pállal, Bajomi Bálint: *Európa demográfiai lejtőn*. 2014/12/10, http://eletestudomany.hu/europa_demografiai_lejtone
- 7 „A politikusoknak folyamatosan fel kell hívni a figyelmét, hogy a szeretet civilizációját építjük, emberhez méltóbbá tegyük a világot, hogy a fiatalok nyugodt körülmények között kezdhessek meg a házasságukat, hogy a gyermekek a szeretet légkörében növekedhessenek, elismerve a vallási értékeket és hagyományokat.” Várnai Péter: *Jegyeseknek a családról a Zsinat után*. In Pákozdi István (szerk.): *Öt évttel a zsinat után*. Budapest, 2013, Vigilia, 136. o.
- 8 Benkő Ágota, a Népesedési Kerekasztal koordinátora kiemelte: nagyon nagy baj van, és ha ezek a jelenleg is tartó demográfiai folyamatok így mennek tovább, menthetetlenül elfogyunk, illetve az előregedés miatt összeomlik a társadalom. <http://ujvaros.eu/post/12382>
„Egy olyan társadalomban, amelynek túlnyomó része sem testileg, sem lelkileg nem érzi jól magát, a közbizalom hanyatlak, az elit által lefektetett magasztos elvek messze kerülnek a társadalmi valóságtól. Ezért újra kell definiálnunk azt a fogalmi keretet, amelyben a jóllét (well-being) és a demokrácia viszonyait, kapcsolódási pontjait szeretnénk megtalálni. A magyar politika egészének közös, elemi érdeke, hogy képes legyen az egészségpolitikát ebben az új paradigmában elhelyezni. (Jesko József – a Méltányosság Politikaelemző Központ elemzője, Háziorvosi Híradó), <http://www.ekor-lap.hu/egeszsegugy/2014/egyre-nagyobb-a-veszely>, letöltés: 2015. március 13.
- 9 A boldogabb családokért, A Magyar Katolikus Püspöki Kar körlevele a hívekhez és minden jóakarát emberhez a házasságról és a családról Magyarországon. Budapest, 1999, Magyar Katolikus Püspöki Kar, 143. o. <http://www.katolikus.hu/csalad.html>, letöltés: 2015. március 3.
- 10 Ferenc pápa a családokhoz, Forrás: Magyar Kurír, <http://www.magyarKurir.hu/hirek/ferenc-papa-csaladokhoz-legyetek-szentseg-es-az-imadsag-peldai>, letöltés: 2015. január 16.
- 11 Az a család, amelyik együtt imádkozik, együtt is marad. Lássuk meg családokban az ország legnagyobb kincsét, és tápláljuk őket imával és a szentségek kegyelmével. Ne rejtjük el a hitet, Jézust, hanem vigyük el a világba és mutassuk fel tanúságtételünket a családban! Ferenc pápa a családokhoz: Legyetek a szentség és az imádság példái, i. m.
- 12 „A férfinak és a nőnek kell a középpontban lennie, ahogyan azt Isten akarja, nem úgy, ahogyan a pénz.” Andrea Torielli – Giacomo Galeazzi: *Ferenc pápa – Ez a gazdaság öl*. 2015, Jezsuita kiadó, 49. o.
- 13 Ferenc pápa beszéde az Európai Parlamentben. *Magyar Kurír*; 2014. november 25., <http://www.magyarKurir.hu/hirek/ferenc-papa-beszede-az-europai-parlamentben>
- 14 A történeti tudatosság teszi lehetővé, hogy a magyarság ne csak a jelen pillanataiban, hanem évszázadokban gondolkodjék, és olyan történelmi feladatok tervszerű gondolatai hassák át, amelyek a nemzet fennmaradása és fejlődése szempontjából századokat karolnak át. Korniss Gyula: *Nemzeti megújulás*. Budapest, 1929, Eggenberger, 27. o.
- 15 Minden emberi közösség létezésének legmélyebb alapját, mondhatni talapzatát a lelki, erkölcsi, szellemi bázis jelenti. A magyarság általános anyagi, fizikai leromlásának döntő okát az elmúlt évszázadok során mindig ennek a spirituális talapzatnak a károsodására lehetett visszavezetni. Bogár László: *A legszebb tervek vége*. Magyar Hírlap archívum – 2014. január 14.
- 16 A legnépesebb évfjában 89 750 (38 éves) hölgy él, a legkisebb létszámú kohorsz 67 325 hölgyet takar (ők 2015-ben 32 évesek). <http://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orzsag.html>
- 17 A házasság Magyarországon területi megoszlásban nem mutat egységes képet, ezért egy stratégiai kialakításának fontos építőköve a kistérségi szemlélet kialakítása. Pongrácz Tiborné: *Párkapcsolatok*. In Óri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré*. 2012, 13. o., Kapitány Balázs – Spéder Zsolt: *Gyermekvállalás*. 40. o.
- 18 Mint korábban láttuk, az „önbizalom-hiányos és nehezen kötődő” nemzedék személyiségfejlesztése a cél, hogy képessé válhasson gyermekek vállalására, és alkalmassá azok felnevelésére. A pár hete elindított CSOK lakástámogatási programot jó irányú intézkedésnek tartjuk, de a költséghatékonysága erősen megkérdőjelezhető. Nem a kiemelt célcsoportra fókuszál, és mindössze ígéretre, és nem teljesítésre fizet ki hatalmas összegeket. E mellett sokkal célzottabb és eredményorientáltabb megoldásokra is szükség van.
- 19 „A házasságra és a családi életre való felkészítést a szeretetben megélt élet egészében kell szemlélni, amelynek része a gyermek. Ebben a kontextusban

- tud megtörténni a harmonikus életfolyamat.” 131. o. „Az egyén jogainak túldimenzionálása a közönség rovására első körben az egyének atomizálódásához, lelki sérülékenységéhez, az egyszemélyes háztartások és individualizált fogyasztás miatt értelmetlen fogyasztói viselkedéshez, a gazdaság improduktív túlterheléséhez, majd az önfelszámoláshoz vezet.” 133. o. „A házasságra való felkészítés és nevelés egyet jelent a szeretetre neveléssel.”
- Vármai Péter: Jegyeseknek a családról a Zsinat után. In Pákozdi István (szerk.): *Öt évtizeddel a zsinat után*. Budapest, 2013, Vigilia, 134. o.
- 20 Philip Zimbaro hasonló megoldást javasol legújabb könyvében. „Csak együttés erővel lehet ezt a komoly társadalmi problémát orvosolni, hiszen a jövőnkéről van szó. A kormánynak, a civil szervezeteknek, a családoknak, az iskoláknak, a médiának, az internetnek megvan a maga feladata.” Balla Eszter: A nemzedék, amit tönkretesz a magány, az online játék és a pornó. [web:] <http://valasz.hu/vilag/a-nemzedek-amit-tonkretesz-a-magany-az-online-jatek-es-a-porno-113480>, letöltés: 2015. június 17.
- 21 Olyan programok, projektek segítségével lehet ilyen változást „önkéntesen” elérni, amely a közösségek és egyének összefogását támogatja. Ilyen lehet például egy olyan felhívás, hogy az egyedül élők „fogadjanak örökbe egy sok gyermekes családot, támogassák egy-két gyermek iskoláztatását”. Ilyen keresztszülő-mozgalom ma is működik külföldön és – a határainkon túl élő csángó magyar gyermekek megsegítésére – hazánkban is. Ezzel erősíthetjük a belső társadalmi kohéziót, miközben mindenki jobban érzi magát, és akinek van, az adni tud olyanoknak, akiknek nincs. Némelyik kisegyház figyelmet fordít arra, hogy hívei között megszervezze és működtesse a nagycsaládosokat. A fiatal lányok részt vesznek a kisgyermekes anyukák otthoni munkálataiban: sétálni viszik a gyermeket, felvigyáznak, foglalkoztatják őket, vásárolni mennek, takarítanak, vagy más módon könnyítik meg a gyermekek körüli munkát, egyben felkészülnek saját szerepeikre.
- 22 Commission on Social Determinants of Health FINAL REPORT: Closing the gap in a generation Health equity through action on the social determinants of health, http://whqlibdoc.who.int/publications/2008/9789241563703_eng.pdf, letöltés: 2015. január 4.
- 23 Dr. Charles Pascal to recommend the best way to implement full-day learning for 4- and 5-year-olds. With our Best Future in Mind: Implementing Early Learning in Ontario, <http://www.ontario.ca/education-and-training/early-learning-report>, letöltés: 2015. január 4.
- 24 Molnárné Venyige Júlia: Női munka és a társadalmi munkaszervezet. In *Nők és férfiak*. Kossuth, 1985, Magyar Nők Országos Tanácsa, 194. o.
- 25 1956-ban alakította meg 7 kismama a *La Leche Ligát*, hogy választ adjanak a szoptatással kapcsolatos kérdésekre. Ma ez már nemzetközi mozgalommá vált, Magyarországon egyesületi keretek között terjesztik magas színvonalú szaktudásukat, és támogatják országszerte a kismamákat. „Felfedezték, hogy a szoptatás sikere azon múlik, rendelkezünk-e a helyes információkkal, és van-e egy másik szoptató anyja, akizhez tanácsért és biztatásért fordulhatunk.” <http://www.llh.hu/>
- 26 Nem szabad megállni a szokásos eljárások és keretek határán. Ha abból indulunk ki, hogy „a szülések elmaradásának okai jórészt magánjellegűek, az értékrendbe nem szólhat bele az állam, csak az akadályokat bonthatja le”, nézetünk szerint tévúton járunk (Élő Anita: Pánikriadó a 35 év felettiéknél. Interjú Spéder Zsolttal, 2014.06.02., <http://valasz.hu/itthon/panikriado-a-35-ev-felettiéknél-100218>).
- 27 A katolikus egyház például sikeresen támogatja a különféle szükségleteket a párkereséstől a családalapításon, házasságon át a kommunikációs, konfliktuskezelő, gyermeknevelési szükségletekig. Egyes plébániák tapasztalata mind tartalmi, mind módszertani szempontból kiváló forrás lehet programok, sőt az országos hálózat kialakításához.
- 28 Örvendetes, hogy 2013. március 20-án megalakult az Ifjúsági Szakértői Egyeztető Fórum, amely az ágazatközi együttműködés irányító fórumává válhat.
- 29 Erre a csoportos alkotótechnikák a leginkább alkalmasak. Ezek között például egy kiváló módszer a Nemzeti Innovációs Hivatal által ajánlott S3 modell (Smart Specialisation Startegy). A stratégia alkotás nem csak egy dokumentum elkészítését jelenti, hanem a résztvevők számára is egy tanulási folyamat, amely hatására mindenki fejlődik. *Célja* a kiválóságra épülő jövőkép meghatározása, a helyi szereplők és erőforrások felsorakoztatásával; a versenyelőnyök feltárása; a tudásáramlás maximalizálása; a már működő területi megoldások megerősítése; az előnyök elterjesztése a területen. Feltétele az érintett döntéshozói és érdekcsoportok (üzleti szféra, a kutatási és oktatási intézmények, a közigazgatás, a civil szervezetek és állampolgárok) együttműködése.
- A folyamat 6 lépése:* (1.) A területi összefüggések és a megoldási lehetőségek elemzése. (2.) Egy megbízható és befogadó irányítási struktúra (governance structure) felállítása. (3.) Egy közös szemléletmód (shared vision) kidolgozása a terület jövőjét illetően. (4.) Korlátozott számú prioritások kiválasztása a területi fejlesztéshez. (5.) A jövőkép megvalósítására alkalmas szabályozás rendszer (policy mixes) kialakítása. (6.) Monitoring és értékelési rendszerek beépítése.
- A workshopok munkamódszere, felépítése: 8-10 fős csoportokban, csoporton belül lehetőleg minden területet képviselők ülnek együtt; A bevezető után az első csoportmunka: az elemzésekre és

- tapasztalataikra alapozva a csoport megfogalmaz 36
3-4 prioritást; az összetett csoport javaslatok
áttekintése után a második csoportmunkában, a
felmerült szempontokat beépítik a prioritások-
ba; összesítés, összefoglalás, döntések (forrás:
Nemzeti Innovációs Hivatal).
- 30 Erre ma az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet tünik 37
a legalkalmasabb szervezetnek.
- 31 A hagyományos konferenciák vezérelőadásait kö-
vető szokásos szekciósülés alkalmatlanok arra,
hogy a résztvevők széles köre megfogalmazhassa
nézeteit, és azok megfelelő mélységben megvi-
tatásra kerüljenek. Sokkal inkább egy központi
konceptió megfogalmazását és annak esetleges
kiegészítését támogatják, amelyben a résztvevők
többsége csak a hallgatóság szerepét tölti be.
Ezért másféle megoldásokra, sokkal inkább ko-
operatív és interaktív módszertanok, csoportos
alkotótechnikák alkalmazására, brain stormingra
(HKT, world café, open space, 3S, NCM, stb.)
van szükség. Kiváló összefoglalója olvasható több
hasonló módszertanok, csoportos alkotótechni-
kának: Ruzsa Ágota – Szentirmai Judit: A társas
teremtő dialógusok c. módszertani kiadványban.
Budapest, 2014, SOL Intézet.
- 32 Németh Zsolt: *Búcsúkerülő?* <http://ujvaros.eu/post/12382>
- 33 Az egészséges élet alapja, hogy szeretetben éljünk,
és úgy valósítsuk meg önmagunkat, hogy „ajándékul
adjuk másoknak”. Az egymás nevelésének folyama-
tában megvalósuló önatadás örök és termékeny
mintát ad a következő nemzedékek számára, míg
az önmagunkra, saját kiteljesedésünkre vagy ér-
dekeinkre való fókuszálás már középtávon is
blokkolja az értéktáadásban sokszorozódó egyéni
teljesítményeket is. Várnai Péter: Jegyeseknek a
családról a Zsinat után. In Pákozdi István (szerk.):
Öt évtizeddel a zsinat után. Budapest, 2013,
Vigília, 137. o.
- 34 A tudásgazdaságban a tudás- és társadalmi tőkét
(social capital) tőkét tekintik a növekedés és a
versenyképesség meghatározójának. „Ha figye-
lembe vesszük az emberek közötti kapcsolatok,
a kommunikáció, a bizalom és a társadalmi tő-
ke egyéb alkotóelemeinek jelentőségét, akkor az
információs társadalom és gazdaság fogalmait
nyugodtan kiegészíthetjük a kommunikatív vagy
kooperatív gazdaság és társadalom fogalmaival
is. Ezek ugyanis a modern gazdaságban olyan
meghatározó növekedési és versenyképessé-
gi tényezőknek tűnnek, amely nélkül a szűkebb
értelemben vett tudástőke sem érvényesülhet.”
Tanítás és tanulás: útban a tanuló társadalom felé,
European Commission, 1995. In Halász Gábor: *A
magyar közoktatás az ezredfordulón*. Budapest,
2001, OKKER, [http://halaszg.ofi.hu/download/
Ezredfordulo-1.htm](http://halaszg.ofi.hu/download/Ezredfordulo-1.htm), letöltés: 2015. április 1.
- 35 Kozma Tamás: *Bevezetés a nevelésszociológiába*.
1996, Tankönyvkiadó.
- 36 „Esendő az a nemzet, melynek állama mögött
nincsen egységes és aktív társadalmi lélek. Ez
nálunk hiányzik. A magyarságnak legfeljebb csak
hangulata van, de nincsen sem ösztönös, sem tudat-
os nemzeti programja.” Korniss Gyula: *Nemzeti
megújulás*. Budapest, 1929, Eggenberger, 9. o.
- 37 „A nemzet vagyonosodásának vannak lelki feltételei
is, melyek megszerzésére tudatosan kell ránevelnünk
az új nemzedéket. Ezek oly erények, melyek hiánya
országunkban különösen szembeszökő: a szorgalom
és szívós kitartás, kezdeményező erő és elhatározó
képesség, tárgyszeretet és alkotóvágy, üzleti morál és
takarékoság.” Korniss Gyula: *Nemzeti megújulás*.
Budapest, 1929, Eggenberger, 14. o.
- 38 Ha nem élnek a nemzeti köztudatban szilárd és
megsérthetetlen erkölcsi eszmények és normák,
akkor a köznapi élet pillanatnyi szükségletei vál-
nak egyedül irányadóvá s az élvezet kizárólagos
célja. Akkor hiányzik minden elvszerű mérték a
nemzet közügyeinek megítélésében, s a nemzeti
közösség tagjainak viselkedését pusztán a pillana-
tnyi rokon- vagy ellenszenv, az önző pártos cél
irányítja. Korniss Gyula: *Nemzeti megújulás*.
Budapest, 1929, Eggenberger, 34. o.
- 39 Már évtizedekkel ezelőtt megvalósítottuk. Ma is
működnek iskolák, osztályok, ahol a diákok moti-
váltásga, tanulási kedve kiemelkedő eredményeket
mutat. A tanulmányi eredményesség mellett bizton-
ságban érzik magukat, szívesen járnak iskolába. A
korábban kezelhetetlennek tűnt gyermekek megsze-
lídültek, az agresszió megszűnt. A HKT program
hatására erős társas kohézió alakul ki minden osz-
tályban, a gyermekek között eltűnik a kirekesztés.
A pedagógusok hatékonysága növekszik, kevésbé
fáradnak el, sikeresebbek és elégedettebbek lesz-
nek, szívesen járnak be dolgozni. A konfliktusos
helyzetek, a tanító-diák szembenállás megszűnik,
örömtelivé, együttműködéssé válik a légkör, a biza-
lalmi szint erősödik, stb. Dr. Benda József (2002):
A kooperatív pedagógia sikerei és szocializációs
lehetőségei Magyarországon I–II. Új Pedagógiai
Szemle, 2002/9–10. 26–38; 21–34. o.
- 40 A közoktatás-politika legfontosabb eszközei a célok
megvalósításhoz a nemzetközi és hazai tapasztala-
tok alapján: (1) jogalkotás, (2) ösztönzés, (3) kom-
petenciafejlesztés (4) szervezettefejlesztés (5) kom-
munikáció. McDonnell – Elmore, 1987. In Halász
Gábor: *A magyar közoktatás az ezredfordulón*, i. m.
- 41 Amelyik gyermek számára a család nem tudta ki-
alakítani a biztos kötődési mintát, az iskolák ilyen
módu átalakítása esélyt adhat az átöröklődő ördögi
körből való kijutásra, és egyben iskolai teljesítmé-
nyük és életpályájuk kiegyenesítésére. „A biztos
kötődést nyújtó anya-gyermek kapcsolat pozitívan
befolyásolja a gyermek szociális fejlődését. Ezek
a gyerekek pozitív énképpel, magas motivált-
sággal és teljesítménnyel rendelkeznek, szociális
kapcsolataikban pedig sikeresek” (144. o.). Ezért
különösen fontos a kötődési háló fejlesztése, a

- kötődési lehetőségek támogatása a pedagógiai munkában. Zsolnai Anikó: A gyermekkori kötődések szerepe a szociális kompetencia fejlődésében, in: *Neveléstudomány az ezredfordulón*. Budapest, 2001, Nemzeti Tankönyvkiadó, 151. o.
- 42 Az osztályrendszerű tanítási struktúra, úgy tűnik, a szocializációs feladatokat nem teljesíti. Nem véletlen, hogy a századforduló óta megindult iskolamegújítási kísérletek, bár nem tudatosan, mégis kivétel nélkül ennek a meghaladását is célozták (Jena-plan, Freinet-mozgalom, team teaching, projekt-módszer, Új iskola, Zsolnai-program, HKT stb.).
- 43 A vezetés legfontosabb funkciói (tervezés, szervezés, irányítás, ellenőrzés) ilyen létszámmal, személyre szólóan, minőségbiztosítással nem oldhatók meg.
- 44 A katonai szervezetek dolgoznak hasonlóan strukturálatlan (szereprendszeren kívüli) beosztottakkal, de ott sem tartozik 9 főnél több 1 altiszt hatáskörébe.
- 45 PISA 2009, Összefoglaló jelentés, OH, 2010, 76. o.
- 46 Közismert, hogy az alsó és felső tagozat váltásakor törés keletkezik a diákok eredményességében. Amíg az alsó tagozatban a pedagógusok éveig kísérik nagy óraszámban a diákokat, a felső tagozatban átvezetés nélkül egyszerre több tanár kevesebb óraszámban tanítja őket. Ezt a problémát a szakma – eltolva a felelősséget – mint „nehézséget” veszi tudomásul. A probléma megoldatlansága a teljesítményvizsgálatokban ismételtelen visszaköszön.
- 47 Ennek részletes kifejtése nem tárgya a tanulmány-nak, részben továbbképzésről, részben – egyetemi keretek között – egy „középvetetői” szak kialakítását tartanánk jó megoldásnak. Ennek tartalmi fejezeteit és tananyagát részben kidolgoztuk.
- 48 *Két erősen elkülönülő irányzata van: az egyik az adminisztratív jellegű, felülről vezérelt „átszervezést” takarja, amely lényegében a vezető által látható gyenge pontok kijavítását szolgálja, leginkább krízisintervenciót jelent. A másik a magatartástudományi alapú szervezetfejlesztés, amely figyelembe veszi a szervezetben dolgozók teljes körének (külső és belső kliensek, ahogyan a TQM fogalmaz) meglátásait, és a tanuló szervezetté válás folyamatában, tartós, preventív jellegű beavatkozásokat, jelentős teljesítményjavulást ígér. A szaktudománynak és fejlesztői módszertannak már Magyarországon is megvannak az egyetemi, főiskolai, tanácsadó cégekkel együttműködő bázisai, ahol többéves képzések keretében lehet elsajátítani a vonatkozó elméletet és gyakorlatot (például: Corvinus, Szent István Egyetem, BKF, Concordia Kft., Flow csoport, Grow csoport). A Szervezetfejlesztők Magyarországi Társaságában részt vettünk ilyen képzési folyamatokban, és egy könyvsorozatot adtunk ki e témakörben: dr. Benda József (főszerk.): *Humán Erők – Vezetői Tudás Évkönyvek, 2000–2007*. <http://www.humanerok.hu/page1.php>*
- 49 Például: házasságra felkészítő tanfolyamok, terhesgondozás, kismamakörök szervezésével stb.
- 50 A fejlesztés csapatmunkában végezhető eredményesen, és *képzett szakembercsoportot igényel*. Ilyen csoportok létrehozásával egy meghatározott algoritmus szerint biztonságosan fejleszthető minden szervezet. A szervezetek fejlesztése megrendelői igény szerint, önkéntes alapon, fokozatosan történhet meg. Célszerű néhány mintaintézmény kiválasztása, fejlesztése útján megfelelő disszeminációs folyamatokkal támogatva tervezni.
- 51 „...elkerülhetetlen az oktatás hagyományos rendszereinek radikális reformja. Chisholm (2000) az Európai Bizottság jövőkutató szervezete számára készített tanulmányában azt fogalmazta meg, hogy az oktatás struktúráinak, tartalmainak és folyamatainak teljes körű átalakítására van szükség. Olyan változásokra, amelyek kihívást jelentenek a tudás társadalmi termelésére és átadására kialakult és intézményesült rendszere számára, beleértve ebbe a hatalmi és tekintélyi viszonyokat is. Mindezek „szükségessé teszik az oktatás és a képzés társadalmi ellenőrzésének átszervezését oly módon, hogy egy differenciáltabb és nyitottabb – ugyanakkor komprehenzívebb és koherensebb – elrendezés és partnerségi kapcsolatrendszer jöjjön létre, melynek minden állampolgár értelmese és önmaga által irányított része lehet.” Idézi: Halász Gábor: *A magyar közoktatás az ezredfordulón*, i. m.
- 52 2015. június 4-én Balog Zoltán miniszter úr négy HKT-programmal dolgozó pedagógusnak nyújtotta át a Németh László-díjat.
- 53 Dr. Benda József: A szakadék szélén, Gondolat, 2015; dr. Benda József: *Örömmel tanulni*. Budapest, 2007, Agykontroll; Dr. Benda József: A kooperatív pedagógia sikerei és szocializációs lehetőségei Magyarországon I–II. *Új Pedagógiai Szemle*, 2002/9–10. 26–38; 21–34. o.; Benda József: *A HKT innovációs program hatásvizsgálata*. Budapest, 1994, Humanisztikus Iskola Alapítvány; Benda József: Lépések egy humanisztikus iskola felé, *Új Pedagógiai Szemle*, 1993/9.; Benda József: Miért humanizáljuk az iskolát? *Válóság*, 1990/9.; Benda József : Személyiségfejlesztés az alsó tagozatos tanítási órákon. In Vitéz János IKF, Esztergom, 1990; Benda József: Kooperation in der Schulklasse – ein neues Modell der Lernorganisation. *For.Pad.*, 1990/2. Stuttgart, 66–72. o.; Benda József: Egy új tanulás-szervezési modell. *Pedagógiai Szemle*, 1987/7–8, 673–685. o.; Benda József: Szervezetfejlesztés az iskolai osztályban. *Budapesti Nevelő*, 1987/2, 65–68. o.; Benda József: *Nondirektív irányítású szimpátia csoportok tanításának elmélete és módszertana*. Budapest, 1984, OPI; www.hktprogram.hu
- 54 A visszajelzések áradatából néhány idézet: „A bizalomra, együttműködésre épülő kis csoportos tanulás-szervezéssel szinte játszva sajátították el a gyermekek a tananyagot, sokat fejlődött önbizalmuk, önértékelésük. Megtanultak kulturáltan véleményt nyilvánítani, egymásra figyelni és elfogadni

- mások véleményét. Érezhetően javult beszédkészségük. A módszer a nehezen nevelhető gyermekek problémáit is hatékonyan oldotta meg.” Szabó Jánosné, iskolaigazgató, Keszthely.
- „Az osztályukba mindig jó bemenni felnőtteként, igazgatóként is. Szeretettel, nyugodt légkör fogad a teremben, a gyerekek mosolygósak, szeretnek iskolába járni és tanulni. Alsóban a legkiválóbb tanulmányi átlagú osztály címet felső tagozaton is végig megtartják. Kiváló alapokat kapnak ahhoz, hogy a felsőbe történő átmenet zavartalan legyen. A tanítónó magyar nyelv, magyar irodalom, valamint természetismeret tantárgyból kiemelkedő tehetség-gondozó munkát végez. Tanítványai megyei, országos megmérettetéseken sikeresen szerepelnek, és szereznek dicsőséget nemcsak önmaguknak, hanem iskolájuknak és Keszthely városának is.” Földesi Judit, iskolaigazgató, Keszthely.
- „Tanulás terén a legnagyobb érdemnek azt tartom, hogy tanítványai nagyon jól megtanulnak tanulni. Az osztály kb. kétharmada nem kiváló képességeinek köszönhetően ér el jó eredményeket, hanem nagy szorgalmának, a sok gyakorlásnak, a kialakult jó tanulási technikáknak köszönhetően. Nekünk, felsős tanároknak már könnyű dolgunk van ezekkel a gyerekekkel, mert csak fenn kell tartani, esetleg megerősíteni a jól bevált tanulási rendszert. Osztályaim ötödiktől nyolcadik osztályig minden évben az iskola legjobb tanulmányi eredményt elért osztályai voltak. Akik ebben a közösségben kezdtek, és eljutottak a felső tagozatba, azok között már nincsenek lemaradók, tanulmányaikban sikertelene: egymást húzzák fel a gyerekek. Az alsóban jól bevált »Öröm a tanulás« jelmondat felsőben »Érdem a tanulás«-ra változik.” Kissné Varga Erika, biológia-kémia-technika szakos tanár, osztályfőnök.
- „A HKT-programnak köszönhetően a gyerekek megtanulják, hogyan kell csoportban dolgozni, egymást segíteni és egymásra figyelni, ami a mai rohanó világban előnyhöz juttatja őket. Ez által olyan összetartó közösségek jönnek létre, melyek a további években sem bomlanak fel. A tanulmányi eredmények kimagaslóan jók. Számos megyei, országos versenyen indított csapatai elhozzák a legrangosabb díjakat. A gyerekek olyan alapokat kapnak általa, hogy a felsőbb osztályokba kerülve is a legmagasabb osztályátlagokat érik el. A végzett diákok (gimnazisták, szakközépiskolások, egyetemisták, főiskolások stb.) közül a mai napig többen visszajárnak köszönetet mondani.” Szülői Munkaközösség.
- 55 Rövidfilm egy iskolai osztályról az OFI „jó gyakorlatai” között: <http://www.ofi.hu/produktumok>
- 56 Az iskolák többségébe a szülők be sem mehetnek.
- 57 Az új köznevelési törvény alapján készültek már olyan programok, amelyek segítik a kimaradókat a továbbtanulásban (pl.: Híd program), és az alternatív kerettantervek lehetővé teszik az alkalmazkodást bizonyos helyi igényekhez. A megoldandó fő feladat azonban a módszertan, a rejtett tanterv átalakítása.
- 58 Addig ez a feladat föl sem merült, amíg az ösztönösen működő anya-gyermek kapcsolatok egészséges mintát nyújtottak a felnövekvő nemzedékeknek. Azóta vált ez problematikussá, amióta elszakítják a gyermeket édesanyjától, és állami intézményben (bölcsődében) tölti gyermekkorát.
- 59 Előadás, szóbeli és írásbeli számonkérés, fegyelmezés, közvetlen és direkt utasítás.
- 60 Az elmúlt évtizedekben készült országos és nemzetközi teljesítményvizsgálatok szinte egyöntetűen megállapítják, hogy az iskolai évek alatt a szocializációs kudarcok mellett egyre növekvő teljesítménydeficit az iskolával kapcsolatos viszony romlására vezethető vissza, és azt mutatja, hogy az iskola – a kivételes eseteket nem számítva – rendszer szinten nem képes megfelelni a vele szemben támasztott társadalmi igényeknek.
- 61 Aalst, 1998b. In Halász Gábor: *A magyar közoktatás az ezredfordulón*, i. m.
- 62 Ma már rendelkezésre állnak az ehhez szükséges technológiák, például az Erkölc 5. kísérleti tankönyv (dr. Benda József, Csirmaz Máttyás, Kovács Timea, OFI, 2014).
- 63 „Akciónkutatásról van szó, elképesztően széles körű, alapos vizsgálati anyagokkal... A HKT-módszer más alternatív programokkal összevetve is megállja a helyét (Jena Plan, Waldorf iskolák)... Nagyon jó alternatív programnak tartom.” dr. Andok Ferenc, szociológus, kézirat.
- 64 Dr. Benda József: A kooperatív pedagógia szocializációs sikerei és lehetőségei Magyarországon I–II., 2009. június 17. <http://www.ofi.hu/tudastar/kooperativ-pedagogia>, letöltés: 2014. március 4.
- 65 Benda József: *A HKT innovációs program hatás-vizsgálata*. Budapest, 1994, Humanisztikus Iskola Alapítvány, <http://www.hktprogram.hu/page44.php>
- 66 Az Egy József Általános Iskola Keszthelyen több mint 25 éve ad otthont a HKT-programnak. Egyik kiemelkedő tanítónőnk, Katonáné Rosta Hedvig diákjai évről évre sikert sikerre0 halmoznak a megyei és az országos versenyeken. A 2012/2013-as tanévben, egyetlen harmadikos osztály, 14 országos díj 1-5 helyezését vitte el egyéni és csapatversenyeken (matematika, anyanyelv, természetismeret tantárgyakban), a következő tanévben 24 országos díjat nyertek. <http://www.hktprogram.hu/page41.php>, Dr. Benda József: Örömmel tanulni. Budapest, 2007.
- 67 Az itt hivatkozott technológia fejlesztése 1982–1997 között folyt az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet elődeiben, országsszerte több száz osztályban, illetve egy alapítványi iskolában. 1987 és 2007 között mintegy 2000 pedagógust képeztünk ki a technológia alkalmazására. Az eredményeket részben az óriási érdeklődés, a ma is működő osztályok sikerei és a longitudinális vizsgálatok következtetése mutatják, melyek több tanulmányban, kötetben is megjelentek. Itt csak a demográfiai vonatkozású eredmények egy részét mutattuk be.

A gyerekek számszerűen is megragadható személyiségváltozásokon mentek keresztül. Vizsgálatunkban – a kontroll- (normál iskolai) csoportokkal szemben – a kísérleti osztályokban tanulók azt tapasztaltuk, hogy a gyerekek társas kapcsolatai a társadalmi háttértől függetlenül dinamikusan fejlődnek, nem kell félniük a perifériára szorulás személyiségromboló hatásától. Az iskolához, a tudásértékekhez jobban kötődnek. Énképük, önbizalmuk erőteljesen javul, és jobban összhangba kerülnek mind a társaik, mind a pedagógusok, mind pedig a szüleik véleményével. Elfogadottabbnak, kiegyensúlyozottabbnak érzik magukat. A csoportok integrációja erősödik, a kölcsönös bizalom szintje emelkedik, egymás megismerése, megértése, a „társadalmi szövet” kialakulása felé haladnak. Még a hátrányos szociokulturális helyzetű gyermekek is társra találnak, és ezzel egyidejűleg a tanulmányi eredményeken is javítanak. Egyértelművé vált, hogy a gyermekek számára biztosított rugalmas szervezet, a stabil kapcsolatok, elfogadó légkör stb. növeli a tanulási folyamat eredményességét, a rosszabb társadalmi helyzetű gyerekek esetében pedig esélyt adhat a felzárkózásra. A program elősegíti a tolerancia, az egyéni és közösségi felelősségvállalás, a kötődési és az önirányítási képesség kialakítását. A kapcsolatok átstrukturálódnak, érzelmileg gazdagabbá és mélyebbé váltak, ami a gyerekek személyiségének stabilitásához, kiegyensúlyozottabbá válásához is hozzájárul. Ez a folyamat abban az osztályban mutatkozott meg különösen, amelyikben a legnagyobb létszámban fordult elő a családban válás, és a szülők a legkevesebb időt töltötték gyermekeikkel. Bebizonyosodott, hogy az intenzív személyes kapcsolatokra épített tanulási folyamat kikényszeríti a pozitív gondolkodás, attitűd és magatartás kialakulását. Ha a gyermekek megélik, hogy szükség van rájuk, és számítanak az erőfeszítéseikre, az eredmények minden résztvevő számára jobbak lehetnek.

A bizalom, az együttműködés és a teljesítményértékek mentén kidolgozott HKT-technológia egy kipróbált és eredményes szervezetet, szemléletet, kidolgozott módszereket és eljárásokat kínál az eltérő személyiségek eltérő irányú fejlődési szükségleteinek a hagyományosnál nagyobb mértékű kielégítésére. Hatásmechanizmusa – amennyiben a leírt feltételek adottak – a személyközi kapcsolatok rendezésével és kezelésével a latens, mély folyamatokra koncentrál. Benda József – Magyar Judit – Könyves Tóth Előd: *A Humanisztikus*

kooperatív Tanulás innovációs program hatásvizsgálata (tanulmányi eredményesség, szocializáció). Budapest, 1994, Humanisztikus Iskola Alapítvány.

- 68 A pedagógusképzés alkalmassá tétele a társas tanulásra önmagában egy külön tanulmányt igényel, itt csak az általunk javasolt fejlesztés fő irányairól szólnunk, mert a továbbképzés megoldását – időzítés szempontjából – sürgetőbbnek tartjuk.
- 69 További, itt nem elemzett feltételek közé tartozik az irányítás módszereinek korszerűsítése, a tantervek és a tankönyvek demográfiai szempontú lektorálása.
- 70 Az osztályfőnökök jelenlegi képzettségi szintjéhez delegált jogosítványok többet árthatnának, mint használnának, mert a vezetés egy rendkívül összetett, interdiszciplináris szaktudomány, aminek az elsajátítása megfelelő színvonalú továbbképzések nélkül nem várható. A vezetőképzés tartalmához ajánlások kidolgozása nem tárgya dolgozatunknak.
- 71 Az OECD-országok egy részében a sikeresen működő iskolafejlesztési minták kutatásai szerint az iskolarendszerek jobbá tétele a különböző fejlettségi szinteken más-más módszertannal valósítható meg. Szintvátlás a „jóról a magas színvonalúra” a pedagógushivatás megerősítésével, a „magas színvonalúról a kiemelkedőre” a szakértői együttműködésre és innovációra épülő fejlesztéssel lehetséges. Forrás: Mourshed–Chijioko–Barber, 2010. In Jelentés, 2010, OFI, Budapest.
- 72 Az ilyen alkalmakkor történő találkozások és kölcsönös elköteleződések teremthetik meg a személyes nyitottságot, a továbbfejlődés iránti vágyat, és motiválhatják a pedagógusokat, amely nélkül eredményes tanulás elképzelhetetlen.
- 73 Ahogy az elemzések mutatják: egy alacsony fejlettségű szinten, ahol az elkötelezettség nem alakult ki a szereplők körében, alkalmas eszköz lehet bizonyos mértékű kényszerintézkedések bevezetése, azonban rendkívül fontos az, hogy ne ugyanazzal a hatalmi-irányítási eszköztárral kezeljük a kiemelkedő, az átlagosan teljesítő, illetve a leszakadó rétegeket, mert ez egy átlagos eredményre való nivellálódáshoz, teljesítményvisszatartáshoz, szembenálláshoz vezet.
- 74 A továbbképzési rendszer olyan hatékony és eredményes volt, hogy 20 évig működött önköltséges alapon, és mintegy 2000 pedagógust érintett.
- 75 Themaorientiert Gruppenwork, G. L. Huber, Tübingen, 1989.

Magyar–erdélyi–román kapcsolatok a nagyszombati, budai és pesti orvosi karon a kezdetektől 1848-ig

Az 1769-ben, Nagyszombatban alapított, majd 1777-ben Budára, végül 1784-ben Pestre költöztetett egyetem orvosi kara a 18. század végén – kezdetben II. József reformjainak, majd a napóleoni háborúk és az azt követő egyetemlátogatási intézkedéseknek köszönhetően – pár évtized alatt a Habsburg Birodalmon belül is jelentős, sok diákot vonzó intézménnyé kezdte kinőni magát, amit a reformkorban már száznál több hallgató keresett fél évente (különösen Cseh- és Morvaországból, valamint Galiciából). Vajon hogy jelentkezett ez a változás az erdélyiek viszonyában? Alábbi tanulmányunkban az orvosi karon tanulmányokat folytató, vagy csak ott diplomát szerzett személyek vizsgálatán keresztül próbáljuk megválaszolni ezt a kérdést.¹

A kar hallgatói, diplomázói a nagyszombati és budai években

A kérdés vizsgálatakor alapvetően két forrást lehet felhasználni, a levizsgázott személyekről készült promotiós köteteket, valamint a beiratkozott hallgatók tanulmányi eredményeit 1825/6-ig féléves bontásban mutató classificatiós köteteket. Míg előbbieket az egyetem alapításától, az 1770/1-es tanévtől kezdve tartalmazzák az ott végzettek adatait, addig az első osztályozási könyv 1787/8-ban keletkezett. Az egyetem nagyszombati és budai időszakáról, valamint első pesti éveiről így lényegében csak a végzettek listája alapján alkothatunk képet. A kari tanácsülési jegyzőkönyvek első kötetéhez ugyan van egy névlista ebből az időszakból csatolva, ám ebből a hallgatók pontos adatait nem lehet rekonstruálni.²

Tanév	Orvostan- hallgató	Ebből erdélyi	Sebész- hallgató	Ebből erdélyi	Gyógyszerész- hallgató	Ebből erdélyi
1772/3	8					
1773/4	4					
1774/5	15					
1775/6	7				7	
1776/7	9				4	
1777/8	12	1			7	
1778/9	13	3			2	
1779/80	6				8	
1780/1	1				2	
1781/2	25	2	5		2	
1782/3	16	1			4	
1783/4	31	1	2		27	
Összesen	147	8	7	–	63	–

1. táblázat. A nagyszombati, majd budai orvosi kar hallgatói létszáma
(SE Lt. 1/a 1. kötet alapján)

Mielőtt az adatokat részletesebben elemeznénk, szükséges megjegyezni, hogy a végzetek neve mellett csak születési helyüket tüntették fel és nem a lakhelyüket, a kettő nem feltétlen volt azonos.

Az orvosi kar első évtizedeiben kifejezetten kevés diák, vizsgázó jött ide. Az *orvosdoktori* képzés és az orvosi diploma még az egyetem budai éveiben sem számított túl vonzóknak, amiben szerepet játszottak az új képzés bevezetéséből adódó nehézségek, a rendszer kiforratlansága és a város nehezen megközelíthető volta (az ország nyugati határához feküdt közel, és épp a nagyhírű Bécsi Egyetem közelében – amit egyébként ösztöndíjjal is látogathattak a magyarországi és erdélyi diákok). Ebben az időszakban a magyarországi születésűek mellett morva- és csehországi származású, kisebb számban pedig stájer és karintiai diplomázók keresték fel az orvosi kart. A nem magyarországi vizsgázók kevés számára részben magyarázatul szolgál, hogy ekkor az orvosi kar elsődleges feladata nem is annyira maga a képzés, mint inkább az országban már praktizáló személyek – seborvosok, gyógyszerészek, bábák – további működéséhez szükséges okmányok kiadása volt, megfelelően az 1770. évi Generale Normativum előírásainak. A felekezeti akadályok szintén nem kedveztek a protestáns erdélyi peregrinusok számára a jezsuita rend 1773. évi feloszlását követően továbbra is hangsúlyosan katolikus egyetemen, akiknek ekkoriban már nemzedékekre visszatekintő, hagyományos, jó kapcsolataik voltak híres európai protestáns egyetemekkel, ahova akár ösztöndíjakkal is kiküldhették fiaikat.

Kezdetben az ország központi részére költözésekor, Budán sem szívesen látogatták erdélyi születésű peregrinusok azt. Ennek egyik oka, hogy 1775-től már Erdélyben is lehetőség volt a költséges orvosdoktori, valamint sebészképzés elvégzésére (bár előbbi helyesebb lenne előtanulmányoknak nevezni, lévén nem egyetemenként, hanem líceumként kezdte meg működését a kolozsvári *Institutum Medico-Chirurgicum*). Ennek eredményeként a kar nagyszombati és budai éve alatt avatott 83 orvosdoktor közül mindössze hárman születtek Erdélyben. Érdekes kérdés, hogy miért választották Budát, hiszen mindhárman protestánsok voltak, s mindhárman Erdély délkeleti csücskéből érkeztek a magyar fővárosba. Két társa további életútja ismeretlen (az egyikük, Lupini Martinus bizonyosan, a másik, Wolff Andreas valószínűleg szász volt). A harmadik, Benkő Sámuel tehetsége miatt a 18–19. század fordulójára Magyarország egyik legnagyobb formátumú orvosdoktorává nőtte ki magát.³ 1743-ban született Kisbaconban, reformátusként német és németalföldi egyetemeken is tanult peregrinusként (például Utrechtben), így 1775-ben Leidenben már bölcsészdoktori képesítést szerzett, miután beiratkozott Nagyszombatban az orvosi karra, ahol 1778. december 11-én avatták orvosdoktorrá. Benkő ezután nem költözött haza Erdélybe, hanem még diplomája megszerzése évében letelepedett Miskolcon, katolizált, és nyolc évvel később már Borsod vármegye rendes főorvosaként tevékenykedett, egészen 1824-es nyugdíjazásáig, s itt is hunyt el 1825-ben. Főműve azonban az 1782-ben, Kassán megjelent leírása Miskolc városáról (*Topographia oppidi Miskoltz historico-medica*), amellyel az első magyar orvos-topográfiai kötet szerzőjévé vált.⁴ Élete és munkássága tehát az egyetem befejezése után már új otthonához kötődött.

Sebész mestereket már jóval nagyobb számban avattak Nagyszombatban és Budán, mint orvosdoktorokat, egy-egy évre lebontva azonban közülük sem keresték fel pár tucatnál nagyobb számban az orvosi kart. A kar nagyszombati éve alatt 129, Budán pedig 205 sebész mesteri oklevelet adtak ki. A sebészek nagyobb létszáma a Generale Normativum előírásainak következménye, hiszen minden esetben az illető további praktizálásának engedélyezése függött az oklevél megszerzésétől. Tehát a kar ekkor még elsősorban a hazai egészségügyi személyzet megfelelő képzettségéről hivatalos okmányt adó szervezetként működött, ezért az orvosdoktorokhoz hasonlóan a seborvosok közül is kevés erdélyi születésű kereste fel az egyetemet.

Tanév	Orvosdoktor	Ebből erdélyi	Sebész-mester	Ebből erdélyi	Gyógyszerész-mester	Ebből erdélyi
Nagyszombat						
1770/1			7			
1771/2	3		10		2	
1772/3	4		18		6	
1773/4	5		19		1	
1774/5	2		32	1	7	
1775/6	12		24	1	7	
1776/7	13		19	1	3	1
Buda						
1777/8	10	1	26	1	5	
1778/9	2	2	23	1	2	
1779/80	5		31	1	9	
1780/1	1		20	1	3	
1781/2	7		21		3	
1782/3	8		17		4	
1783/4	11		67	1	8	
Összesen	83	3	334	8	60	1

2. táblázat. A Nagyszombatban és Budán végzett orvosdoktorok, sebész- és gyógyszerészmesterek (SE Lt. 1/f 1. kötet 1-13., 2. kötet 397-441. és Hőgyes 1896. 130. alapján)

Nagyszombatban három, Pesten pedig csak öt ilyen vizsgázónak adtak diplomát. Még jobban árnyalja a képet, ha megnézzük, hogy közülük hányan kötődhettek ténylegesen Erdélyhez, mivel a sebészmesterek esetében a promóciós kötetek azt is jelölték, hogy céhes keretek között hol, kinél és mikor szabadították fel a sebészmestereket. Ez alapján elmondható, hogy a nyolc erdélyi közül kettő már bizonyosan inkább Magyarországhoz tartozott, így a Marosvásárhelyen született, katolikus Mócsy (Mocsi) Károly 1770-ben szabadult fel Győrben, és 1776-ban lett levizsgáztatva Nagyszombatban.⁵ Mócsy az egyetem közelében maradt, 1784-ben engedélyt kapott, hogy *correpitorként* szülészetet oktasson, s ezáltal az első ilyen privát óraadó tanárrá vált, s még ugyanebben az évben ehhez kapcsolódva bábatankönyvet is adott ki *A bábamesterségnek eleji* címmel. 1779-ben budai polgárjogot szerzett, az 1785-ös országos összeírásban budai seb-orvosnak mondták, tehát végül tartósan letelepedett Magyarországon.⁶

Még a kolozsvári intézet létrehozása előtti évben, 1774-ben jött Pestre levizsgázni az Erdélybe feltehetően vissza is térő, Marosvásárhelyen felszabadított, magyar nemzetiségű, református Nagy István.⁷ A maradék négy erdélyi születésű vizsgázó evangélikus szász volt, s mind születésüket, mind céhes tanulmányaikat tekintve kivétel nélkül Nagyszébenhez kötődtek. Az ekkor még erős katolikus dominanciának is köszönhető, hogy ilyen kevés erdélyi fordult meg a karon. Különösen jól látszik ez, ha az összes diplomázó vallását megnézzük ebből az időszakból: mindössze 22 evangélikust, 17 reformátust és 4 zsidót találunk a katolikus sebészek között.

Az erdélyi születésű *gyógyszerészek* gyakorlatilag nem jöttek sem hallgatóként, sem diplomázóként az orvosi karra ebben a másfél évtizedben. Mindössze egy erdélyi vizsgázó ismert a Nagyszombatban vagy Budán oklevelet szerzett 60 fő közül. Az 1776. január 8-án és 9-én szigorlatot tett segesvári evangélikus Daniel Stürtzer céhes tanulmányait még bizonyosan Erdélyen végezte. További életútja nem ismert.⁸

Erdélyiek a pesti egyetemen

Az egyetem Pestre költözésének, II. József egyetemi reformjainak, majd a napóleoni háborúknak köszönhetően az egyetem nemzetközi forgalma is megélné, mondhatni bekerült a nemzetközi vérkeringésbe, ami kihatott a hallgatók, vizsgázók összetételére és létszámára is. A classificatiós kötetek⁹ szerint a 18. század végétől az *orvostanhallgatók* létszáma fokozatosan emelkedni kezdett: 1787/8-ban még 34 fő, a napóleoni háborúk végén pedig (1815/6) 73 fő. Az erdélyiek közül ennek ellenére kevesen, évfolyamonként átlagosan egy-két fő jött Pestre, és csak a napóleoni háborúk vége felé kezdenek ennél nagyobb számban megjelenni, így 1813/4-ben három elsőéves orvostanhallgató immatriculált Pesten. Ennek ellenére diplomaért többen keresték az egyetemet: e harminc év alatt 23 erdélyi születésű személynek adtak ki orvosdoktori, kettőnek pedig sebészdoktori diplomát. E célból leginkább II. József uralkodásának vége felé jöttek Magyarországra az erdélyi peregrinusok, 1793/4 után az érdeklődésük megcsappant. Az 1793-ig tartó érdeklődés oka, hogy II. József idején Pest egyike volt azon kevés egyetemnek, amelyet nem fokoztak le líceummá. Ezt jelzi, hogy az itt diplomázók egy része már máshol is folytatott előzetes orvosi tanulmányokat.

Vallási megoszlást tekintve az erdélyi orvosdoktorok közül 6 katolikus magyar (ebből kettő székely, egy pedig Kolozs vármegyei, Szamosfárváról), 11 református magyar (leginkább nagyobb erdélyi városokból, így ketten Kolozsvárról, ketten Marosvásárhelyről, egy-egy Fogarasról, Szászvárosból, Nagyszébenből). Mellettük hat evangélikus szász jött még Pestre (szintén nagyobb városokból, így kettő Nagyszébenből, kettő Szászkoronából, a másik kettő Segesvárról és Medgyesről). Ezen kívül még egy unitárius magyar is felkereste az egyetemet, a kolozsvári Szikszay Ferenc. Kolozsvárott folytatott orvosi tanulmányokat, majd Pestre érkezvén párhuzamosan orvoslást és magasabb szintű sebészetet is tanult, melyek elvégzése után 1807-ben orvos- és sebészdoktori diplomát is szerzett.¹⁰ Vele egy időben a Szászvárosban született református lugosi Fodor András is a magasabb szintű sebészetet tanulta Pesten.¹¹ Előzetes tanulmányairól nincsenek pontosabb információink.¹² 1807-ben lett Pesten állatorvos, 1809-ben pedig orvosdoktor.¹³ Benkő Sámuellel ellentétben diplomája megszerzése után hazatért szülőföldjére, s 1817 előtt Doboka vármegye rendes főorvosa, majd haláláig Hunyad vármegye főorvosa volt. 1817-ben Pesten megjelent szülészeti tankönyvében (*Szülést segítő tudomány és mesterség*) *doctornak* és *szülést segítőnek* nevezi magát: ez alapján lehetséges, hogy csak sebészdoktori – és szülészmesteri – oklevele volt. Még az 1859. évi gyászjelentése is pusztán volt kerületi főorvosnak nevezi, pontosabb címmegjelölés nélkül.¹⁴

A korszak erdélyi orvostanhallgatói közül több személy is kiemelkedik: az előkelő székely családból származó Nyulas Ferenc (római katolikus, Kőszvényes-Remete, 1758 – Kolozsvár, 1808) Bécsben végezte orvosi tanulmányait, de érdekes módon épp a diplomát már Pesten szerezte meg, 1787-ben. Ezután Fodorhoz hasonlóan hazament Erdélybe. Szamosújváron, majd Kolozsvárott volt gyakorló orvos, sokat tett a Jenner-féle himlőoltás elterjesztéséért, és nevéhez fűződik az első magyar nyelvű kémiai szakkönyv kiadása is. 1806-tól korai haláláig Erdély főorvosaként tevékenykedett.¹⁵

Nyulashoz hasonló életpályát írt le Sárospataki Pataky (Pataki) Sámuel is (1765, Kolozsvár – 1824, Kolozsvár). Egyetemi tanulmányait 1787-ben Göttingenben, majd

Bécsben kezdte,¹⁶ majd Pesten fejezte be, ahol 1794. február 11-én szerzett orvosdoktori oklevelet.¹⁷ Jelentős erdélyi orvosdinasztiából származott, apja és nagyapja szintén orvos volt, apja mellett is sokat tanult. Bécsben sajátította el a himlőoltás mikéntjét, s azt sikeresen alkalmazta és propagálta Erdélyben. 1812-től haláláig Erdély főorvosa volt.¹⁸

Az egyetemen megfordultak a fentiekkel ellentétben kevésbé elhivatott diákok is. Többségük végül más foglalkozást választott magának, ám ritkábban előfordult, hogy pár év szünet után mégiscsak befejezték tanulmányaikat, mint például széki Soós Márton (református, Marosvásárhely, 1766 körül – ?). Pesti orvostanhallgatóként kezdett 1791-ben érdeklődni a színészet iránt, és ideiglenesen fel is hagyott az orvostudománnyal a színészet és a drámaírás kedvéért, ám végül mégiscsak meggondolta magát: 1794-ben megszerezte Pesten az orvosdoktori címet, majd Désre költözött, és Belső-Szolnok vármegye főorvosa lett.¹⁹

Tanév	Orvosdoktor		Sebészdoktor		Sebészmeister		Gyógyszerészmeister	
	Erdélyi	Összes	Erdélyi	Összes	Erdélyi	Összes	Erdélyi	Összes
1787/8	4	15			2	36	3	16
1788/9	3	19				16	3	15
1789/90		10			1	44	4	8
1790/1	2	7		1	2	46	3	21
1791/2	2	10			2	52	2	11
1792/3		5		1	3	19		7
1793/4	3	12				41	2	13
1794/5		6		3	3	45		14
1795/6		7		1	2	51	2	13
1796/7		16			2	50	2	13
1797/8		3			1	57	2	15
1798/9	1	18			1	41	2	12
1799/1800		12			2	37	1	8
1800/1	1	8				25	4	10
1801/2		21			6	90		13
1802/3		11			4	46	1	3
1803/4	2	19			2	44	6	28
1804/5		12	1	2	1	34	8	31
1805/6		15				30	4	23
1806/7	1	8	1	3		48	5	30

1807/8		14		1	4	37	6	31
1808/9	1	9		4	1	35	2	8
1809/10							7	31
1810/1		9		1	2	30		
1811/2	1	11		1	1	30		12
1812/3							3	38
1813/4	2	5			2	6	1	14
Összesen	23	282	2	18	44	990	73	438

Erdélyi születésű diplomások a pesti egyetem orvosi karán a napóleoni háborúk lezárásáig (1783/4–1815/6) (SE Lt. 1/f 1–2. kötet, 1/d. 1–2. kötet és Hőgyes 1896, 130–131. alapján)

A sebészet iránt még kevésbé érdeklődtek az erdélyiek ebben az időben, mint az orvoslás iránt. Az 1790-es években és az 1800-as évek elején gyakorlatilag egy-egy erdélyi hallgatója volt a sebészkurzusnak,²⁰ ami iránt 1808/9 körül – az anyanyelvi kurzusok megjelenésével – nőtt meg az érdeklődés (ekkor az 54 elsőévesből 4 erdélyi volt).

Az alacsony hallgatói létszám mellett megjegyzendő, hogy a végzetek között jóval több erdélyi van, mivel ekkor még két egyéb jellemző módja is volt a diplomaszerezésnek (az ugyanott tanulás és vizsgázás mellett): 1. a század végén még továbbélő céhes hagyományoknak megfelelően, céhes- és esetleg máshol végzett előtanulmányok után egyetemi végzés Pesten; és 2. máshol végzett előtanulmányok után kizárólag a szigorlat letétele Pesten. A 44 sebész-mesterből 12 esetében mutathatók ki céhes gyökerek (közülük öten Kolozsvárott lettek felszabadítva, és csak ketten vándoroltak át Magyarországra emiatt),²¹ nyolcnál pedig a céhes és az egyetemi stúdiumok is. Esetükben az egyetemi képzés „átugrását” magánleckékkel vagy a katonai kórházban végzett gyakorlattal oldották meg (ami, a korszak háborús viszonyai miatt, különösen 1796–1798 között volt elfogadott). A második modellel mindössze négy esetben találkozunk (kettő-kettő Bécsben, illetve Kolozsvárott tanult előzetesen).

Vallási megoszlást tekintve – ahol ismert – az erdélyi születésű seborvosok nagyjából harmada (15 fő) katolikus, illetve református (18 fő) volt, mellettük 10 evangélikus jött Pestre. A protestánsok egy kis része feladta a korábbi, hagyományos peregrinációs útvonalakat és kezdte elfogadni Pest jelentőségét. A születési hely szerinti megoszlást tekintve pedig elmondható, hogy továbbra is a nagyobb erdélyi városokból keresték fel a kart (Kolozsvár: 7 fő, Nagyszében: 6 fő, Torda: 5 fő, Marosvásárhely: 3 fő, Gyulafehérvár: 2 fő).

A pesti egyetem iránti mérsékelt érdeklődést jelzi, hogy 1787/8-tól a napóleoni háborúk befejezéséig mindössze 6 olyan diák volt, aki a kezdetektől itt végezte a kétéves tanfolyamot és meg is szerezte sebész-mesteri képesítését.

Nem minden erdélyi diák ment haza diplomázását követően, egyesek Pesten maradtak és itt próbáltak szerencsét, így Rumbach Sebestyén is. 1761-ben született Nagybányán. A sebészetet egyetemen és céhes keretek között is tanulta, mindegyiket Magyarországon: 1778-ban szabadította fel a budai Kiss István sebész-mester, majd a pesti orvosi karon egyszerre volt medikus és sebész-hallgató. Már itt megmutatkozott tehetsége és szorgalma, hiszen előbb a katonai kórházban, majd az anatómia prosectora mellett volt asszisztens, szigorlatait kiváló eredménnyel tette le. 1786-ban lett sebész- és szülészmester.²² Pest város

rendes főorvosaként szolgált, létrehozta az első pesti gyógyfürdőt, tagja volt a bécsi és a pesti egyetem orvosi karának is. Tevékeny életét 1844. január 16-án fejezte be Bécsben.²³

Ami a *gyógyszerészeket* illeti, a korábbi évtizedekkel ellentétben a pesti orvosi kar megkerülhetlenné vált az erdélyiek számára is. Évente átlagosan két-három erdélyi születésű gyógyszerészmestert avattak ebben az időszakban, de akadt olyan tanév is, mikor a vizsgázók negyede erdélyi volt (8 fő a 31-ből 1804/5-ben, illetve 7 fő a 31-ből öt évvel később). A korszakban gyógyszerészmesteri képesítést elnyerők nagyjából hatoda (73 fő a 438-ból) már Erdélyből jött Pestre. Többségük evangélikus volt, majd a század végén tűnnek fel soraik között reformátusok, katolikusok (bár megjegyzendő, hogy az 1780-as években nem minden esetben tüntették fel az illető felekezeti hovatartozását). Nagy részük Nagyszebenből (8 fő) vagy Brassóból (8 fő) érkezett, mégpedig a gyógyszerészek közül is jó páran még céhes előtanulmányokat követően. Itt is kimutathatóak olyan esetek, ahol valószínűleg az egyetemi diploma megszerzését követően sem mentek haza szülőföldjükre, hiszen már céhes tanulmányaikat is Magyarországon folytatták. A brassói Josephus Tartler például Brassóban volt céhlegény, majd Kassán és Miskolcon tartott fenn patikát, végül magánórák vételét követően kapott gyógyszerészdiplomát 1796-ban.²⁴ Szintén a sebészekéhez hasonló tendenciát mutat, hogy a gyógyszerészek egy része ebben az időszakban már az egyetemen végzi tanulmányait is.²⁵

A pesti orvosi kar jelentőségének növekedését, vonzáskörzetének tágulását jelzi, hogy a 18. század végén jelennek meg a Habsburg Birodalom, valamint Nyugat-Európa távolabbi vidékeiről is hallgatók, vizsgázók, és ebben az időszakban tűnnek fel először a Moldvához vagy Havasalföldhöz kötődő személyek is. Ez a kapcsolat lehetett közvetett is: a brassói evangélikus gyógyszerész, Joannes Honterus először Bukarestben dolgozott Jacobus Fritsch patikájában, majd magánleckéket vett Pesten, s ugyanitt szerzett diplomát 1793-ban.²⁶ A századfordulón megjelent az első bukaresti orvosdoktor, valamint gyógyszerész is Pesten.²⁷

A pesti egyetem jelentősége a reformkor erdélyi hallgatói számára

A napóleoni háborúk befejezésével átrendeződött Európa térképe, nehézkessé vált, sőt, egy időre ellehetetlenült a Habsburg Birodalmon kívüli külföldi egyetemjárás. Ugyanakkor paradox módon ennek, valamint az orvosi pályák ugyanekkor kezdődő nagymértékű fellendülésének köszönhetően a pesti egyetem a birodalmon belül jelentős intézménnyé nőtte ki magát – noha a képzés színvonala, valamint az adottságok a „réginyagy” egyetemekhez (Bécs, Prága vagy Padova, Pavia) képest jóval szerényebbek voltak. A reformkorban megélnékültek és szorosabbá váltak a magyarországi és erdélyi kapcsolatok. Számptalan kérdés sarkallta közös gondolkodásra a kortársakat, így a magyar orvosi szaknyelv megteremtése, az orvosképzés megreformálásának szükségessége (ezen belül az orvosdoktorok – sebészek egymás közti viszonyának kérdése), az egészségügyi ellátórendszer átszervezése (közigazgatási körzetek helyett lélekszámhoz kötött orvosi személyzet igénye), orvosi érdekvédelmi törekvések stb. Az 1830–1840-es években több olyan tudományos egyesület jött létre, amelynek tagjai között a magyarországiak mellett szívesen láttak erdélyi kollégákat is (például Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága, Természetudományi Társulat). Az első magyar nyelvű orvostudományi folyóirat, az 1831-ben alapított és 1838-ban újraindított *Orvosi Tár* hasábjain az erdélyi orvosok, sebészek számára is biztosítottak rendszeres publikálási lehetőséget.

A kapcsolatok ilyen jellegű megélnékülése oda-vissza hatott az egyetemi képzésre is. Az 1820-as évektől a pesti orvosi kar a Habsburg Birodalom egyik jelentős egyetemévé nőtte ki magát. Ez látszik a hallgatói létszám folyamatos emelkedésén is.²⁸ 1824/5-ben az *orvostanhallgatók* létszáma elérte a 100 főt (ekkor 105-en iratkoztak be), a korszak

csúcán, az 1833/4-es tanévben pedig kereken 400 medikus tanult az orvosi karon.²⁹ Az 1838/9-es tanévtől kezdve, köszönhetően az orvoslás jövőjével kapcsolatos vitáknak, valamint, hogy nyilvánvalóvá vált: a lediplomázott orvosok egyre nehezebben tudtak megélni, a létszámuk fokozatosan csökkenni kezdett, az 1848/9-es forradalom előtti utolsó ismert tanévben, 1846/7-ben már „csak” 219-en tanultak orvosdoktorok Pesten. Ugyanezeket a tendenciákat látjuk kicsiben, ha megnézzük az erdélyi peregrinusok adatait: a 19. század elejétől évente átlagosan kettő-négy erdélyi születésű medikus volt Pesten, az 1828/9-es tanévtől ez a szám eléri a hét főt, 1831/2–1839/40 között pedig 10–16 fő között váltakozik, az 1840-es évekre pedig visszaesik három és hét fő közé.

Az 1848-as forradalom kitörése előtt 20 erdélyi születésű hallgatónak adtak Pesten *orvosdoktori* diplomát (pontosabban 19-nek, mert egy sebészdoktori címet is kapott).³⁰ Többségük ekkor is a katolikusok közül került ki (14 római katolikus, 1 görög katolikus), a protestánsok láthatóan próbálták elkerülni Pestet (mindössze 3 evangélikus és 1 református diplomázott ekkor itt). A területi megoszlást tekintve továbbra is ugyanazokból a nagyobb városokból iratkoztak be, így Kolozsvárról és Szamosújvárról (4-4 fő), Gyulafehérvárról (2 fő), Medgyesről (2 fő), valamint Nagyikindáról és Szászvárosból (1-1 fő).

Az itt doktorált orvosok életútjait vizsgálva egyaránt találunk olyan jelentős személyeket, akik Erdély közegészségügyét szolgálták, s olyanokat, akik Pesten bontakoztatták ki tehetségüket. Nézzünk meg mindkettőre egy-egy példát!

Pesti tanulmányok után Magyarországon helyezkedett el csanádi Meskó János (1805, Szamosújvár – 1892, Makó), akit családja révén is erős kapcsolatok fűztek a magyar fővárosához. 1830-ban doktorált Pesten, majd 1835-től Csanád vármegye rendes főorvosává nevezték ki, s itt is maradt haláláig. Áldozatos munkájáért 1878-ban királyi tanácsosi címet, 1885-ben pedig nemesi rangot kapott a „csanádi” előnévvel.³¹ Közeli rokonságában szintén elhivatott orvosok álltak: lánya, Malvin férje a Pest első ortopédiai intézetét alapító Batizfály Sámuel volt.³²

A letehetségesebb diákok egyike volt Eckstein Frigyes (1803, Kolozsvár – 1859, Pest). Erdélyhez ugyan kevésbé kötődött, apja, Ferenc már Pesten volt tanár (1799-től a sebészet és szülészet helyettes tanára, 1803-tól a gyakorlati sebészeté). Frigyes apja korai halála után is Pesten maradt, 1820/1–1824/5 között járt az orvosi karra, 1825-től egyetemi kórházi segéd lett, 1826-ban pedig orvosdoktor.³³ Életét a magyarországi orvosi közéleti diskurzus felélénkítésére tette fel: részt vett az Orvosi Tár és a Magyar Orvosok és Természettudósok munkálataiban, 1842-től a Természettudományi Társulat tankedvelő tagja, s kezdetektől fogva a Budapesti Királyi Orvosegyesület aktív tagja (1837–1838 között főtitkára, 1839–1841 között pedig elnöke volt, az egyesület számos ülésén vett részt és tartott előadást).³⁴

Ugyan nem itt tanult, de Pesthez kötődött a szemészet jeles specialistája, Fabini János Teofil (1791, Medgyes – 1847, Pest), valamint testvére, Frigyes (1788, Medgyes – 1864, Gyurgyevó). Apjuk még evangélikus lelkész volt, János Teofil azonban egy olyan többgenerációs orvosdinasztia őse lett, melynek tagjai Erdélyhez és Budapesthez is szorosan kötődtek. János Teofil 1811/2–1815/6 között tanult Bécsben, itt szerzett orvosdoktori diplomát 1816-ban, az Allgemeines Krankenhausban lett másodorvos és szemész. Rövid időre hazautazott szülőföldjére, ám már 1817 júniusától Pesten találjuk, ahol kinevezték a szemészet tanáranak, két év múlva pedig országos szemorvosnak. 1839-ben orvoskari dékán, 1845–1847 között pedig az egyetem rektora volt. Európai szinten aktív tudományos életet élt. 1840-ben V. Ferdinánd nemesi rangot adományozott neki.³⁵ Ígérték pályájának korai halála vetett véget.³⁶ Testvére, Frigyes az erdélyi protestánsok klasszikus útját választotta: medgyesi és kolozsvári tanulmányok után Tübingenben tanulta az orvostudományokat, ahol meg is szerezte az orvosdoktori címet. A hazai gyakorlat törvényesítése

érdekében azonban Pesten is beiratkozott az orvosi karra – ahol testvére ekkor már tanár volt – és 1822-ben itt is orvosdoktori címet kapott.³⁷ Fivéréhez hasonlóan ő is a szemészet specialistája lett, azonban nem maradt Magyarországon, hanem pár év pesti magánorvosi gyakorlatot követően hazaköltözött Erdélybe, ahol először szülővárosában praktizált, majd 1823-tól Beszterce kerületi orvosa lett, majd 1835–1843 között Erdély szemorvosi teendőit is ellátta. Testvéréhez hasonlóan komoly szakirodalmi tevékenységet fejtett ki. Lemondása után rövid ideig magánpraxist folytatott, végül vesztegzári orvosi tisztséget vállalt Romániában, s családi okok miatt (lánya egy helyi patikushoz ment feleségül) itt is maradt élete végéig: Gyurgyevóban hunyt el 1864-ben.³⁸

Noha úgy tűnik, az erdélyi születésű orvostanhallgatók jelenléte a reformkorban is mérsékelt az orvosdoktori képzésen, az erdélyi–magyar kapcsolatok a pezsgő tudományos közéletnek köszönhetően mégis megélénkültek. Viszonylag kevesen lettek Pesten medikusok, orvosdoktorok, de a diploma utáni lehetőségek miatt szívesen vetették meg lábukat Magyarországon. Mennyiben volt más a helyzet a sebészek esetében?

A *sebészeti* képzés (sebészmeister, polgári seborvos) népszerűsödéséhez több tényező is hozzájárult: a német és magyar anyanyelven történő oktatás, az orvosdoktorival de jure nem, de facto azonban szinte egyenlő jogokat biztosító, hamarabb megszerezhető oklevél, az 1820-as évekre megélénkülő birodalmon belüli egyetemjárás. Az orvoslásra sokan kezdtek úgy tekinteni, mint társadalmi felemelkedést biztosító tudományágra, s azon belül pénz és idő tekintetében leginkább a sebészszakra érte meg beiratni fiaikat, ennek megfelelően a sebészetet hallgatók összlétszáma többször meg is haladta a medikusokét – a kiadott diplomákról nem is beszélve. A több szempontból csúcside szaknak számító 1830-as évek elején például, 1831/2-ben 71 fővel többen jelentkeztek a sebészetre, mint az orvosdoktori pályára (448 és 377 volt a hallgatók létszáma).³⁹ Az 1840-es évekre a hagyományos sebészsképzés ellen irányuló támadásoknak köszönhetően annak létszáma jobban vissza is esett, mint az orvosié, így 1846/7-ben a 219 orvostanhallgató mellett már csak 127 leendő seborvos immatriculált Pesten.⁴⁰

Ezen belül az erdélyi sebészek létszáma az orvosokéhoz hasonlóan ingadozott, azzal a különbséggel, hogy kicsit jobban érdeklődtek a sebészet iránt: 1829/30-tól kezdve átlagosan évi 10 erdélyi születésű diák iratkozott be Pesten. A classificációs kötetek és az anyakönyvek alapján az 1815/6 és 1846/7 közötti időszakban ez összesen 109 hallgatót jelent. Többségük a magyar nyelvű kurzusra érkezett (80 fő).⁴¹ A sebészmeisteri képzésen viszonylag nagy volt a fluktuáció: az erdélyiek közel negyede (32 fő) abba is hagyta tanulmányait és valószínűleg máshol sem fejezték azt be. Hatan gyógyszerészi előtanulmányok után választották a sebészeti kurzust. A kolozsvári liceumból mindössze négyen jöttek ide, de érdekes módon nem mindegyikük fejezte be itt a tanulmányait: a nagyenyedi Bak (Bakk) József 1834/5-ben és a következő évben Kolozsvárott kezdte tanulmányait, majd 1837/8-ban a másodéves magyar sebészkurzusra iratkozott be Pesten, de végül Kolozsvárott kapott polgári seborvosi diplomát, ahova 1840/1-ben visszatért.⁴² (További életútja nem ismert, feltehetőleg szülőföldjén helyezkedett el.)

Nagy többségük (80 fő) a magyar nyelvű képzésre jelentkezett. Hárman meghaltak, mielőtt befejezhették volna a tanfolyamot. Vallási megoszlást tekintve a diákok mintegy harmada (36 fő) katolikus volt (ezen belül csak egy görög katolikust találni), 42 református, 28 evangélikus (többségük szász, közülük 23-an a német nyelvű képzést választották), valamint 2 izraelita, 1 unitárius. Az arányok a korábbiakhoz képest felborultak, a katolikus túlsúly mérséklődött, s ezek az arányok már jobban tükrözik Erdély felekezeti viszonyait.

A hallgatók családi hátteréről keveset tudunk, mert az apa foglalkozását csak abban az esetben tüntették fel, ha akkor még élt: 45 hallgató a beiratkozás idején már önjogú volt, 15 peregrinusról özvegy anyja, hétről gyámja gondoskodott, hárman teljesen árvák

voltak. Nyolc diák apja neve mellett az általános „kézműves” megjelölés szerepel (illetve még 5 kádár, 2 szabó, 1 takács, 1 csizmadia, 1 kalapos). Hivatalnok, értelmiségi családból származtak nyolcan. Kettő diák apja kereskedő volt és mindössze hat személy választotta apja sebészi hivatását, kettőt seborvos gyámja küldött el Pestre, míg egynek gyógyszerész volt apja. Rang szerint öt hallgató kifejezetten polgári, három nemesi családból származott, míg hat hallgató atyja földműves, paraszt volt. Többségük tehát a kézműves családok közül került ki. Születési hely szerint elmondható, hogy a sebészek többsége továbbra is a nagyobb erdélyi városokból érkezett Pestre, így Kolozsvárról (20 fő), Marosvásárhelyről (15 fő), Nagyszebenről (7 fő), Besztercéről (4 fő), Brassóból (12 fő), Medgyesről (4 fő), Nagyenyedről (3 fő), Fogarasról (3 fő), Erzsébetvárosból (3 fő), Szászvárosból (3 fő).

Az erdélyi gyógyszerészhallgatók számára a 19. század első felére a pesti egyetem kezdett nagyobb jelentőségre szert tenni. Arányuk hasonlóan változott az évek során, mint a sebészeké, azzal a különbséggel, hogy az abszolút számokat nézve kevesebb erdélyi származású gyógyszerész kereste fel Pestet (azonban maga a gyógyszerész-évfolyam létszáma megközelítőleg sem volt olyan magas, mint akár az orvosoké, akár a sebészeké). A legtöbb erdélyi az 1830-as években tanult gyógyszerészetet Pesten (1833/4-ben és 1838/9-ben 11-11 fő a 71, illetve 77 fős létszámból). Létszámuk, a másik két csoporthoz hasonlóan, még egyszer ugrott meg, a magyar oktatási nyelv bevezetését követően. Ekkor 12 erdélyi iratkozott be Pestre gyógyszerészetet tanulni. A legtöbbben ebben az időszakban is olyan nagyvárosokból érkeztek, mint Brassó (35 fő), Medgyes (9 fő) vagy Nagyszeben (12 fő). Meglehetősen kevesen választották orvos-gyógyászati családból ezt a pályát: mindössze 12 hallgatónak már az apja is patikusként működött (továbbá háromnak orvosdoktor, egynek seborvos volt apja).

Elvéve ugyan, de az 1820-as évektől jelennek meg a moldvai és havasalföldi peregrinusok az egyetemen. A sebészek között egyáltalán nem találni ilyen diákokat, és az orvosképzésen is csak egy-egy beiratkozó ismert. A gyógyszerészet iránt azonban érdeklődtek (feltehetően a pesti orvosi kar számított a legközelebbi olyan intézménynek, hogy színvonalas, egyetemi szintű gyógyszerészképzésen vehettek részt), lévén Bukarestben ekkor még nem volt orvosi kar. 1830/1–1846/7 között 14 ilyen gyógyszerészhallgató található az orvosi kar classificatiós köteteiben,⁴³ közülük kilenc Havasalföldről, öt Moldvából jött Pestre, települést tekintve pedig nyolcan Bukarestből keresték fel Pestet. Többségük valószínűleg nem román etnikumú volt, lévén közülük heten római katolikusok, öt evangélikusok, egy református, és mindössze egy volt görögkeleti, így felmerül az a kérdés, hogy valóban peregrinusokról van-e szó, vagy mindössze ott született, de később például Erdélybe átköltözött családok sarjairól. Pontos életútjuk – az orvosdoktorokéval ellentétben – nem ismert. Egy részük azonban nem annyira egyéni, mint inkább céltudatos családi döntés eredményeként keresték fel Pestet, mivel köztük nagyobb arányban találni olyanokat, akik gyógyszerész-családból származtak (négynek gyógyszerész, egynek pedig seborvos volt az apja).

Az 1770-ben alapított nagyszombati, majd budai, végül pesti egyetem orvosi karának 1848 előtti története jól példázza, hogy lett egy kis intézmény az évtizedek során nemzetközi szinten is jelentős intézetté. Ennek megfelelően a 19. század első felében egyre több, a Habsburg Birodalom egyéb tartományaiból származó, vagy külföldi hallgató számára is vonzó célponttá vált. Ennek a tendenciának a részeként jelent meg és vált általánossá, hogy az erdélyi származású hallgatók ezt az egyetemet válasszák tanulmányaik helyszínéül. A lendő orvosdoktorok, valamint seborvosok a Kolozsvári Orvos-Sebészi Intézettel szemben a 19. században már olyan diplomát kaphattak Pesten, amellyel azután a birodalom bármely pontján praktizálhattak. A gyógyszerészek számára a pesti volt az egyik legközelebbi intézmény, ahol egyetemi szintű stúdiumokat végezhetek. Az egyes orvosok életrajzát vizsgálva

tanév	erdélyi orvostan- hallgató	moldvai orvostan- hallgató	havasalföldi or- vostanhallgató	összes orvostan- hallgató	erdélyi sebész- hallgató	összes sebész- hallgató	erdélyi gyógysze- részhallgató	moldvai gyógy- szerészhallgató	havasalföldi gyógy- szerészhallgató	összes gyógy- szerészhallgató
1815	1			73	1	102	2			21
1816	4			69	3	107	2			27
1817	2			86	3	119	3			19
1818	5			76	1	136				29
1819	3			80	2	153				23
1820	4			76	2	155	1			22
1821	2			77	3	164	4			21
1822	1			83	1	200	1			33
1823	1			95	1	221	2			27
1824	2			105		230	2			24
1825	2	1		178	7	242	4			31
1826	2			216	11	257	1			23
1827	7			264	10	254	2			36
1828	7			288	9	274	5			42
1829	6			308	11	339	3			31
1830	7			323	11	366	6	1		37
1831	10			377	10	448	1			29
1832	10			418	10	494	4		1	50
1833	10			400	8	384	11		1	71
1834	11			398	10	334	7			44
1835	15		1	397	10	309	7		1	61
1836	13		1	364	7	279	9			60
1837	16		1	340	11	284	10		1	75
1838	15			299	6	234	11		1	77
1839	14			272	12	258	5			80
1840	7			250	10	234	9	2	1	85
1841	6			243	7	211	8		1	82
1842	6			245	10	178	13	1		64
1843	3			260	7	161	2		1	39
1844	4			243	10	182	8			49
1845	4			226	16	170	12			63
1846	4	1		219	6	127	7		1	67

Erdélyi, moldvai és havasalföldi hallgatók Pesten (1815/6–1846/7 között)

(SE Lt. 1/d 4–47. kötetei és 1/e 1. és 12. kötetek alapján)

megállapítható, hogy az egyetemen olyan szoros baráti és kollegiális kapcsolatok alakulhattak ki, amelyek nagyban hozzájárultak a reformkori orvosi törekvések kibontakozásához, s azok elterjesztéséhez mind Magyarországon, mind Erdélyben.

JEGYZETEK

- 1 A témáról lásd még Simon Katalin: *Transylvanian Students in the Faculty of Medicine Nagyszombat, Buda and Pest (1770–1848)*. In: *Revista Arhivelor – Archives Rebiw* 2011/2 110–127. Az előzményekről és az orvosi kar történetéről részletesebben lásd például: Hógyes Endre: *Emlékkönyv a budapesti Egyetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről*. Irta és szerk.: Hógyes Endre, Budapest, 1896. 131.; Györy Tibor, nádudvari: *Az orvostudományi kar története 1770–1935. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Története III. kötet*. Budapest, 1936; Molnár László: *Rectores Medici. Nagyszombat – Budapest*. Budapest, 2005; Simon Katalin: *Sebészet és sebészek Magyarországon (1686–1848)*. Budapest, 2013. 65–148. (A továbbiakban SIMON 2013a.)
- 2 Semmelweis Egyetem Levéltára (a továbbiakban SE Lt.) Kari tanácsülési jegyzőkönyvek (1/a) 1. kötet.
- 3 SE Lt. Promotíós kötetek (a továbbiakban 1/f) 1. kötet 6. és 8. (35., 47–48. ssz.)
- 4 MOE IV. 328. (129. p.), Gortvay György: *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. Budapest, 1953. 19., 71., 171–172., 214. Benkő úttörő művéről részletesebben lásd például Huszti Vilmos: *Benkő Sámuel Topographia Oppidi Miskoltz* című műve. In: Borsodi Szemle, 1959 (3. évf.) 4. sz. 17–20.
- 5 SE Lt. 1/f 3. kötet 408. (89., 121. ssz.)
- 6 Budapest Főváros Levéltára, Buda város tanácsának iratai, Polgárkönyvek (BFL IV.1002.u) 1. kötet föl. 85v, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum Sanitatis (C 66) 1785 I. F. Nr. 79., Györy 1936. 147–148.
- 7 SE Lt. 1/f 3. kötet 408. (74. ssz.)
- 8 SE Lt. 1/f 2. kötet 5. p.
- 9 SE Lt. Classificatiós kötetek (a továbbiakban 1/d) 1–4. kötet alapján.
- 10 SE Lt. 1/d 2. kötet 238–241., 254–257., 277–278., 297–298., 316–317., 322–323., 336–337., 342–343., 404.; Varga Júlia: *A Kolozsvári Királyi Liceum Hallgatósága 1784–1848*. Felsőoktatástörténeti Kiadványok, Új sorozat 1. Szerk.: Szögi László. Magyar Tudományos Akadémia Egyetemtörténeti Albizottsága – Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest, 2000. 92. (743. ssz.); Simon 2013a 86–87.
- 11 SE Lt. 1/d 2. kötet 273–274., 293–294., 316–317., 336–337., 364–365., 386–387., 524., 1/f 1. kötet 77. (365. ssz.)
- 12 Szögi László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemlein I. 1790–1850. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban I*. Budapest – Szeged, 1994. 14–15.; Varga 2000; Tar Attila: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemlein és akadémiaiban 1560–1789*. Budapest, 2004.
- 13 SE Lt. 1/f 1. kötet 77. (365. ssz.), állatorvosi vizsgájáról: SE Lt. 1/d 2. kötet 459.
- 14 http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf_Szallasi/vegyes_123.pdf (ut. lekérdezés: 2016. február 21.), http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?SLSG_F17@0500 ([F17:508, Fodor András] ut. lekérdezés: 2016. február 21.)
- 15 SE Lt. 1/f 1. kötet 17. (102. ssz.), Kapronczay Katalin: *Nyulas Ferenc erdélyi főorvos érdemei a szakmai nyelvújítás terén*. In: Magyar Orvosi Nyelv, 2011. (11. évf.) 2. sz. 59–62.
- 16 Tar 2004. 118. (720. ssz.)
- 17 SE Lt. 1/f 1. kötet 32. (174. ssz.)
- 18 Gortvay 1953. 72.
- 19 SE Lt. 1/f 1. kötet 34. (182. ssz.), <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> ([Soos Márton (széki)] utolsó lekérdezés: 2016. február 21.)
- 20 SE 1/d 1. kötet.
- 21 SE Lt. 1/f 2. kötet 485. (674. ssz.) és 539. (954. ssz.)
- 22 SE Lt. 1/f 2. kötet 281. (35. ssz.), 3. kötet 449. (419. ssz.)
- 23 *Orvosi Tár*. Harmadik Folyamat, Ötödik Kötet. 5. sz. (1844. január 28.) 80. és http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?SLSG_R19@0405 ([R19:423, Rumbach Sebestyén, utolsó lekérdezés: 2016. február 21.)
- 24 SE 1/f 2. kötet 40. p. (341. ssz.)
- 25 Például Andreas Himesch. SE 1/f 2. kötet 34. (214. ssz.)
- 26 SE 1/f 2. kötet 34. (215. ssz.)
- 27 A görögkeleti Georgius Sait Bukarestben született, és 1800. május 24-én kapott orvosdoktori diplomát Pesten. Az evangélikus Michael Staeger Bukarestben született és az ottani gyógyszerészcéhben végzett tanulmányokat, majd Pesten magántanulmányokat követően, 1801. június 9-én szerzett gyógyszerészmesteri oklevelet. SE 1/f 1. kötet 47. p. (239. ssz.), 2. kötet 49. p. (392. ssz.)
- 28 SE Lt. 1/d 4–47. kötet és 1/e 2–12. kötet alapján.
- 29 SE Lt. 1/d 20. kötet 2–37.
- 30 SE Lt. 1/f 1. kötet 101–410. (468–1401. ssz.) alapján.
- 31 SE Lt. 1/f 1. kötet 151. (569. ssz.), <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> ([Meskó János csanádi] utolsó lekérdezés: 2016. február 21.), MNL OL K 19 68. kötet 464. (991/1878, 1878. február 3.) és 667–669. (177/1885, 1885. február 12.), http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?SLSG_M21@0488 ([M21:488, Meskó János], utolsó lekérdezés: 2016. február 21.)

- 32 Batizfalvy Sámuelné Meskó Malvin 1920-
ban hunyt el. http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?SLSG_B20@0568 ([B20:567, Batizfalvy Sámuelné], utolsó lekérdezés: 2016. február 21.)
- 33 Lt. 1/f 1. kötet 124. (505. ssz.)
- 34 Simon Katalin: *A Budapesti Királyi Orvosegyesület a kezdetektől a forradalomig*. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 2013. (38. évf.) 148.
- 35 Gortvay 1953. 191–192.; Szögi 1990. 78. (987. ssz.); Molnár 2005. 62–63.; MNL OL, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii (A 57) 66. kötet 841–844. (1466/1840, 1840. január 23.).
- 36 http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?SLSG_F01@0647 ([F01:649], Fabiny Teofil János, utolsó lekérdezés: 2016. február 21.)
- 37 SE Lt. 1/f 1. kötet 108. (468. ssz.)
- 38 <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> ([Fabiny Frigyes], utolsó lekérdezés: 2016. február 21.)
- Bartók Imre azt írja, hogy az 1830-as években lemondott szemorvosi tisztségéről és visszaköltözött Pestre, az 1840-ben kiadott Orvosrendben azonban (már) nem szerepel. Bartók Imre: *A magyar természet története*. Budapest, 1954. 102–106.
- 39 SE Lt. 1/e 1. kötet.
- 40 SE Lt., Anyakönyvek (1/e) 12. kötet alapján.
- 41 Az erdélyiek létszámának kisebb növekedését az 1844/5-ös és a rá következő tanévben (11 és 16 fő) épp a magyar állammelv bevezetése indokolta. SE Lt. 1/e 12. kötet.
- 42 SE Lt. 1/d 32. kötet 95–96. és 1/e 6. kötet 95–96.; Maizner 1890. 76.; Varga 2000. 201. (3478. ssz.)
- 43 SE Lt. 1/d 9–47. kötet.

Európa Kulturális Fővárosa – Kassa 2013

(Az Európa Kulturális Fővárosa programsorozat története) Az első, 1985-ben Athénben megrendezett esemény mérőföldkőnek számít, hiszen a korábban inkább nemzeti ügyként kezelt kultúrát ezzel közösségi szintérré emelték, deklarálva, hogy a gazdasági és politikai párbeszéd eredményes működéséhez a kulturális kapcsolatok is nagyban hozzájárulhatnak.

A Melina Mercouri görög kultuszminiszter kezdeményezésével életre hívott program azt a nem titkolt célt hivatott támogatni, hogy miközben az európai városok kulturális sokszínűségét demonstrálják, a kölcsönös megismerésen keresztül elősegítik a nemzetek közeledését és hangsúlyozzák a közös európai örökséget.

Az eseménysorozat által követendő célok:

- azon közös európai művészeti mozgalmak és stílusok előtérbe helyezése, amelyek létrejöttében és történetében a város generáló szerepet játszott, vagy amelyek születéséhez jelentős mértékben hozzájárult,
- elősegíteni azoknak az eseményeknek a megrendezését, amelyekben a tagállamok más városainak a kultúra területén tevékenykedő személyiségei is részt vennének, és amelyek tartós kulturális együttműködésre vezetnének,
- az alkotómunka támogatása és fejlesztése,
- a lakosság minél nagyobb részének mozgósítása és minél nagyobb fokú részvételének biztosítása,
- bátorítani az Unió állampolgárainak fogadását és a különféle eseményekre vonatkozó információk lehető legszélesebb körű terjesztését a multimédia minden formájának felhasználásával,
- az európai kultúrák és a világ más kultúrái közötti párbeszéd ösztönzése,
- a városban rejlő történelmi örökség, az építészeti alkotások feltárása és a városi életminőség javítása,
- a kultúra városképet alakító, a város gazdasági szerkezetét hosszabb távon is pozitív irányban befolyásolni képes területfejlesztő szerepének hangsúlyozása.

Az adott év kulturális fővárosait 2000-ig kormányközi megállapodás alapján választották, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a tagállamok kormányai nagyfokú önállóságot élvezve döntöttek a lehetséges helyszínről és az eseménysorozat lebonyolításáról. A Maastrichti Szerződés azonban közösségi szintre emelte a programot, ami nemcsak abban jelentett változást, hogy ettől kezdve az Európai Bizottság és az Európai Parlament aktív szerepet kap a működési rend meghatározásában, hanem abban is, hogy a rotáció szellemében rögzítésre került, mely tagállamok követik egymást a kultúrfővárosi pozícióban 2005–2019 között. A korábbi szabályozás olyan értelemben is módosult, hogy 2007-től minden évben egyidejűleg két tagország egy-egy városa kapja meg a kitüntetett címet. Európa egyik kulturális fővárosa 2010-ben Pécs volt.

(Kassa városról) A Kassa–Miskolc vasútvonalat 1860-ban adták át. Az állomás épületét egy év alatt felépítették. A Nagyrétből átengedett terület nagy részét is ekkor parkosították, itt építették ki a Széchenyi-ligetet (ma Mestský Park). 1885-ben több mint százezer főre rúgott az utasforgalom. Az egykori hangulatos állomásépület sajnos ma már a múlté, helyette, igaz modernebb, ám jóval sivárabb épület fogadja a Kassára vonattal érkezőket.

Kassa óvárosi része körülbelül 5 km², lakosainak száma egy magyar kisváros lélekszámának felel meg. Ezen a területen található a város lelke, a lényeg: a lélegző történelem

magá. Több mint 130 műemlék épületet számolhatunk itt össze, és olykor még az első ránézésre érdektelenebb házak is elképesztően izgalmas múlttal dicsekedhetnek. Mint például a Fő utca 68. Komoly építkezés folyt itt, az új pénzügyi hivatal épületének felújítása zajlott. A munkálatok azonban váratlan fordulatot hoztak, amikor némileg ironikus módon gazdag leletanyagra találtak a dolgozók. 2920 aranyérmét, 2 aranymedált, egy 214 cm hosszú reneszánsz aranyláncot találtak egy rézedénybe zárva. Valószínű, hogy a Thököly-felkelés idején a Szepesi Kamara egy vezetője rejtette itt el a már akkoriban is hatalmas vagyont. A gazdag leletanyag azóta óriási hírnévre tett szert, 2011 elején Magyarországon, a Nemzeti Múzeumban állították ki. Pénzzel kapcsolatos a közelben álló 71-es számú ház legendája is. A helybeliek csak Koldusházként emlegetik, mivel a legenda szerint egy koldus az összekeregetett pénzből építette fel ezt a hatalmas épületet. Az Andrassy-palota szintén az Óváros középpontját jelentő, orsót formázó Fő utcán áll. A 81. szám alatt található impozáns épület 1899-ben épült, és földszintjén a város legkedveltebb kávéháza működött – Ady Endre is felkereste egyetlen kassai útja alkalmával. A kávéház már a múlté, a változás azonban kellemes: ma cukrászda működik a helyén. A csaknem 1 kilométer hosszú Fő utcán egyébként rengeteg kávéház és étterem működik, ajánlatos beugrani valahova egy brindzás haluskyra vagy megkóstolni a helyi borókapárlatot. A Fő utcával párhuzamosan, onnan kétsaroknyira fut kelet felől a Fazekas utca (Hrnčianska ulica) amely telis-tele van a hagyományörző foglalkozást űző mesterek műhelyeivel. Akad itt fűszeres, pék, kovács, bórdíszműves, fazekas és bútorrestaurátor, hogy csak néhányat említsék. Gyalogosan végigsétálva és be-bekukkantva az apró helyiségek ablakain, vagy épp magától a mestertől érdeklődve sok érdekeset megtudhatunk és nem utolsósorban valami egyedi és értékes, kézzel készített darabbal lephetjük meg az otthon maradtokat. A város közepén, a Szent Erzsébet-dóm mellett áll az Orbán-torony. Harangja több mint kéttónus, a Szent Orbán-harang egy tűzvész során megrongálódott, így darabjaiból újat illesztettek össze, s azt a torony előtt állították ki. Maga az épület elmúlt 600 éves, de ami igazán érdekessé teszi, hogy a falába 36 sírkő van beágyazva, melyek egyike még a római korból származik. A Szent Erzsébet-dómot még azok is felkeresik, akik egyébként nem templomlátogatással szokták a vakációjukat tölteni. A népszerűség oka egyrészt annak köszönhető, hogy ez a város legjellegzetesebb épülete. Az évszázadok során rengeteg fontos történelmi személyiség fordult meg a falai közt – Zrínyi Ilona és fia, II. Rákóczi Ferenc földi maradványait pedig az altemplomban helyezték örök nyugalomra 1906-ban. Hosszú tárgyalások előzték meg az élete végén rodostói száműzetésben élő fejedelem hamvainak magyar földre szállítását, de mára a kriptá valószínűságotos zarándokhellyé vált. II. Rákóczi Ferenc emlékét őrzi a Rodostó-ház, amely az eredeti alapján épült újra Kassán. Az egykori törökországi lakhely néhány berendezési tárgya a fejedelem hamvaival került vissza Magyarországra, ám hosszú időn keresztül a Fő utca egyik pincéjében porosodott anélkül, hogy bárki tudott volna róla. 1936-ban egy átalakítás során találtak rá a ládákra, amelyekben a Márvány-tenger partján álló ház ebédlőjének darabjai lapultak. Egyes történetek szerint törökországi éve alatt a fejedelem szívesen töltötte idejét bútorkészítéssel, így könnyen lehet, hogy a ma látható ebédlő darabjai közt olyan is található, amelyet az ő kezei faragtak. II. Rákóczi Ferenc a szabadságharc idején a mai Fő utca 88. szám alatt található házban lakott, s bár az épületben ma már a Szlovák Technikai Múzeum van, történelme miatt a házat mégis sokan Rákóczi-palotának hívják. Majdnem szemben található a 16. századból származó ferences rendi templom, oldalán pedig emléktábla hirdeti büszkén, hogy a fejedelem kassai tartózkodása alatt ide járt imádkozni.

A város közelében is rengeteg olyan látnivaló akad, amit családotól vagy anélkül, akár az év bármely idejében érdemes felkeresni. Egyrészt itt található Közép-Európa

legnagyobb állatkertje, a kavecsányi állatkert, másrészt a vörösparti botanikus kert, ahol csaknem négyezer növényfajtát számolhatunk össze. A várostól kicsit távolabb, de még elérhető közelségben pedig számtalan várkastély magasodik, amelyekben szinte tapinthatóvá válik a Kassát átjáró magyar történelem szelleme.

(A gasztronómiáról) Az igazság az, hogy a szlovák gasztronómiának is megvannak a sajátosságai. Valamikor jellemző volt rá a szerény, szinte hús nélküli étkezés, az így készült ételeket rafinált módon, gyakran néhány kolbászkarikával vagy egy kis füstölt hússal „turbózták” fel. De a legszegényebbek kertjében is mindig legelt néhány juh, aminek tejéből a közkedvelt juhtúró, más néven brindza készülhetett. Ez annyira elterjedt, hogy a brindzás galuska nemzeti eledellé lépett elő. A szlovák galuska és a magyar nokedli egyértelmű rokonságának leszögezése után nézzük, mi a különbség a két étel között. Normál esetben víz és liszt keveréke mind a kettő. Mária Terézia az inséges időkben rendelettel tette kötelezővé a burgonyatermesztést. Azóta a szlovákok a galuska lisztjébe krumplít kevernek, vagy teljesen helyettesítik is a lisztet vele. Ebből lesz a krumpligaluska, azaz a halusky, amit szívesen esznek pirított káposztával vagy tepertővel. Más tájakon, ahol a jobb földeken jó gabona termett, inkább tojással gazdagították a galuskát.

A kukoricából is sok finomság készül. A durvább szemcséjű darából lesz a ganza, ami hasonlít a mi tejbegrízünkre, de vízzel készül, és nem édesen, hanem pirított hagymával, tepertővel vagy túróval tálalják – az erdélyi puliszkának felel meg. Európai viszonylatban ma már ritkaság és érdekesség, hogy a szlovákok is nagy disznótorozók, és specialitásaik közt tartják számon a májas hurkát, a kocsonyát, a disznósajtot és a fűszeres tepertőkrémet. Szintén kukoricadarából készül az abáló lében kifőzött szeri kása, amit eredetileg kifejezetten disznóöléskor készítettek és a hús mellé tálaltak. Káposztából, füstölt kolbászból, gombából készül a kiváló kapustnica leves, amibe aszalt szilva is kerül, de csak a karácsonyi asztalnál. Hagyományosan szlovák tészta a pompos, amely a kalácshoz hasonlít, és édesen készítik el, és szlovák földről származik a kürtőskalács is, Záhorie térségből [megjegyzés: ez a kürtőskalács (skalický trdelník) nem egyezik meg a székely-magyar kürtőskaláccsal – *a szerk.*]. Fontos megemlíteni a gubát, hiszen ez is tradicionális szlovák étel! Liszt és élesztő langyos tejbe áztatott keverékéből készítik, majd hosszú rudakból diónyi darabokra vágott formáit kemencében sütik ki. Forró vízben való kifőzés után frissen eszik, és hagyományosan mákkal, mézzel vagy túróval kínálják.

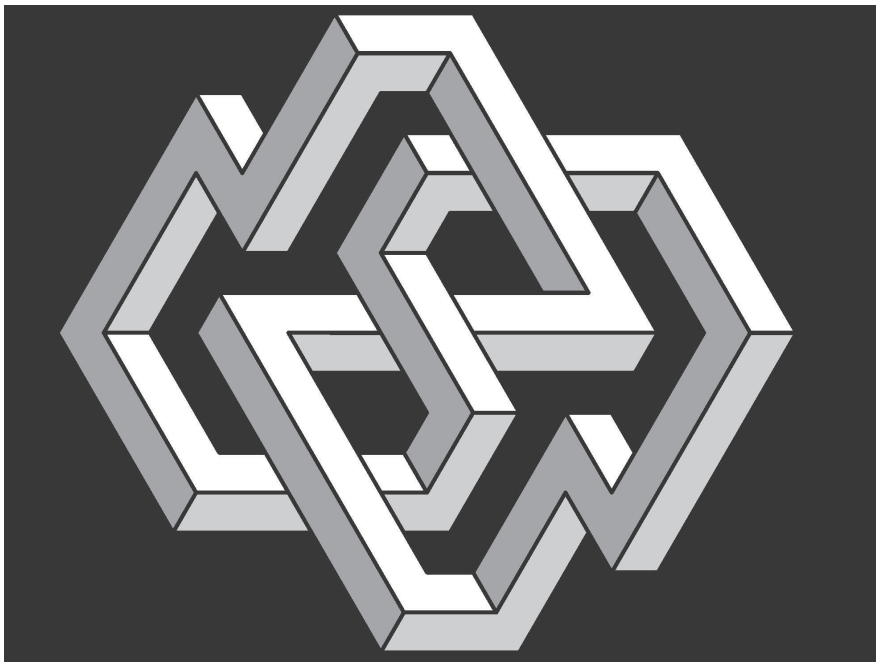
És az italok... Szlovákiai kirándulásunk során semmi esetre se hagyjuk ki a Kofolát, a tizennégyféle természetes alapanyagból készült szénsavas üdítőitalt. Van benne áfonya, alma, meggy, ribizli és még gyógynövények is. Gyerekeknek és felnőtteknek egyaránt kellemes ital. Szerethető szlovák ital minden sör, legismertebb az Aranyfácán. Nemzeti ital a slivovica, a kihagyhatatlan szilvapálinka és a borókabogyóból főzött borovička, ez utóbbi csak az edzettebbeknek ajánlott. Igazán elszánt inyenceknek való ital a hriatő nevű specialitás, amely pörkölt szalonna, pálinka, méz vagy karamell keverékéből készül, és forrón fogyasztandó. Aki pedig a gasztróélményt igazán különleges környezetben szeretné átélni, a hegyi szállókban kérheti a Horec nevű szlovák italt, amely a kilúgozott hegyi enciánfa gyökeréből készült pálinka.

(Ajánlás) 2013-ban is két kulturális fővárosa volt Európának: az egyik Kassa, a másik Marseille. A program küldetése nem ér véget a naptári évvel, 2016-ban éppúgy érdemes felkeresni a „kulturális fővárosokat”. Kassa mellett teszem le a voksot, oda látogatok el. Indoklásom egyszerű. Kassa egy szép város, virágos utcáit a magyar történelem lengi át. Egész Szlovákia csodálatos, már nem a szürke, szocialista Csehszlovákia. Az emberek

segítőkészek és barátságosak, még így is, hogy a politika megpróbál mindenkit összezsugorítani. Előny még Marseille-jel szemben, hogy nagyon közel van. Aki egynapos utat tervez, az is megteheti, akár személyautóval, utazási iroda is szervez egynapos városnézéseket, de Budapestről közvetlen vonatjárat van Miskolcon keresztül Kassára. Néhány éve a Duna Televízió közvetítette a Kassai Thália Színház előadását egy adománygyűjtés keretében. Jó lehetőség van arra, hogy személyesen részt vegyünk egy-egy színházi előadáson. Ilyen fizikális közelségben talán nem lesz kulturális főváros a magyar határhoz. Kassán a magyar kulturális múlt keveredik a szlovák kultúrával. Menjünk minél többen Kassára, a kultúrához mindenkinek joga van!

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A határtalan város, Európa Kulturális Fővárosa – Pécs, 2010, Európa Centrum Kht., 2005.
Csekő Sz., Mesterházy B., Zongor A.: *Európa Kulturális Fővárosa*. Kultúrpoint Iroda, 2004.
Koltai Z.: Siker vagy inkább egy elszalasztott lehetőség? *Comitatus*, 2011 / 21. évf. 198. sz. 54–61.
Horváth T.: *Szlovákia*. Cartographia Kiadó, 1999.
Márai S.: *Kassai polgárok*. Helikon Kiadó, Bp., 2004.
Margittai G.: *Trianoni menyecske*. Scolar Kiadó, Bp., 2010.
Sós J. – Farkas Z.: *Szlovákia. Útikönyv*. (Részletes útikalauz a Felvidék rejtett kincseiről.) Jel-Kép Kiadó, Bp., 2005 (második kiadás).
Szombathy Viktor: *Szlovákiai utazások. /Panoráma útikönyvek./* 1986 (negyedik kiadás).
www.pecs2010.hu (letöltve: 2010.07.05.)
www.mickosice.sk (letöltve: 2011.10.22)

Az analitikus magyar forradalom és szabadságharc, 1956. október 23-án

---

Jó néhány évtizede folyik a vita arról, hogy a humántudományok természettudományos mintáját kell-e követniük, vagy inkább önálló ismeretelméleti alapokra kell építkezniük. A pozitívizmus az előbbi utat járja be, míg a historicizmus inkább az utóbbit. Szerintük a társadalomtudományok önállóak, s megismerési módjuk sajátosan történeti.

Popper (1989) tagadja, hogy a történelemnek vannak kauzális törvényei. Szerinte a társadalmi események egzakt és részletes lajstromának gondolata önellentmondásos, s ezért állítólag lehetetlen egzakt és részletes tudományos társadalmi előrejelzéseket tenni. Ha ezt vesszük alapul, akkor a modern fizikában is találunk példát, mégpedig a Heisenberg-féle határozatlansági relációt, ahol minden a megfigyelés és a megfigyelő közötti energiacsere alapján, és ez eredményezi a fizikai rendszer határozatlanságát, míg a társadalomtudományokban bonyolult kölcsönhatásokkal állunk szemben.

Popper – és a historicisták – véleményével ellentétben Kelemen (1988) a racionális ész történetiségére hivatkozva a racionalizmust fogadja el, ami elutasítja az egzakt tudományokat mellőző historicizmust és a pozitívizmust helyezi előtérbe.

A következőkben – hasonlóan a pozitivistákkal – megpróbálkoznék a magyar történelem egyik kiemelkedő eseményének (1956. október 23.) a természettudományos leírásával. A történet leírásában három matematikai és fizikai törvényszerűséget alkalmaztam, amelyek a történelmi háttér ismeretében közelítő eredményt adnak matematikai és fizikai aspektusban. Természetesen a numerikusan kapott eredmények csak közelítő értékek, hiszen az emberi pszichológiai történések nem írhatók le pontosan egzakt módon.

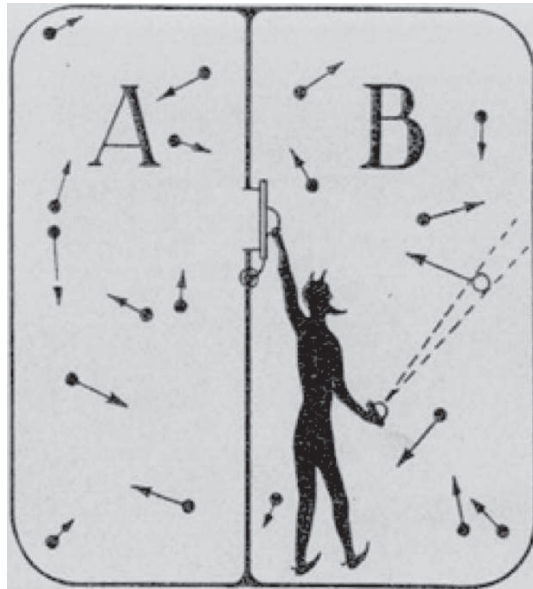
(Társadalmi törvényszerűségek) A történelem folyamán számos olyan eset volt, amikor az uralkodó elit intézkedései a nép nemtetszését váltották ki. Gondoljunk csak bele, amikor az angolok katonai erővel szerezték meg Skócia földjét, az a helyi lakosság nemtetszését váltotta ki, és fegyveres ellenállásba kezdett. Vagy gondoljunk a francia forradalomra, amikor is XVI. Lajos és a nemesek tékozlása, valamint a lakosság elnyomása miatt forradalom tört ki. Az egyetemes történelemben nemcsak e két eset történt, hanem számos ehhez hasonló, gondoljunk csak az írországi éhezésre. A magyar történelemben is voltak hasonló események, például a Habsburgok által a magyarokra mért elnyomó törvények az 1848–49-es szabadságharcot követően, vagy az 1956-os magyar forradalom a kommunista rezsim ellen.

Mind az angol, mind a francia és mind a Habsburg hatalmak meg akarták változtatni a társadalomra jellemző szerkezetet, az ún. preferenciát. A preferenciák az osztályok és intézmények hierarchiájában körvonalozódnak, vagyis a társadalom egy szervezett társadalmi rendszert, szerkezetet alkot (Málik 2006). Mivel a társadalom és a természet együtt a világot, mint zárt rendszert alkotják, így érvényesül a termodinamika második főtételéből adódóan a társadalmi entrópia törvénye. Ebből következően a társadalmi struktúra fenntartása világunkban csak akkor őrizhető meg, ha a rendszertelenség a világ többi részén még jobban nő.

(Az *entrópia törvénye*) Nézzük meg mit is jelent a fizikában a termodinamika második főtétele. Egy jól szigetelt tartály, amely két részre van osztva egy kis ajtóval, tele van ugyanolyan kezdeti hőmérsékletű gázzal. Az ilyen rendszer, ha zárt (kívülről nem kap energiát) maximális entrópiával rendelkezik. Ha a két részben lévő gáz hőmérséklete eltér egymástól, az egész rendszer szervezetségi foka magasabb, s ennek megfelelően entrópiája alacsonyabb lenne. A főtétel szerint a két részben uralkodó hőmérséklet kiegyenlítődik. A hőmérsékletet a doboz egyik részében növelni, a másik részében csökkenteni lehet, ha a két rekesz közti ajtót a megfelelő időben nyitjuk, vagy zárjuk.

John Clark Maxwell 1871-ben – de már az 1867-ben Peter Taitnak írott levelében is¹ – azt a paradoxont vetette fel, hogy egy (Maxwell-)démon a magasabb szervezetségi fokra való jutásért cserébe szétválogatja a molekulákat. Ez a folyamat ellentmond a termodinamika második főtételének, ugyanis a szétválogatással belülről (energia befektetés nélkül) úgy szabályozza azt, hogy nagyobb szervezetségi fokot ér el. A gyorsabb molekulákat tartalmazó térrész felmelegszik, a lassabbakat tartalmazó lehül.

Ez a gondolatkísérlet sokáig megdönthetetlen volt, amikor is 1922-ben Szilárd Leó doktori disszertációjában leleplezte a Maxwell-démont (Szilárd, L. 1929). Szilárd szerint a démoni szabályozás nem történhet a semmiből, mivel a molekulák sebességéről a démonnak információt kell szereznie. Mivel a rendszer zárt, így a tartályba még fény sem jut be, így a démonnak információszerezés céljából saját energiát kell felhasználnia (pl. gyertya). Ha gyertyával világítjuk meg, az a gyertya elhasználásával jár együtt. A rendszer így kialakult szervezetségi foka tehát csak lokális jellegű, és a helyi entrópia csökkenése a gyertya entrópiánövekedése árán lehetséges.

1. ábra. Szilárd Leo 1922-es értelmezésében a Maxwell-démon megvilágítja a molekulákat, és így válogatja szét.

A globális, zárt rendszer (gáz + démon + gyertya) rendezetlenségi mértéke tehát együttesen növekszik.

A fizikaival ellentétben a társadalmi entrópia törvénye azt mondja ki, hogy a szervezett döntési rendszerek „szennyezik” a környezetüket. Társadalmi különbségeket gerjesztenek az olyan szabályok, mint a tulajdonjog és a koordinációs szabályok, amelyek „morális kockázatokat” okoznak. A morális kockázat olyan cselekvésként határozható meg, amelyben a cselekvés néhány szereplője maximalizálja a saját hasznosságát, ami másoknak kárt okoz, ha a haszonélvezők nem vállalják a cselekvés összes következményét. Az ilyen helyzetek tipikusan instabilak. Minél több a szabályozás a társadalomban, az annál nagyobb instabilitást (csökkenő szervezettséget) indukál a világban, mivel mindig lesznek olyan egyének, akik nem értenek egyet a szabályozással, főképp, ha azok döntési szabadságukat befolyásolják. Azonban a szabályozók funkcionálisan Maxwell-démonként működnek, amelyek képesek szervezni, a saját entrópiájuk növekedése árán. Ezért a társadalmi döntések folyamatos kiigazítást igényelnek. Ezt a növekvő egyenlőtlenséget fogjuk megvizsgálni a magyar történelemben.

A II. világháborút követően hazánk a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) megszállása alá került, egészen pontosan szovjet megszállás alá. Ennek következtében Magyarországon csak a kommunisták érvényesülhettek. Ennek ellenére az 1945-ben rendezett demokratikus választásokon a Függetlenkiszgazdák nyertek. A Rákosi-vezette kommunisták ezt nehezen fogadták, és rájöttek, hogy ami nem megy demokratikus úton, az majd megy erőszakos úton. Az FKgP titkárát, Kovács Bélát koholt vádak alapján a Gulagra száműzték, míg Nagy Ferencet gyermekei életével zsarolták meg. Ennek köszönhetően az 1947-es választást már megnyerte az MKP, de abszolút többségre nem tudott szert tenni, így folytatta erőszakos politikáját. Felszámolták a többi pártot, így a Szociáldemokratákkal létrehozott Magyar Dolgozók Pártja (MDP) egyedüli indulóként megnyerte az 1949-es választást.

A győzelemnek köszönhetően Rákosi korlátlan hatalmat épített ki. Ellenfelei ellen koncepciós pereket kreált, a parasztságot tsz-be kényszerítette. A padlásokat kisöpörtette, a nehézipart fejlesztette, valamint korlátozta a kiutazási lehetőséget.

Összefoglalva, a kommunista párt szabályai Maxwell-démonként hatottak a társadalom nagy részére. Az állami alkalmazottak növekedése morális kockázatot jelentett, így elkerülhetetlen volt az entrópia növekedése, amely tetőpontját 1956. október 23-án érte el.

(A politikai szegregáció) A társadalom nem homogén, ebből az következik, hogy különböző csoportok alakulnak ki. A csoportok közötti választóvonalak lehetnek faji, etnikai, vallási és gazdasági alapokon történő elkülönülések. Mint a fejezet elején említettem, a társadalom nem homogén, ebből következően a csoport sem minden esetben homogén, így a csoporton belül is alakulhatnak ki részcsoportok, esetleg a csoport érdekein is túllépő, vagy azzal nem egyet értő egyének feltűnése a csoporton belül.

1979-ben Thomas Schelling, amerikai politológus megvizsgálta a faji elkülönülést. Vizsgálatából az derült ki, hogy egyszerű faji intolerancia alakult ki a különböző emberi fajok között. Megpróbált különféle csoportokat, illetve egyes tagjait véletlenszerűen elhelyezni egy környéken. Az idő múlásával azonban érzékeltette hatásait a faji intolerancia, így ismét kialakult a környéken a faji elkülönülés.

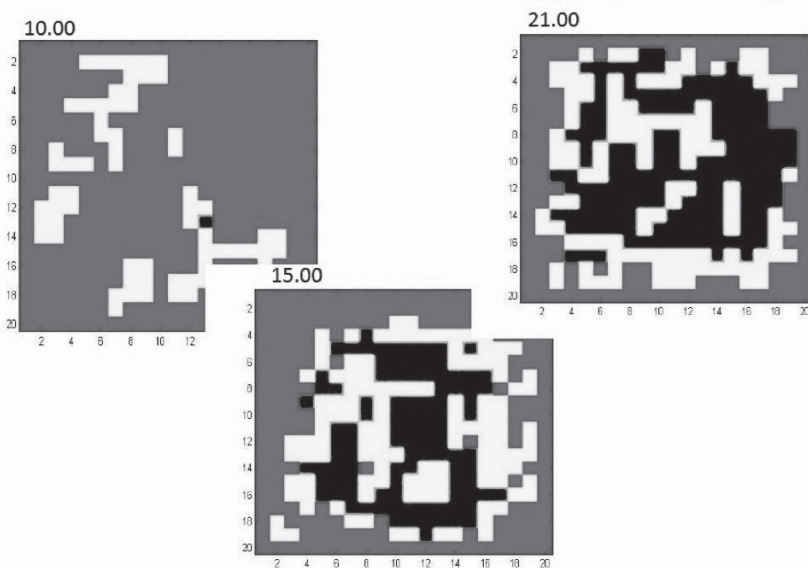
Matematikusok kutatásaikkal arra jöttek rá, hogy a virtuális társadalmakban a legapróbb kiegyensúlyazatlanság is szegregációhoz vezet. Gyakorlatban ez úgy működik, hogy

ha öt házból három szomszédja különböző csoporthoz tartozik, akkor elköltözik a család onnan. Azonban ha öt házból csak egyben, akkor marad.

Virtuálisan szemléltetve úgy néz ki, hogy kétféle család (piros és kék) véletlenszerű keveredése során fokozatosan átalakul a kevésbé polarizáltság irányában, míg végül különválnak egy teljesen kék és egy teljesen piros csoportra, köztük üres (pl. sárga színű) közbülső területekkel. Azt figyelték még meg a matematikusok, hogy ahol több piros lakik, onnan elköltöznek a kékek, egy olyan területre, ahol hasonló színűek laknak. Ezzel átlag fölé emelik egyik helyen a kékeket, így az ott lévő pirosak költöznek el onnan. Továbbá a határvidékek problémásak, mert egy-egy elköltöző is megrendíti a kialakult egyensúlyi helyzetet. A rendszer stabilitása miatt célszerű semleges zónákat létrehozni.

A Schelling-féle modellből az következik, hogy a makroviselkedést mikroindítékok alakítják, amelyek nem feltétlenül valamilyen szervezett rendtől erednek (Schelling 1978).

Az 1956. október 23-i magyar tüntetés idején is megfigyelhetünk ilyen szegregációt. Legyenek az elégedetlenkedők kék színnel jelölve, míg az átlagos életet élők a piros színnel jelöltek, míg a köztes területek (semleges zónák) sárgával vannak jelölve. A 2. ábra ezt szemlélteti, hogy a nap végére (1956. október 23.), mekkora méreteket öltött a tüntetés:

2. ábra. A forradalomárok (kék [fekete] szín) növekedése és szegregációja három időponthoz (10.00, 15.00, 21.00) kötve.

A Schelling-féle modell alkalmazása lehetőséget teremtett a magyar forradalom első napjának a társadalmi szegregációra.

(*A kaotikus folyamat*) Azonban azt is megjegyezhetjük, hogy ez a folyamat (pontosabban az a folyamat, amikor a rádiószékház ostrománál résztvevőkre rálöttek az ávósok, és azok a tüzet 2-3 perc múlva viszonozták) hasonló a – determinisztikus rendszereknél használt

– kaotikus viselkedéshez. Ha azt nézzük, hogy a kaotikus folyamat csak determinisztikus rendszereknél alkalmazható, akkor kijelenthetjük, hogy az emberiség történelme alapvetően – erős képzelőerővel – determinisztikus, hiszen törvények által szabályozott (Maródi M. 2002). Ezen belül a kommunizmus főtörvénye volt, a valódi demokrácia sárba tiprása, és egy látszólagos demokrácia fenntartása. Ezt a determinisztikus rendszert igyekezett fenntartani bármi áron, akár katonai erőszak bevetésével a kommunista hatalom. Ennek a rendszernek igyekeztek véget vetni a tüntetések. A tüntetések és a rádiószékház ostroma során egy ember által – amelyhez később többen is csatlakoztak – viszonzott lövöldözések felírhatók a Schelling-féle szegregációs módszerrel.

3. ábra. A Szabad Rádió 1956. október 23-án.

Azonban meglátásom szerint ez a folyamat felírható kaotikus viselkedési formában is. Miért is? Mert ez a történet (vagyis a rádiószékház ostroma során tömegbe lövő ávósok) egy kevés változóval – egészen pontosan négy lehetőséggel, vagy elmenekül, vagy meghal, vagy feladja magát, esetleg elbújik, amelyek közül a klasszikus valószínűség-számítással 25% lehetősége volt², 1,11-es szórással – felírható folyamat, időben előrejelezhetetlen volt, hiszen a cél nem az volt, hogy vért ontsanak, hanem a valós demokrácia visszaállítása. A másik oldal (kommunisták) pedig azt remélte, hogy a lázongók elvonulnak.

A kaotikus viselkedésnek van egy kritériuma, vagyis, hogy a folyamat nem ismétli önmagát, részben nem felel meg, hiszen a teljes forradalom (ha egy teljes rendszer) során számos eset volt, hogy a párthú katonák belelőttek a tömegbe. Azonban, ha csak október 23-ra koncentrálunk, és e napot egy teljes rendszernek tekintjük, akkor teljesül az, hogy a visszalövés folyamata nem ismételte önmagát.

A káosznak létezik még egy tulajdonsága, mégpedig az, hogy időben szabálytalan. Ebben az esetben is október 23-át egy teljes rendszernek kell tekintenünk, amelyben

számos alkalom nyílt arra, hogy lőfegyverrel vívják ki a forradalom győzelmét, de csak éjszaka – a rádió ostrománál – alkalmaztak lőfegyvert.

Vegyük észre, hogy némi képzelőerővel, és merőben filozófiai értelemben 1956. október 23-ra, egészen pontosan a rádiószékház ostrománál felírható a kaotikus viselkedés. Azonban, ha az október 23-i leírást, mint kaotikus folyamatot nem is fogadják el sokan, akkor is ott van még a Schelling-féle szegregációs modell, ami szerint egy egyén, aki nem ért egyet a csoport érdekeivel, hogy vér nélküli legyen a forradalom, visszalő és kezdetét veszi a véres forradalom.

(Összegzés) A cikk elején már említettem, hogy elég nehézkes a két tudományágat (természettudomány és társadalomtudomány) összeegyeztetni, azonban bízom benne, hogy viszonylag sikeresen képes voltam egzakt módon választ adni a magyar történelem egyik jeles időpontjára. Igyekeztem minél kevesebb matematikai és fizikai törvényt belezsúfolni a tanulmányba, hogy még a laikusok számára is érthető maradjon.

Más kutatók (Málik J. Z. 2006) által alkalmazott társadalmi entrópia törvényszerűségeit alkalmaztam a kommunista rezsimiek által uralt országok közhangulatára. A bemutatottakból részben észrevehető, hogy az erős tiltó törvények miatt elégedetlenség alakult ki az országokban, amelyekben ez előbb vagy utóbb biztosan forradalmak kirobbantását vonta maga után.

Azonban nem minden ember volt elégedetlen a rezsimmel, s ez maga után vonta a Schelling-féle szegregációt (Schelling, T. 1971). E tagolódást a legjobban az 56-os Budapesten figyelhetjük meg. A követelések beolvasása után még csekély volt az elégedetlenkedők száma, azonban, ahogy haladtak a főváros utcáin, egyre jobban duzzadt a tömeg, és elért egy tízezres számot.

Természetesen az entrópia és a szegregáció nem vonta közvetlenül maga után a fegyveres forradalmat, ehhez szükséges volt egy puskalövésre, amelyik átalakította a forradalmat, szabadságharcná. Ehhez a folyamathoz szükség volt egy kaotikus folyamatra a törvények által determinisztikus rendszerre (Maródi M. 2002). Ez a kaotikus esemény volt egy válaszpuskalövés a rádióház ostroma előtt. Ha engedünk a kaotikus rendszerek főbb törvényszerűségeinek, vagyis, hogy ez a folyamat időben előrejelezhetetlen volt, nem ismétli önmagát, és egy időben szabálytalan folyamatot jelöl, akkor elviekben az 1956. október 23-i események megfelelnek e kritériumoknak.

Ismételten hangsúlyozom, a cikkben bemutatott egzakt tudományok természetesen csupán közelítő értéket adnak a magyar forradalom első napjáról, hiszen az emberek pszichológiája teljesen pontosan nem írható le egzakt módon. Érzésem szerint a bemutatott három numerikus aspektus nélkülözi az önkényességet, hiszen a kettőt már sikeresen alkalmazták (társadalmi entrópia, szegregáció) egyéb történeti probléma esetében. A kaotikus folyamatokat is alkalmazták, azonban Shermer (1997) tézisei, „az esetleges-szükségszerű [...] események összetalálkozása, amely meghatározó jellegű előfeltételek révén kikényszerít egy bizonyos eseménysort”, hibásnak bizonyultak. E cikkben megpróbáltam a természettudományokból megismert kaotikus követelményeket felsorolni, amelyekhez sikerült megfelelő paraméterrel ellátott területet találni.

A dolgozatban megfogalmaztam téziseket, miszerint a történes specifikus részei megfogalmazhatók természettudományos megközelítéssel is, ugyanakkor látható, hogy a játékelméleten kívül további – bizonyos módosításokkal – egzakt tudományágakkal (társadalmi entrópia, szegregáció, kaotikus folyamat) is leírható egy-egy történelmi esemény, persze csupán közelítő értékekkel.

IRODALOM

- Kelemen J. 1985: Történetiség és racionalizmus. – *Valóság*, 1985/6, 1–10.
- Maródi M. 2002: Káosz a társadalomtudományokban? A káoszelmélet (fél)értelmezése a társadalomtudományokban. – *Magyar Tudomány*, 10, 1274.
- Málik J. Z. 2006: *Analitikus társadalomelmélet. A racionális választások döntésméletei és játékelméleti alapelvei*. – Magánkiadás, Budapest, 281–282.
- Popper, C. 1989: *A historicizmus nyomorúsága*. – Akadémiai Kiadó, 165.
- Schelling, T. C. 1978: Micromotives and macrobehavior. – New York: W. W. Norton, 137–168.
- Schelling, T. C. 1971: Dynamic models of segregation. – *Journal of Mathematical Sociology* 1 (1), 143–186.
- Szilárd, L. 1929: Über die Entropieverminderung in einem thermodynamischen System bei Eingriffen intelligenter Wesen. – *Zeitschrift für Physik*, 53, 840–856.

JEGYZETEK

- 1 Maxwell, James. 1867: Letter to Peter Guthrie Tait (11 Dec). – In P. M. Harman (ed.) 1995: *The Scientific Letters and Papers of James Clerk Maxwell*, Vol. 2, 331–2.
- 2 A színház ostroma során megközelítőleg (~) 11 ember vett részt (persze többen vettek részt, de a számolás érdekében igyekeztem kisebb számokat használni). Az ávósok lövése után 1 ember visszalőtt. Mivel várható volt, hogy többen ($\lambda > 0$) visszalőnek, akkor ξ eloszlását λ paraméterű Poisson-eloszlást eredményez. Mivel 0,25 valószínűséggel lőnek vissza a fennmaradt 10 emberből, így $n = 10$, $p = 0,25$, ahol alkalmazzuk az $\lambda = np$ összefüggést, és így kapjuk a 2,5 paramétert. A Poisson-eloszláshoz (ξ) felhasználjuk a

$$P(X = k) = \frac{\lambda^k}{k!} e^{-\lambda}$$

ahol az értékeket a következő valószínűséggel veszi fel. Ebből következően több ember visszalövése 0,028 Poisson-eloszlású (ξ), ahol ennek a valószínűségi változó értéke (λ) 2,5 és a szórása ($\sqrt{\lambda}$) $\sim 1,58$.

Arnold J. Toynbee

„Minden történelem kortárs történelem.”
Croce

Ray Bradbury neve ismert a sci-fi kedvelők körében. Egyik művének címe: *The Toynbee Convector*. Az izgalmas sci-fi egy időutazásról szól. A címet a szerző a jeles történész-től, Arnold Joseph Toynbee-től kölcsönözte. Miért? Ugyanazért, amiért Toynbee alakja számos irodalmi, színpadi műben, filmben is megjelenik, mint a kor jellegzetes figurája. Olyannyira népszerűek voltak gondolatai, hogy még ma is a piacon van egy igen kelen-dő számítógépes játék: a „Civilizációk”, ami az ő elméletének alapul vételével született. Toynbee hatása tehát még most is érzékelhető a mindennapokban.

Ki is volt ez az érdekes személyiség, Arnold J. Toynbee?¹

(Kihívás és válasz) Toynbee hivatását illetően történész volt. Történészként mindig a kihí-vásokra adott válaszokat kereste a vizsgált korokban. Ez a tétel saját életére is igaz. Csupa kihívás volt élete. A nehézségek azonban, amelyek élete során nagy kihívást jelentettek, olyan válaszokra készítették, amelyek a legmagasabb szintekig repítették fel pályáját.

Londonban született, a 19. század végén, az 1889-es esztendőben. Felmenői között az angol társadalom jelentős intellektuális képviselőit találhatjuk. Keresztneveit is tőlük örökölte. Joseph Toynbee, a nagyapja, híres orvos volt (aki többek között magát Viktória királynőt is kezelte), s akinek gyermekei közül Arnold Toynbee, a nagybátyja, ugyancsak jeles történész volt, pontosabban, gazdaságtörténészként vált ismertté. Vele gyakran össze is tévesztik unokaöccsét.

Érdekes egyéniség volt ez a nagybácsi. Arnold Toynbee szociális érzékenységéről és szervező tevékenységéről volt híres. Tanulmányunk központi alakja, *Arnold J. Toynbee*, az ő testvérének, Harry Valpynak volt a fia. Egyébként érdemes megjegyezni, hogy Harry Valpy másik gyermeke, **A. J. Toynbee testvére, Jocelin Toynbee is kiemelkedő tu-dós lett.** Régész, művészettörténész volt, számos magas poszt betöltője, sőt, az Amerikai Tudományos Akadémia is tiszteletbeli tagjává választotta 1973-ban. Vagyis, az egész Toynbee família magas intellektusú, szociálisan érzékeny emberekből állott. (Ezt még a kései az utódoknál is látni fogjuk.)

Az apa, Harry Valpy szociális munkás volt, egy egyesület titkáráként dolgozott. Egészen addig, amíg súlyos betegsége ebben meg nem akadályozta. Felesége, Edit Marshall egy csődbe ment gyáros lánya volt. A család szűkös körülmények között élt, egy másik nagybátyjuk londoni házában, aki nyugalmazott tengerészkapitány volt.

Itt látta meg a napvilágot Arnold Joseph Toynbee.

Apja karrierjének megtörése, és hosszú betegeskedése még nehezebbé tette amúgy sem könnyű életüket. Ez édesanyját még inkább arra ösztönözte, hogy fia neveltetésére foko-zott figyelmet fordítson. Annál is inkább meg tudta ezt tenni, mivel maga is elvégezte a Cambridge-i Egyetemet. Akkor még, mint nő, bejárhatott órákat hallgatni az egyetemre, de diplomát nem kaphatott, műveltségét elsősorban családjá körében kamatoztatta, de írt egy kis, anyagi sikert hozó könyvet is. A történet háttere, hogy volt a családban egy kedves segítő „nanny”, akihez erősen kötődött a kis Arnold Joseph. Középosztálybeli családnál szinte elengedhetetlen része volt Angliában a gyermekek nevelésénél a gondozónő jelen-

léte. Mivel az anyagi lehetőségeik romlása arra készítette a családot, hogy megváljanak a segítségtől, az anya felajánlotta, hogy ír egy könyvet „Egy gyermek története” címmel, s ha sikeres lesz, annak anyagi hozadékából még egy esztendeig alkalmaznák a kedves hölgyet. S így is lett... Ez az érdekes színfolt is sokat elárul a Toynbee családról. Édesanyja egyénisége, meséi, történelmi elbeszélései, lelkes patriotizmusa rendkívül nagy hatással voltak a gyermek Toynbee-ra. Ugyancsak befolyásolta tengerész-kapitány nagybátyja puritán anglikanizmusa is. A család az egyház mérsékeltebb szárnyához állt közel, de Harry nagybácsi a keményebb vonalat követte. Írt is egy vallási alapigazságokat tartalmazó könyvecskét. Ebben szerepelt egy mondat: *Az emberiség egyik legnagyobb bűne az önimádat.*

Hogy Arnold Joseph ezt mennyire magáévá tette, látni fogjuk későbbi munkáiból. Egyébként gyermekként egy-egy pennyt kapott minden ó- és újszövetségi paragrafus elmondásáért Harry bácsitól, így nem csoda, hogy a Biblia kiváló ismerete a későbbiekben is alapult szolgált történelmi munkásságához. A szociális kérdések ugyancsak erősen érdekelték. Nemcsak apja munkahelye, de a híressé vált gazdaságtörténész, Arnold nagybácsi élete is fokozottan a szociális kérdésekre irányította az ifjú Arnold Joseph figyelmét. Nagybátyja, Arnold Toynbee, mint utaltunk rá, nem annyira írásaival, mint inkább gyakorlati szociális munkásságával, beszédeivel, személyes kisugárzásával gyakorolt maradandó hatást környezetére. Nemcsak kimutatta a kifejlődött kapitalizmus társadalmi ellentmondásait, de őszintén törekedett *a morál és a gazdaságtan összehangolására*, a szegények sorsának gyakorlati javítására. Ezek a tények feltétlenül formálták a majdani történész szemléletmódját.

A család szerény anyagi lehetőségei miatt a fiatal Toynbee-nek csak úgy volt módja a továbbtanulásra, ha ösztöndíjas státust ér el. Ehhez kiváló tanulmányi eredményekre volt szüksége. Sikerült is neki a legjobb iskolákba felvételt nyernie. A Winchester College-ban, majd az elitnek számító oxfordi Balliol College-ban tanult. Utóbbit alapítója a 19. században arra szánta, hogy szegény, de tehetséges gyermekek taníttatását szolgálja. Mivel az iskola színvonala igen kiváló volt, a gazdagabb családok is szívesen írták be ide gyermekeiket. Az elit sarjai persze némi lekezeléssel nézték a tehetséges, feltörekvő társaikat. Az arisztokratáknak egyébként csak egy része ütötte meg képességekben azt a színvonalat, amelyet a felvett ösztöndíjasoktól elvártak. Hiába: a pénz meg a kapcsolatok sokat számítottak... Hamar megtapasztalta tehát Toynbee, hogy *az elit*, ezen belül a *születési elit* egy társadalomban nem mindig és nem teljes egészében alkalmas arra, hogy felnézzenek rá, s hogy ezen az alapon a vezető szerepet betölthesse.

A Balliolban 1911-ig tanult. Számos díjat és kitüntetést kapott. 1912-ben ókori történelem tanítására állást ajánlanak neki (tutor, fellow) anya intézetében, a Balliolban. Tanulmányai befejezésével azonban elnyert egy ösztöndíjat, amellyel a munkába állást megelőzően egy éven át utazgathatott a Mediterráneumban. Olaszországi, görögországi kutatásai, majd athéni tanulmányai segítették a civilizációk felívelésének és bukásának alaposabb tanulmányozását. Erről több publikációja jelenik meg. 1915-ben kezdett dolgozni a British Foreign Office-nak, a brit Külügyminisztériumnak. Részt vett a versailles-i tárgyalásokon is. 1919-ben kinevezték a University of London tanárának, bizánci és modern görög történelem témakörben. 1921–22-ben a Manchester Guardian tudósítja lett a görög–török háborúról. Egyik igen tanulságos munkája a háborús kutatásaiból az örmény holokausztról szól. Ezt az angol kormány az ún. Kék Könyvben a nemzetközi közvélemény elé tárta. (Magyar nyelven lásd a témáról Botos Máté munkáját.)²

A háborúban szerzett benyomásait „A nyugati kérdés Görögországban és Törökországban” című összefoglaló publikációjában fogalmazza meg. Meg kell válnia a görögök által szponzorált tanszékétől, mert a török–görög ellentét valóságghú ábrázolása

nem nyeri meg a görög finanszírozók tetszését. Nem marad azonban munka nélkül: 1925-ben kinevezik a London School of Economics nemzetközi történelemtanárává, s egyben a Royal Institute of International Affairs kutatási igazgatójának. Érzékelhető ebből, mekkora már a szerző hazai és nemzetközi tekintélye.

Magánéletében fontos fordulat egykori tanárának és mentorának, Gilbert Murraynak a lányával, Rosalind-dal kötött házassága, melyből három gyermekük születik. 1946-ban elválnak, és Toynbee feleségül veszi munkatársát, Veronica M. Boultert, akivel aztán 86 éves korában bekövetkezett haláláig (1975) él.

Fiai közül kiemelkedik Philip, aki író, és hosszú időn át az Observer befolyásos kommentátora. Ő is kalandos szellemi fejlődésen ment keresztül, a baloldali érzélemvilágtól a keresztény hit újrafelfedezéséig.) Philip és édesapja közösen is írtak egy munkát, amelynek címe: „Párhuzamos jegyzetek: párbeszéd a generációk között”. Ezt 1963-ban publikálták.

Philip lánya, Arnold J. Toynbee unokája, Polly Toynbee ugyancsak író, újságíró lett, s a The Guardian munkatársaként dolgozott. A közéletben aktív, a szociáldemokrata eszmék iránt erősen elkötelezett személyiség, aki a gyakorlatban is megpróbálta eszméit követni. (A szociális érzékenység mindig a Toynbee család jellemzője volt. Egy ideig, csakúgy, mint Harry Valpy, Polly is szociális munkásként dolgozott.)

(Az elfeledett tudós) A. J. Toynbee 1960-ig a legtöbbet idézett tudósok közé tartozott.

Hires, 12 kötetes világtörténelmi munkája (Study of History) a civilizációk fejlődéséről és bukásáról tudományos szempontból is az egyik legnagyobb siker volt az 1940-es, 1950-es években. 30 nyelvre fordították le. Üzletileg is eredményes volt a mű kiadása: 1955-ben például 7000 példány kelt el az első, 10 kötetes sorozatból. A rövidített, egykötetes változat pedig – amelyet egy történész kollegája, D C. Sommervell készített el a nagy mű első hat kötete alapján – 300 000 példányban fogyott az USA-ban. A TIME magazin, amely 1947-ben címlapjára tette Toynbee-t, azt írta róla, hogy Marxnak a Tőke című munkája óta ez a legprovokatívabb történelem-elmélet, amely angol nyelven megjelent. Ki is váltott kritikai viharokat.

Toynbee a kultúrákból, a világvallások, s az elit szerepéből indul ki. Számos jeles korabeli történész, köztük Fernand Braudel, vitázott állításaival. Hogy jobban megértsük Toynbee-t, ismerkedjünk meg röviden Braudel nézeteivel is!

Braudel, az Annales iskola vezéregyénisége volt. Szerinte a történelem elemzését *nem lehet az elit vezető szerepére*, az elit szerepváltozása által kiváltott folyamatokra *leegyszerűsíteni*, miként Toynbee tette. A globális történelemben különböző mélységi szintek és időhosszok vannak. Ezeket Braudel három nagy csoportra osztotta. Mint egy többemeletes házban: a földszintet az *alapstruktúrák*, a mindennapi élet strukturái foglalják el: a földrajzi viszonyok, a természeti környezet, az anyagi kultúra elemei. Erre épül a következő szint, a gazdasági élet, a társadalom, az államok, s a kultúrák, a *konjunktuurák* szintje. A legfelső emeleten zajlik az, amit általában történelemnek nevezünk: az *események* szintje. A történelmi valóság három szintjének három idősíki felel meg: a rövid idő az események ideje, a közepes távú konjunktura-ciklus a konjunktura ideje, a hosszú idő, a „longe durée”, az alapszintet adó struktúrák idő-mértéke. A braudel-i iskola is kölcsönhatásra utal az alapszint és a kultúrák között, de itt nem világos az ok-okozati kapcsolat. Hiszen – különösen napjainkban – a gazdasági-társadalmi hatások oly mértékű torzulásokat hoznak létre a természeti, földrajzi környezetben, hogy az „alapstruktúrák” változása napjainkban kulturális, mondhatni, *morális eredetű*. S ezzel, megítélésem szerint, Toynbee nézeteihez kerülünk közelebb.³

A maga idejében Toynbee munkái alapján sok szemináriumot, konferenciát tartottak. Ezekon többnyire ő maga is részt vett. Hatása kora történészeire, a történelemkutatás folyamatára mindenképpen elvitathatatlan. 1960 előtt számos követője is volt. Kanadában a történészek különösen fogékonyak voltak gondolataira.

Éppen ezért nehezen érthető, hogy a 60-as éveket követően miért kerültek le könyvei az akadémiai polcokról. Nem idézik, nem hivatkoznak rá. Ennyire elavulttá vált volna?

Ez annál is furcsább, mert Toynbee nemcsak történész-professzor és író, de külügyi szakértő is volt. Az I. világháború alatt, mint láttuk, a brit Külügyi Intézet munkatársaként dolgozott, s a versailles-i tárgyalásokon is részt vett. 1924–43-ig a Balliol College Chatham House intézete, ahol hosszú ideig tevékenykedett, fontos külpolitikai elemző munkákat készített a British Foreign Office-nak. Ezek az itt folyó munkálatok a brit kormány számára a II. világháború idején is forrásul szolgáltak. Szerkesztője volt a Survey of International Affairs évente megjelenő kiadványnak, amely az angol diplomácia „bibliájaként” szolgált. Hogyan lehet tehát, hogy Toynbee-t azóta *egyszerűen elfelejtették?* Hogyhogy a hatvanas évektől kezdve a feledés pora lepte be műveit? Miért?

Meglehet, éppen külpolitikai megnyilvánulásaiában kell keresnünk a választ a kérdésre, miért is süllyedt a feledés homályába az elmúlt évtizedekben Arnold J. Toynbee személye és munkássága.

Ami azt illeti, szerzőnk kétségtelenül rugalmasan változtatta nézeteit, hozzáigazítva azokat az újabb információkhoz. Példának okáért a görög–török háborúban, kezdetben a görögök pártját fogta. Ennek nem kis része volt abban, hogy a módos görög támogatók által fenntartott londoni bizánci kultúrtörténeti professzori széket elnyerte. De láttuk, hogy amikor a görögök véres atrocitásait megtapasztalta, változott a véleménye, és **törökpárti nézeteknek adott hangot.** (Fel is kellett ekkor adnia a görögök által finanszírozott professzori katedráját.)

Hasonló helyzet alakult ki a zsidó–palesztin kérdés témájában is. Míg élete első felében a zsidó állam létrehozásának nagy támogatója volt, életének második felében az arabok felé fordult a szimpátiája. Attól félt, hogy a zsidó állam léte, és az éles szembenállás az arabok és zsidók között (a zsidóság amerikai támogatásával a háttérben) az atomháború veszélyét fokozhatja. Ezekre a kijelentéseire 1961-ben a kanadai izraeli nagykövettel folytatott nyilvános vitájában tértek ki részletesebben, ahol finomította nézeteit, és csupán a zsidó állam fokozott felelősségét emelte ki, a világbéke megőrzésében. A vita mindenképpen kedvezőtlen árnyat vetett rá. Pedig Toynbee-t egyáltalán nem lehet rasszizmussal vádolni, történelmi munkáiban a zsidó vallási kultúrával kapcsolatos megjegyzései ellenére sem. Már a második világháborút megelőzően élesen elutasította a náci ideológiát, hiszen szerinte a nemzeti eszme „imádása” csak az ember „önközpontúságának” a közösségre való kivetítését jelenti, és éppoly hibás, mint az individualista önimádat. Az önimádat helytelenségét 1956-ban a *vallások szerepéről* szóló történetfilozófiai munkájában világosan megfogalmazta. Egyéb megnyilatkozásaiban is egyértelműen elutasította a rasszizmust.

Ugyanakkor azonban, érdekes politikai mozzanat volt életében, hogy 1936-ban egyik előadása alkalmából Hitler személyesen meghívta egy magánbeszélgetésre. (Ezt sokan nyilván nem felejtették el neki.) Pedig e beszélgetés arról szólt, hogy Hitler közölte, mennyire nem áll szándékában háborúzni az angolokkal. Ezt Toynbee feljegyzésben továbbította is a brit kormány felé. Ez a téma a második világháború legnagyobb rejtélyei közé tartozik, a Hess-féle küldetéssel együtt. Tudjuk, hogy Churchill a németek elleni háborút pártolta. A kihívást jelentő versenytárs, Németország tönkremenésében volt érdekelt, Anglia világgazdasági, de legalább is európai vezető szerepének megőrzése érdekében. Ez nem sikerült, még ha a háború a németek teljes vereségével zárult is. A háborúból ugyanis nem igazán Anglia, hanem a szövetségesek közül – gazdasági szempontból min-

denképpen – egyedülként Amerika került ki győztesként. Anglia alaposan legyengült. A németek azonban 10 év alatt helyreállították Európában vezető szerepüket.

Toynbee-t riasztotta a kommunista előretörés. Az 1917-es szovjet forradalom és következményei ugyancsak nagy aggodalommal töltötték el. A kommunista totalitárius diktatúra eszméje legalább úgy riasztotta, mint a náci ideológia. Mégis, a hatvanas–hetvenes években hangsúlyozta a Nyugat felelősségét is a nukleáris versengésen. (Mondani se kell, nyomban megvándoroltak a Times hasábjain szovjetbarátsággal, ami meglehetősen képtelenség.) Annyi azonban bizonyos, hogy a hetvenes években őt is, mint a legtöbb gondolkodó értelmiségit, az atomháború elkerülése, a leszerelés és a béke kérdései foglalkoztatták. (Mint többek között XXIII. János pápát is. Ebben mindkét fél felelősségét látta, és ki is mondta.)

Toynbee életútját nézve, történelemből, diplomataiból, tanárból az idők során egyre inkább filozófussá vált. Az emberi lét nagy kérdései érdekelték, múltban és a jelenben.

(*A békeaktivista*) Életének második felében a jelen és a jövő problémái jobban foglalkoztatták, mint szorosan vett szakmája, a történelem, azaz, a múlt. Akkorra már hatalmas enciklopédikus tudással rendelkezett. A keleti kultúrák, más létező és letűnt civilizációk ismeretében határozottan kilépett az európai kultúrkör kereteiből. A világvallások szerepéről, azok távlati konvergenciájáról vallott nézeteibe beleillett egy, a keleti és a nyugati nézőpontot párhuzamosan bemutató elmélkedés az emberi lét különböző nagy kérdéseiről.

Szemben a mai elvakult európai (amerikai) technikai civilizációval, egyre nagyobb jelentőséget kezdett tulajdonítani a keleti vallások eszmevilága alapján *a természetnek*. Egy japán tudós, Kei Wakaizumi professzor kérdéseire fogalmazta meg gondolatait. Ezeket a „Túléljük-e a jövőt?” c. munkájában publikálta (Surviving the Future, Oxford Univ. Press, 1971).

A nukleáris háború veszélye a hetvenes években egyre nyomasztóbbá vált. A két nagy hatalom, az USA és a Szovjetunió fegyverarszenálja akkora volt, hogy *több föld* elpusztítására is alkalmas lehetett volna. Feltehetően ez volt az alapja annak, hogy élete utolsó hónapjaiban készséggel belevágott egy másik japán személyiséggel, Daisaku Ikedával is egy beszélgetéssorozatra. Ikeda egy vallási jellegű japán mozgalom vezetője volt, és nemzetközi hírnévre tett szert békeaktivista tevékenységével. A beszélgetésekről készült könyvet, „Válaszd az életet!” (Choose Life! Oxford Univ. Press, 1976) 24 nyelven adták ki, a komoly nemzetközi hálózattal és kellő anyagi bázissal rendelkező szervezet, a Soka Gakkai támogatásával. Ennek a beszélgetéssorozatnak a 30. évfordulóját 2005-ben látványos külsőségek mellett Londonban ünnepelték meg. Az eseményen több mint másfélezer tudós, értelmiségi vett részt.

A „Choose life” című könyv a lét nagy kérdéseiről szól. Eljutott a világ pénzügyi vezetőihez, köztük a magyar pénzügyminiszterhez is.⁴

(*Vallás – ahogyan egy történész látja*) Toynbee a múltat mindig is a jelen megértése szempontjából tanulmányozta. Kereste az összefüggéseket, megpróbálta a jelenségeket beágyazni a tágabb környezetbe. Mint nagy művéből, a Study of Historyból jól láthattuk, már korábban is, de élete vége felé aztán egyre jobban, a nagy egész, *a meta-historia* érdekelt. Bár történelmi munkájában roppant alapos és aprólékos tudós volt, mégis inkább az átfogó témák felé fordult figyelme. Ez a közelítésmód a részkérdések kutatásával foglalkozó tudományosságot nemigen érdekelt. Az meg különösen nem, ahogyan Toynbee a *vallás és a történelem* kapcsolatát vizsgálta. Toynbee úgy vélte, a civilizációk fejlődése ciklikusságot mutat, ezzel szemben *az egyetemes vallások fejlődése lineáris*.

Minden bizonnyal – legalábbis részben – ez a tény, a vallási kérdések felé való fordulás adhat magyarázatot arra, hogy e nagy történész munkássága és személye miért szorult háttérbe a hatvanas évektől a közélet és a tudományos élet fórumain.

Mint e témáról készített összefoglaló tanulmányában írja, a vallás lehetséges tárgya három dolog lehet: a *természetimádat, az emberimádat és az istenimádat.*

Az ember nemnek a nem emberi természet fölött úgy 10 000 évvel ezelőtt, a felső paleolitikumban bekövetkezett győzelme után kezdődő *történelem e három lehetőség közötti választásról szól.*

A természet imádata roppant hosszú ideig tartott. Alig 3000 éve annak, hogy az ember a természet legyőzésével új szakaszba lépett, de habozott az ember- és istenimádat között választani. Úgy tűnik, mára *az európai civilizáció az emberimádatot választotta...*

Toynbee reménykedett abban, hogy a ma létező civilizációkat jellemző világvallások fejlődése elvezet majd a bennük lévő közös lényeg egységesüléséhez, s az őket elválasztó határok leomlanak. Ennek a közeledési folyamatnak hatékony segítője, mondta, a modern technikai civilizáció, amely módot ad egymás jobb megismerésére, mivel a távolságokat fizikai és szellemi szinten egyaránt csökkenti. (Hát még ha Toynbee ismerte volna az internet lehetőségeit!)

Meglehet, hogy a vallások közeledése ma még igen távolinak látszik – különös tekintettel napjainkban az iszlám fundamentalizmus agresszív fellépésére –, de Toynbee nem évtizedekben, hanem évszázadokban, sőt ennél hosszabb időszakokban nézte a történelmi folyamatokat. Arra egyébként ő is, mint később sokan, már ekkor világosan rámutatott, hogy a keleti civilizációk a modernizálást (technikai eredményeket) elfogadják a zsidókeresztény civilizációtól, de a „nyugatosítást”, a nyugati életformát nem. Ezen nincs mit csodálkozni, írja Toynbee, hiszen akkor lett mód a nyugati technikai civilizáció eljuttatására Ázsiába, amikor éppen az európai szellem meghasonlásának, hitbéli elbizonytalanodásának, a „*kreatív minoritás*” iránti *tisztelet csökkenésének*, a növekvő belső feszültségeknek, tehát a civilizációs *hanyaglás jeleinek vagyunk tanúi.* Szemmel látható, hogy Európa és a fejlett világ a legkevésbé sem tekinthető egy közös, magasabb rendű „világvallás” által összefogható civilizációs egységnek. A Nyugat megszűnt követendő példa lenni. (Ismét csak azt kell mondanunk: hát, még ha megérte volna Toynbee az EU alapkormányának megszövegezését, amely látványosan megtagadja Európa vallási gyökereit! Vagy látta volna a World Trade Center leomlásának pillanatait!) Külön figyelemre méltó, hogy az ún. Nyugat civilizációja ma már komoly külső fenyegetésnek, a terrorizmusnak van kitéve. Mondhatjuk úgy, ahogyan *Huntington* előre jelezte: a fundamentalista iszlám támadásainak. Ennek „békésebb” formája a migráció tömegessé válása. Az egységes, hatékony ideológiával *nem rendelkező* Nyugat – legalábbis Európa – egyelőre képtelennek látszik megbirkózni ezzel az új kihívással, az új népvándorlás áradatával. Ha fegyverrel védi magát – ami lehetséges forgatókönyv –, a humanizmus békés megoldásairól alkotott elveit kell sutba dobnia. S ha egyszer sutba dobta, vajon mi vethet gátat a sötét erők győzelmének, amelyek immáron nemcsak kívülről, de belül is támadhatnak?

Nem lehet nem látni, hogy valóban milyen nagy a világvallások történelemformáló szerepe. S ez igaz nemcsak visszafelé tekintve, de a jövőt illetően is. Niall Ferguson *Civilizációk* című munkájában idézi a Kínai Tudományos Akadémia delegációjának véleményét, amely a 2000-es évek elején hangzott el. A *Civilizációkban* írottak szerint az elmúlt századokban a Kelet és Nyugat növekedési különbségét a Nyugat javára a vallás számlájára írhatjuk. Mégis, Ferguson, bár a kínaiakat idézte, ebben a közelmúltban kiadott 400 oldalas átfogó munkájában mindösszesen két *mondattal* utal Toynbee elméletére. Jó, hogy teljesen el nem felejtí. Vajon miért? Ha már éppen ezt a vallási hatást idézi a kínaiaktól, akkor talán többet érdemelne Toynbee munkássága is.

Az 1970-es években mind a vallások szerepének vizsgálata, mind a természet és a környezetvédelem előtérbe kerülése általános jelenség volt. Különböző irányból érkező gondolkodók általános aggodalma volt a nukleáris háború veszélye. Egyre határozottabb

volt az a felismerés is, hogy a nyugati kapitalista fejlődés – és mi tudjuk, hogy a szocialista is – kizsigereli a természet erőforrásait. A növekedés lassan eléri a határait.⁵ A hatvan–hetvenes években számos tudós, vallási vezető vetett fel ehhez hasonló kérdéseket.

Toynbee is messzemenően aggódott, hogy a mérhetetlen többlettermelésre törekvés hamarosan lakhatatlanná teszi a földet. Idézhetjük Nicholas Georgescu-Roegen román származású amerikai közgazdászt, aki termodinamikai közgazdaságtanában a környezetszennyezés problémáira hívta fel a figyelmet. Utalhatunk E. F. Schumacher közgazdászra (a „Small is beautiful”, A kicsi szép című könyv írójára), aki ugyancsak ebben az időben, a 70-es évek elején fogalmazta meg, és tette közzé forradalmian új közgazdasági gondolatait arról, hogy a *természet is tőke*. A főáramú közgazdaságtan még napjainkban sem integrálta kellően a természeti tőke kérdését, s minden természetvédelmi felvetést azzal hárít el, hogy a tudomány és a technika „majd megoldja” a problémákat. A „mainstream” közgazdaságtanban fő a **hatékonyság és a profit**. Schumacher a maga „buddhista közgazdaságtanába” már beépítette a természet fokozottabb tisztelőtét. Kimondta, hogy nemcsak a pénz és a reáliákban megtestesülő eszközök, de maga a *természet is tőke*. Könyvében ugyanakkor hivatkozott „bizonyos római főpapokra”, akiknek gazdaságra vonatkozó nézetével azonosulni tudott. Ez a főpap nem más volt, mint XXIII. János pápa, aki Mater et Magistra enciklikájában figyelemre méltó részletességgel foglalkozott gazdasági kérdésekkel. (Mellesleg megjegyezve, élete végén az ateistaként indult Schumacher is hívővé vált, és katolizált.)

A hetvenes–nyolcvanas évek a közgazdaságtanban tehát magukkal hozzák a *humán tőke* fogalmának térnyerését. A közgazdászok elkezdték az emberi tényező döntő szerepét hangsúlyozni.⁶

Toynbee-t hatalmas tér- és időbeni ismeretanyaga annak felismerésére vezette, hogy a *nagy világvallások etikája – és így gazdaság-etikája is* – lényegében azonos. Úgy vélte, hogy az emberiség előbb-utóbb, az értelmi vallások felé haladva, a közös lényeg felismerésére képes lesz. (Hasonlóan vélekedik erről napjainkban a katolikus egyház „nehéz gyermeke”, Hans Küng is, az ökumenikus teológia tübingeni professzora.⁷)

Idézzük fel Toynbee néhány gondolatát a vallásetikáról! Ehhez elemezzük a „Vallásról – egy történész szemével” című munkáját! A bemutatásnál támaszkodunk egy, a szegedi piaristák honlapjára feltett összegzésre. Ennél tömörebben ugyanis nem lehetne megfogalmazni a mű üzenetét:

„Jelenleg [a hetvenes évekről van szó – B. K.] fennáll a kölcsönös fenyegetésen alapuló egyensúly, de ez igen ingatag. – Hogyan érhetjük el a tartós, biztonságos békét? – teszi fel a kérdést a szerző [Toynbee]. Azt mondja: – Kell egy egész világra kiterjedő, átfogó »szellemi forradalom«. Először meg kellene reformálni az emberiség politikai szervezeteit, a szuverén államoknak alá kellene vetni magukat egy egységes világkormányzatnak. Azonban hogy ez megvalósulhasson, meg kell reformálni alapvető ideáinkat és ideáljainkat. Az igazi és tartós béke feltétele – mondja Toynbee – egy »vallási forradalom«. **Az önközpontúság legyőzését érti ezen, mind az egyes emberben, mind közösségekben, mégpedig azáltal, hogy az SPBU-val [Spiritual Presence Behind the Universe – B. K.] közösségbe kerülünk, és akaratunkat összhangba hozzuk vele.** A szerzőnek az a véleménye, hogy ez az igazi béke kulcsa, és amíg fel nem ismerjük, az emberi faj fennmaradása továbbra is kérdéses marad. [...] Az emberi élet értelmét keresve, Toynbee három dolgot nevez meg életcélként: a szeretetet, az értelmi tevékenységet és az alkotást. Ezek eléréséért mindent oda kell adnunk, esetleg az életet magát is. A szeretetnek abszolút értéke van, és ez adja az értéket az emberi életnek. A szeretet a világmindenség kívül is létezik szellemi jelenlét formájában.

A szeretet néha válasz-szeretetet vált ki és az a szeretet kiterjedését jelenti, azonban ellenségeskedéssel is találkozhat, és ilyenkor némely esetben értelmetlennek tűnő önfeláldozást kíván. Ha a szeretet elég erős, akkor is áldozatra indít, ha nincs kilátás az ellenségeskedés szeretetté alakítására. A szeretet győzelme csak úgy jöhet létre, hogy a szeretet az ellenséges személy érzéseit, gondolkodását (tudatállapotát) válaszszeretetre állítja.

Toynbee hiszi, hogy a szeretet vezérfonalát mindenáron követni kell, bár erre kevesen képesek. A szeretet az egyetlen szellemi erő, amely legyőzheti az önzést.

A szeretet az egyetlen dolog, mely az életet lehetővé, elviselhetővé teszi. Mi is a szeretet tulajdonképpen? Toynbee szerint erős vágyakozás, törekvés, megragadás. Azonban kétféle vágyakozás van: 1. mely kiemeli az embert önmagából és képessé teszi arra, hogy másoknak, a világnak vagy a szellemi jelenlétnek (Istennek) adja magát; 2. amikor a mindenséget saját céljainkra kihasználni akarjuk.

Az igazi szeretet – mondja Toynbee – érzelem, amely olyan cselekvésben vezet le magát, amely legyőzi az önközpontúságot azzal, hogy az „én”-t az emberek, vagy az „én” feletti célok felé fordítja. Ez tulajdonképpen egy kifelé haladó szellemi mozgás az én-től az univerzum és a mögötte álló végső szellemi valóság felé. Toynbee felismeri ebben a paradoxont, amelyre a nagy történelmi vallások alapítói mind rámutattak: Ez az önfeláldozás-típusú szeretet az egyetlen igazi önmegvalósítás.⁷⁸

Amint a fenti idézetből is látjuk, a precíz szaktudományos történész, az enciklopédikus tudású szakember, ebben a munkájában teológiai kérdésekkel foglalkozó *vallásfilozófus-sá vált*. Bár a „kihívás és válasz” történelemre vonatkoztatott elmélete maradandó értékűnek tűnik, s az elitek szerepéről vallott felfogása sincs végleg a szőnyeg alá söpörve, munkásságának szakmai hozadékán túl ezek a gondolatai is megfontolásra méltóak.

Nehéz eldönteni, melyik minőségében adott többet az emberiségnek.

JEGYZETEK

- 1 Forrás: www.britannica.com/biography/Arnold-Joseph-Toynbee
- 2 http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/ormenyek/tanulmanyok_az_ormeny_nepirtas_temakorebol/pages/007_Arnold_Joseph_Toynbee.htm
- 3 Nem véletlen, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történettudományi doktori iskolájában, melynek megalapítója és első vezetője e sorok írója volt, ilyen műhelyeket működtünk: Régiótörténeti és életmód-történeti, Politikátörténeti, és Gazdaságtörténeti műhely. De – és itt tükröződik az elit szerepével kapcsolatos implicit álláspontunk – egyik legfontosabb műhelyünk, az *Eszmetörténeti műhely* követte szándékaink szerint figyelemmel az egymást követő eszmeáramlatok hatását a történelmi folyamatokra.
- 4 Talán szerénytelenség megjegyezni, de e sorok írója hazánkban valószínűleg elsőként közölt ismertetést a könyvről, a Pénzügykutató Intézetben megjelenő tanulmánykötet-sorozatban. Az akkori
- 5 kiadványok – sajnos – nincsenek digitalizálva, így tehát legfeljebb néhány könyvtárban lehet a Pénzügykutató kiadványaira rálelni. Hogy miért foglalkoztunk egy kollégánommal a hetvenes-nyolcvanas években a Pénzügykutatóban ezzel a művel? Mert a pénzügyminiszter továbbadta a könyvet az Intézethez, hiszen Toynbee és Ikeda kifejtették nézeteiket többek között a pénzről is, e fontos civilizációs eszközről. Értékeltek a nemzetközi valutarendszert, ami a jelen írás szerzőjének kutatási területe volt az Intézetben. Így azon frissiben elolvastam a szerzőpáros gondolatait.
- 6 A Római Klub első jelentésének címe ez volt: Limits to Growth, azaz: A növekedés határai.
- 7 Figyelemre méltó, hogy milyen sok közgazdásznak a figyelmre fordul e témák – a természeti és az emberi tőke – felé (pl. T. Schulz, G. Becker).
- 8 Lásd: Making globalization good, Oxford Univ. Press, 2003; továbbá: Minden dolgok kezdete, Kairosz, 2009.
- 9 http://www.szepi.hu/irodalom/kedvenc/kc_004.html

Albert Camus újrafelfedezése?

Széljegyzetek Michel Onfray: *L'ordre libérraire. La vie philosophique d'Albert Camus* (Paris, Flammarion, 2012) művéhez¹

Miért is lehet és kell Albert Camus életét és művét újra és újra felfedezni, amikor a francia és az egyetemes irodalom elismert klasszikusa? A válasz: azért, mert „senki sem próféta saját hazájában.” Igaz, nehéz megmondani, hol is volt a hazája, mert francia állampolgárként szülőföldjét, Algériát a felszabadító háború kirobbanásig nem egyszerű francia gyarmatként, hanem népeinek, a keresztényeknek, zsidóknak és a muzulmánoknak egyaránt otthont adó, széles körű önállósággal rendelkező egységként, Franciaország (vagy inkább valamiféle francia államközösség) részeként képzelte el, miközben az európai anyaországban száműzetésben érezte magát, és végül Délen vett magának házat, mert otthonosnak érezte a tájat. Regényei Párizsból indultak hódító újtukra, mégsem szerette a fővárost. A helyi Sartre-féle társaság némileg lenézte Camus-t, és többé-kevésbé sértő nézetei ma is élnek a francia szellemvilágban, ezzel szemben az angol-amerikai irodalmárok elismerése szinte egyöntetű, miközben francia irodalmárok is írnak egy-egy fontos munkát róla egy-egy problémát állítva előtérbe. De – hangsúlyozza egy amerikai irodalomtörténész – kevesen szolgáltattak igazságot munkássága filozófiai és politikai jelentőségének.² És az is jellemző, hogy eddig két igazán nagy lélegzetű Camus-életrajz jelent meg, melyek szerzői író-újságírók, az első amerikai (Robert R. Lottman, 1978), a másik (Oxfordban tanult) francia (Olivier Todd, 1996). Talán a politikai propaganda haszonszerzésre törengő igyekezete mellett némi lelkiismeret-furdalás is vezette a francia állami vezetést, Sarkozyval az élen, amikor Camus hamvait a Pantheonban akarták elhelyezni, de ezt sikerült megakadályozni, hiszen az író a párizsi értelmiségi világot utálta, és ott érezte jól magát, ahol eltemették, Dél-Franciaország Algériára emlékeztető vidékén, Lourmarinben.³ Ennél nemesebb gesztus volt az, hogy a francia Camus-irodalomra Michel Onfray könyve feltette a koronát. Nem szokványos mű, a szerzője sem. Miközben éles – karaktergyilkos – támadások érik, ahhoz a néhány gondolkodóhoz tartozik, akiket maga a *Le Monde* közvélemény-alakító hegemonia gyakorlatával vádolt,⁴ miután olyan kérdéseket tesznek fel, és olyan válaszokat adnak, amelyek nem felelnek meg az éppen aktuális politikai korrektség követelményeinek, sőt – vérmesebb elmék lázálmaiban – a neofasizmus objektív szálláscsinálói lennének. (Igaz, Emmanuel Todd szerint a *Le Monde* a maga szelektív tudósításaival veszélyezteti a demokráciát,⁵ – már ami van belőle.) De ne keseregjünk, örüljünk annak, hogy még vannak, akik figyelmeztetnek arra, hogy rossz irányba megy a világ...

*

Alighanem Michel Onfray a francia kultúra legtermékenyebb fenegyereke, könyveinek száma 80 körül jár, miközben a caeni – általa is alapított – szabadegyetemen tanít. Rendhagyó filozófus, aki elítéli a szokványos zsargonizálást, és okkal vagy ok nélkül, úgy érzi, hogy a párizsi mandarínok már vidékisége és származása miatt is (apja földműves, anyja bejárónő) igyekeznek lekezelni és távol tartani a fővárosi egyetemi élettől.⁶ És okkal: Onfray szakított a szokványos fogalmi zsonglörködés gyakorlatával. Miután harmincadik életéve körül kétszer is megtapasztalta a halálközeli állapotot, olyan hedonista,

libertárius gondolkodóként lépett színre, aki tudatosan vallja, hogy testiségünk gondolkodásunk „partnere”, és így a filozófiai mű egyben önéletrajzi is. A betegség alapélmény, a gyógyulás öngyógyítás, szellemi tevékenység. Léhelyzete valósággal predesztinálta a Camus-könyvre, hiszen Camus szüleinek foglalkozása is hasonló volt az övéihez, és Camus sem érezte magát otthon Párizsban. De míg Camus inkább negatív metaforákkal és erkölcsi kategóriákkal jellemezte a párizsi értelmiségi világot, ezt Onfray történelmi távlatban szemlélődve egyszerűen a jakobinus centralizáció folytatásának látja, olyan közegnek, amelyben ma is működik a nyaktiló, mármint az, amit karaktergyilkosságnak nevezünk. Camus-t is ezen terror áldozatának tartja, mert ugyan Camus elnyerte a Nobel-díjat, regényei bejárták a világot, de mindezt beárnyékolják az olyan negatív képzetek és szólások, melyek szerint filozófusként felkészületlen, az alapvető műveket nem olvasta, másodkézből dolgozott, és csupán a középiskolai végzős osztályoknak való filozófus, sőt regényírónak filozófus, filozófusnak regényíró, emellett a gyarmatosítók – Camus által sohasem használt kifejezéssel – a „feketelábúak”⁷ szóvivője, aki megveti az egyetemes igazságot... Ezzel szemben Onfray éppen Camus-t, az igaz filozófust állítja elének, még hozzá polemikus éllel. A polémia éle Sartre és köre ellen irányul, amit okkal fel is róttak neki, hiszen sokan úgy képzelik, hogy Camus és Sartre kiegészítik egymást. Bernard-Henri Lévy szerint olyan antitotalitárius kétfejű sasként lehet őket elképzelni, amelynek egyik feje, Camus a politikát testesíti meg, a másik, Sartre a filozófiát.⁸ Ezzel szemben Onfray úgy véli, amikor B-H. Lévy Camus természetkultuszában a természetbe vetett vakhitet lát, akkor egyben azt mondja ki, hogy az író-filozófus a bűn és a totalitarizmus „ontológiai védelmezője”.⁹ (Egyébként látni fogjuk, mekkora melléfogás vakhitról beszélni.) Ami a kiegészítés tézisét illeti, ezt Onfray radikálisan elveti: Camus megítélése kontrasztív, elválaszthatatlan Sartre és hangáskara véleményeitől, márpedig a szellemi hangadó és kiszolgálói erkölcsileg korántsem olyan feddhetetlenek, hogy erkölcsileg ítélkezzenek afölött, aki fölöttük áll, filozófiájuk pedig kimúlt, míg Camus filozófiája élő és aktuális. És Onfray eljárását indokolja az is, hogy például még a Camus-vel messzemenően rokonszenvező és őt erkölcsi példaként felmutató Tony Judt is úgy vélte, hogy *A lázadó ember* „filozófiai naivitása kiszolgáltatta Sartre kegyetlen és fájdalmas ripsztyjának, amely a szellemi baloldalon erősen ártott a szavahihetőségének és állandóan aláásta az iránta táplált közbizalmat.”¹⁰ Annál is inkább, mert a köztudatban úgy éltek, mint egykori ellenállók, akiknek barátságát megbontotta Sartre-nak az igaz ügy, a haladás iránti kéréllhetetlen elkötelezettsége, és hogy a giccs teljes legyen, ez utóbbi a maga Camus-nekrológiájában az egészet azzal vonta be valami hitelesnek tűnő mázzal, hogy elhunyt „barátjában” a nagy moralista hagyomány folytatóját állította elének. Érthető Onfray indulata, aki különben is indulatos, Freudot is – mondhatni – kinyírta, és Camus-könyvében sem mulasztotta el a freudizmust bécsi mesének, sámánizmusnak nyilvánítani, és jelezni azt, hogy míg Freud rossz ember volt, jó legendával, Camus fordítva, jó ember, rossz legendával.

De vajon most Camus rehabilitálásával, rossz legendájának dekonstruálásával nem új legendát sikerült-e útnak indítani? Ilyesmivel már vádolták Onfray-t, aki a libertárius rend híveként, ateistaként és anarchistaként jellemzi Camus-t, annak, aminek saját magát vallja, és így ebben az új értelmezési keretben nem is Camus-életrajzot, hanem Onfray önéletrajzát olvashatjuk – Todd szerint.¹¹ Sőt, van, aki Camus új jellemzését egyszerűen durva tévedésnek minősíti.¹² Erre pedig józan paraszti ésszel mondhatni, hogy két, sőt több dudás egy francia csárdában sem fér meg. Viszont az egyik német Camus-szakértő ki is emelte, hogy újabban csak egy nagyobb szabású könyv jelent meg Camus-ről, Onfray könyve, és a Sartre-klub hegemoniája egyszerűen botrány.¹³ És ebben a környe-

zetben Onfray könyve Camus-apológiának is beillik. E műfaj logikájából fakadóan az elemző tézisei háttérbe szorítják az elemzett, Camus belső világát feszítő ellentmondásokat. Márpedig az emberi nagyságot éppen az jellemzi, ahogy az ember szembenéz saját ellentmondásaival is. A szellemi életrajzok tézis nélkül mit sem érnek, viszont a tézis háttérbe szoríthatja vagy leegyszerűsítheti annak belső vívódásait, akiről az életrajz szól. És ez elmondható a Camus-irodalomról is. Camus és műve érdekesebb annál, amit róla írnak. Ezért Onfray téziseinek ismertetése során igyekszünk minél többet idézni magától Camus-tól. Így alighanem közelebb kerülhetünk hozzá és világához.

*

Camus eme új – Onfray-féle – jellemzésében a libertárius rendben lássuk inkább az oximoront. Ennek előnye rugalmasságában rejlik. Mert Camus arra a kérdésre, hogy francia kritikusai mit hanyagoltak el műve megítélésében, azt válaszolta, hogy azt, ami benne vak és ösztönös, helyette az eszmék érdekelték őket.¹⁴ Amikor Sartre *A közöny*ről írva meg akarta mutatni, hogy ő az igazi filozófus, elismerő, mesteri recenziót írt, műveltségét fitogtatva, és Camus el is ismerte, hogy a recenzió „a szétszedés» modellje”, de nem érzékeli az alkotásban megnyilatkozó „ösztönös elemet”.¹⁵ A libertárius rend ezt az elhanyagolt zónát is magába foglalja – antifreudista élel. Viszont az ösztönvilág természetéből fakadóan sem lehet olyan Camus-kép, mely ne lenne árnyalható. És némileg félrevezető az írónak az a kérése – miután már meghurcolták a párizsi boncok –, hogy figyelmesen olvassák, mert minél figyelmesebben olvassuk egy-egy művét, annál erősebben vetődik fel a kérdés, hogy vajon lehet-e egyértelmű ítéletet alkotni egy-egy, lényeges kérdéskörben. Nem lehet! – hiszen a legnagyobb keresztény regények szerzőjéről, Dosztojevszkijről sem lehet eldönteni, hogy vajon igazán hitt-e Istenben? Camus nem hitt, de hogy ezt miként tette, azt sokféleképpen lehet megjeleníteni, mert átérezte a szentség élményét, miközben elvetette az örök élet képzetét.¹⁶ Tette ezt határozottan, de nem durván, viszont következetesen, vallásos alkat volt vallásos hit nélkül, belülről jövő meggyőződéssel, ami akár vallásnak is tekinthető. Olykor a lélek örökkévalóságának érzése is elfogta,¹⁷ sőt Dosztojevszkijről elmélkedve ennek igényét vallotta, amikor így idézte és értelmezte: „Az ember, aki írta, hogy »Isten és a halhatatlanság kérdése azonos a szocializmus kérdésével«, bár más vonatkozásban – gondolom –, tudta, hogy ezentúl a mi civilizációnk vagy mindenkit üdvözíteni akar vagy senkit. De tudta, hogy nem üdvözíthető mindenki, ha egy ember szenvedéséről megfeledekzenek. Másképpen szólva, nem akart olyan vallást, amely ne lenne szocialista, a szó legtágabb értelmében, de elutasított minden olyan szocializmust, amely nem vallásos, a fogalom legtágabb értelmében. Ily módon megmentette a világnak az igaz vallás és az igaz szocializmus jövőjét, bár úgy tűnik, hogy a mai világ mindkét szinten rácáfol.” Viszont Dosztojevszkij „ma még segít élni és remélni”.¹⁸ Nem kétséges, Camus írásainak is „vallásos magja” van.¹⁹ A katolikus François Mauriac „természetesen keresztény léleknek” nevezte őt, de ezt Camus így igazította ki: „nem természetesen, hanem ozmózis által”²⁰, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy bár nem hisz Istenben, nem is ateista,²¹ viszont a zsarnokok és rabszolgák korában az egyetlen „élő vallás” a szabadság.²² Ezek után a kommunisták reakciónak tartották Camus-t, a reakciósook kommunistának, az ateisták kereszténynek, a keresztények ateistának.²³ Ő maga arra a kérdésre, hogy a baloldalhoz tartozónak tartja-e magát, naplójában így felelt: „Igen, a baloldal és magam ellenére.”²⁴ Ezzel nem oldotta meg a gordiuszi csomót. Onfray viszont kettévágta. Viszont marad a kérdés: milyen is ez a libertárius rend? Milyen jelzővel árnyalható?

Onfray szerint Camus „talán a legnagyobb nietzscheánus filozófus” lett, „nietzscheánusként” élt (69). Sok minden szól emellett, de ellene is. Igaz, maga Camus is

hangoztatta, hogy Nietzsche felszabadító hatást gyakorolt rá, tőle indult, 19 éves korában közzétett egyik első írásában Nietzsche tézisének vallotta magáénak: a művészet nem lehet realista, szerepe a vigasztalás. (70.) Aztán 44 évesen, amikor Stockholmban átvette a Nobel-díjat – Kipling után ő a legfiatalabb ilyen díjazott – arról beszélt, hogy a művészek olyan viláért kell küzdenie, amelyben Nietzsche szerint nem a bíró uralkodik, hanem az alkotó, legyen az munkás vagy értelmiségi, mert nemzedéke célja „a nemzetek közötti szolgaságmentes béke kialakítása, a munka és a kultúra kibékítése és frigiditása újrakészítése minden ember számára”.²⁵ Nietzsche ott áll a kezdetnél és a végnél, akkor is, amikor Camus még szinte kamaszként egy ideig dandyt játszott, és aztán amikor 1958-ban arról írt egyik barátjának, hogy újra meg akarja találni „a vidám tudományt”,²⁶ két év múlva, amikor autóbalesetben életét vesztette, táskájában ott lapult a *Vidám tudomány*. Igaz, közben egykori filozófia tanárának azt fejtegette, hogy Nietzsche „Krisztust mímelte és Dionüszoszt, nem tudván, gondolom, önmaga lenni. Megértem őt, olykor.”²⁷ Tehát, nem mindig. Annál is inkább, mert „Dosztojevszkij számomra az az író, aki jóval Nietzsche előtt felismerte a kortárs nihilizmust, meghatározta, megjósolta szörnyű következményeit és megpróbálta megmutatni a szabadulás útjait.”²⁸

És bármennyire is „libertárius ateista” lehetett Camus, aki nem felejtette el, hogy még elsődölgés előtt a pap felpofozta,²⁹ mindig tisztelettel írt Krisztusról,³⁰ és ha nem is bélyegezte meg úgy a kereszténységet, mint Nietzsche, gyakran támadta az egyházat, miközben párbeszédet is vállalt a keresztényekkel, de megvetően írt a dandyról (aki nem tud elszakadni Istentől, hanem hozzá való viszonya „komor kokettálás”³¹), viszont a nagy eszmerendszerekben feltárta a vallás logikáját, sőt ő maga is szekularizálta a vallást vagy annak egy-egy elemét. Például a – stockholmi beszédében említett – frigiditását.

A frigiditás őrzője a tízparancsolatot, melyet Mózes Istentől kapott. De milyen frigiditást és milyen törvényekkel akarhat az, aki nem hisz Istenben, és közben mindennek látta a színét és a visszaját. „Színe és visszaja” – ez első huszonegy évesen írt könyvének a címe, és olyan módszerre vall, mely úgy vezethet bizonyosságokhoz, hogy hol azokat kérdőjelezi meg, hol a hozzájuk vezető út járhatóságát. Bizalmasan megvallotta, hogy csak a tengerrel és az éjszakával szemben él benne vallásos lélek, és még fájlalta is önnön értetlenségét.³² Ő maga görögnek érezte magát a keresztény világban,³³ istenei a nap, a tenger, az éjszaka, melyek feltöltöttek és kiürítettek.³⁴ Mert: „A régi görögök tudták, hogy az életnek van egy éjszakai és egy nappali oldala, és tudták, hogy az ember úgy marad hű sorsához (condition), ha egyszerre szemmel tartja ezt a fényt és sötétséget. És egy civilizáció annak alapján ítélhető meg, hogy ezt az ellenmondást miként tudja magasabb szintézisben meghaladni.”³⁵ De nemcsak egy civilizációra értette ezt Camus, hanem magára is. Nietzsche-olvasmányai életre szóló élményt kínáltak. 1954-ben úgy nyilatkozott, részben Nietzsche-nek köszönheti, hogy az lett, ami, de hozzátette még, hogy Tolstojnak és Melville-nek is. Elfelejtette viszont Dosztojevszkijt, akinek egy-egy alakja vagy azok egy-egy megnyilvánulása lépten-nyomon felbukkan Camus írásaiban. Onfray csak érintőlegesen – mint olvasmányt – említi az orosz író, holott Camus az *Ördögöket* színre is vitte. És bár stockholmi beszédében nem nevezte meg Dosztojevszkijt, de amikor azt hangsúlyozta, hogy ezt a világot „a nagy inkvizítorok a halál királyságaivá akarják tenni”, akkor Iván Karamazov poémájának nagy inkvizítorára utalt, aki a visszatérő Krisztust meg akarta égetni, mert a szolgaságban magukat jól érző embereket felzaklatja. Camus maga is azt tette, amikor a modern világ kapitalizmusát oly messzemenően elmarasztalta, szóvá téve, hogy a „szörnyű” értelmiségi világban „a reflexiót felváltotta a reflex”,³⁶ közelebb érezte magát egy arab paraszthoz és egy kabil pásztorhoz, mint egy északi kereskedőhöz,³⁷ és már 1949-ben úgy vélte, hogy „a mai orosz, amerikai és olykor az európai

vezetők háborús bűnösök – a nürnbergi törvényszék meghatározásának megfelelően.³⁸ És – mint látni fogjuk – Camus-t segítette – az Onfray-könyvben ritkán felbukkanó – Rousseau is, akinek politikai nézeteivel állandóan szembesült, miközben antropológiájuk között sok a rokon vonás.

*

Mi vezette Camus-t az élet útjain? Az életerő, vagy inkább az életakarát! Ez tört fel belőle, amikor első műve után fel akarta adni az írói pályát, és 23 évesen megírta lírai vallomását az ember és a természet kapcsolatáról „Nászok” (*Noces*) címmel.³⁹ Ezeket panteistának is nevezhetnénk, ha a vallomástevő nem tagadta volna Isten létét, és nem az isteneket idézte volna meg lépten-nyomon. De tehetett volna mást a görög és római romok világában? Ott és akkor: „Tavasszal Tipázát az istenek lakják, és az istenek beszélnek a napon és a fehér ürmök illata, az ezüsttel vértezett tenger, a nyersen kék ég, a virággal borított romok és a kőrakásokon szétömlő fényár.” Ez a paradicsomi létélmény színe, a következő mondatban, íme, a visszája: „Bizonyos órákban naptól fekete a táj. A szem hiába akar megragadni mást, nem lát csak fénycsóvákat és a szempillákon átszűrődő fényeket.” A színek, a fények orgiájában feltárul az élet teljessége, és ekkor „nagyon szegények, akiknek mítoszokra van szüksége.” Csakhogy Camus maga is mítoszban él. (Sőt, regényeit később „valamiféle szervezett mítosz”-ként jellemezte.⁴⁰) Djémilában úgy érzi: „Vannak helyek, ahol meghal a szellem, hogy olyan igazság szülessen, amely önmaga tagadása.” A hely romoktól ékes, és mit mondanak a romok: „A világ végül mindig legyőzi a történelmet. Ismerem a költészetét annak, ahogy Djémila kövei a hegyek között az ég felé kiáltanak csendben: tisztánlátás, közöny, a reménytelenség vagy a szépség igazi jelei.” De Camus pan(anti)teizmusa nem csak a természetet öleli fel. „Íme, milyen sok bizonyosság egy ember életében, ha érzi a földdel való kapcsolatait, néhány ember iránti szeretetét és tudja azt, hogy van olyan hely, ahol a szíve megleti a harmóniát.” Ez „a lélek hazája”. Minden ide vágyakozik. És a következő lépésként Camus naturalizálta Plótinosz neoplatonista spekulációit, melyek szerint az érzékfölötti világ legmagasabb fokán az Egy és Jó helyezkedik el, minden tőle ered és hozzá vágyik vissza, az emberi lélek is, és extázis révén el is érhető, de szavakba önteni nem lehet. „Mi különös van abban – kérde Camus – ha ezt az egységet, amelyet Plótinosz kívánt, felleljük a földön? Az Egységet a nap és a tenger fejezi ki. Ezt a szív húsunk révén érzi, innen az egész keserősége és nagyszerősége. De tudom, hogy nincs emberfölötti boldogság, nincs örökkévalóság a napok egymásutánján kívül. Ezek a jelentéktelen és lényeges javak, ezek a viszonylagos igazságok az egyetlenek, amelyek meghatnak.” Mégis van valami, ami a viszonylagos igazságok fölött áll: „Igaz, a lélek halhatatlansága sok jó elmét foglalkoztat. De ezek elutasítják az egyetlen igazságot, ami nekik megadatott és ez a test, anélkül hogy kimerítenék ennek az erejét.” Csakhogy „minden, ami felfokozza az életet, egyben abszurditását is erősíti.” Akkor is „a világ szép, és rajta kívül nincs üdvösség.”⁴¹

De milyen üdvösség? Minden benne van a *Nászokban*, Camus egész életfilozófiája és életprogramja: olthatatlan boldogságszomja és a boldogság elérhetőségének kétes mivolta, értékigenlése és az értékek törekeny mivoltának a tudata. Itt van a cél: feloldhatatlan ellentmondások között megtalálni a viszonylagos igazságokat, miközben csak egyetlen egyszer jelenik meg korai munkásságának kulcsszava: az abszurd. Nem ő vezette be az irodalomba, de ő lett annak az anatómusa, miközben saját testének anatómiája diktálta a borzalmas igazságot és a vágyat annak leküzdésére. Felfokozott életvágyának és egyben életerejének forrása a betegsége. Camus 17 éves kora óta gyöttrő tüdőbajával a nagy betegek Rousseau (krónikus urinális zavarok), Dosztojevszkij (epileptikus), Nietzsche (szifilitikus) közé tartozik. Nem is tagadta a sorsközösséget, sőt azt sem, hogy a betegség-

nek meglehet a maga hozadéka. „Ami a legszebb N. életében – írta egykori filozófiatanárának –, az az állandó harc a fizikai fájdalom ellen. Nem mindig igaz, hogy a nemesség kötelez. Gyakran a kötelezettség tesz nemessé.”⁴²

Camus is határhelyzetben élt, mintha szakadék szélén telnének napjai. Így lett a határhelyzetek megjelenítője, de nem egyszerűen önvigasz okából. Rousseau-nak mélyen igaza van, hogy a betegség az embertársak iránti részvételre ösztönöz, más szóval szolidaritásra, aminek ugyancsak Camus lett a legjelentősebb hangadója, anélkül hogy az individualizmust megtagadta volna. Így lehetett az emberi jogok – szokásos – képmutatástól mentes harcosa. Ezért is lépett be az algériai kommunista pártba, ő maga úgy nyilatkozott, hogy kétségbeesés és kalandvágy vezette.⁴³ De emellett – igaza lehet Onfray-nak – plótinosi extázis foghatta el, hogy egyesüljön az Egy-Jóval. Hamar kialudt a vágy. Arabokat kellett beszerveznie egy szövetségesnek tekintett arab nemzeti pártba, de amikor ennek tagjait letartóztatták, a kommunista párt helyeselte ezt az arabellenes politikát. A fordulat világpolitikai háttere az volt, hogy Sztálin taktikai megfontolásokból felfüggesztette az antikolonialista vonalat. Camus viszont szégyentől remegve hallgatta a szabad lábbon maradt arab „elvtársak” szemrehányásait.⁴⁴ Kizárta magát a pártból, és közben gazdagabb lett egy tapasztalattal: „A politikát és az emberek sorsát mindig eszményt és nagyságot nélkülöző emberek alakítják. Akik belül nagyok, nem politizálnak. Így volt mindig. De most meg kell teremtenie az embernek magában az új embert.”⁴⁵ Camus ezt belülről, magában próbálta meg, a diktatúrát, a kommunizmus és a fasizmus kívülről. De míg ezek a maguk módján nihilisták maradtak, Camus saját nihilizmussal vagy inkább a nihilizmus kísértéseivel fordult szembe, és azt is vizsgálta, hogy ugyan a tengerparton az ember a pogány isteneket testvérének tekinti, de meg kell találni a határát annak, hogy ha valaki istennek tekinti magát, meddig mehet el szabadságának és hatalmának érvényesítésében. És tette ezt három szinten, három műfajban – regényben (*A közöny*), filozófiai esszében (*Sziszüphosz mítosza*) és drámában (*Caligula*).

A kiindulás: az élet abszurd, mert az emberi hívó szóval a világ ésszerűtlen csendje áll szemben. Az ember – aki nem hisz Istenben és az észben – az élet értelmét keresi, de nem kap választ. Magának kell megteremtenie – de hogyan? Camus kimondva és kimondatlanul Dosztojevszkij világából indul ki. Ebben mondják ki a nagy nihilisták, ha nincs Isten, mindent szabad tenni, és ez a szabadság nem ismeri a bűnt. De mi a bűn és mi lehet a bűnhődés? Bár a *Bűn és bűnhődés*t még nem olvasta, és Raszkolnyikov alakja csak később – a világháború után – villan fel *A lázadó ember*ben, mégis *A közöny* (L'Étranger = Az Idegen) hőse, Meursault a tudatosan gyilkoló orosz diákkal párhuzamba állítható. Igaz, az orosz név a raszkolnyikok üldözött szeptájára utal, a francia a halálra (il meurt = meghal), a tengerre (mer) és a sóra (sel) emlékeztet. Az orosz diák hosszas előkészület után öli meg az uzsorásnőt (és szükségből annak hűgát), mert a gyilkossággal a maga felsőbbrendűségét akarja igazolni, Napóleonhoz való hasonlóságát. A francia kishivatalnok viszont csak belesodródik egy gyilkosságba. (És az már csak anekdotikus mozzanat, hogy 1957 augusztusában feljegyezte magának, hogy miután elolvasta a *Bűn és bűnhődés*t, teljességgel megrendült a hite saját hivatásában, felvetette a visszavonulás lehetőségét,⁴⁶ de októberben elnyerte a Nobel-díjat.)

Onfray szerint, ahogy Flaubert azt vallotta, hogy „Bovaryné én vagyok!”, Camus is elmondhatta volna: „Meursault én vagyok!” De ez nemcsak ebben az esetben igaz. A Nobel-díjas író arról beszélt, hogy egyik hőst sem tartja szóvivőjének, és érzése szerint valamennyi az, még azok is, akik kevésbé szimpatikusak.⁴⁷ Hősei kísérleti lények lennének, akiket különböző léthelyzetekben tett próbára, ahogy őt magát is az élet betegségével próbára tette? Meursault-ról úgy nyilatkozott, hogy bűne az őszinteség, nem

játszotta a játékot, ezért a társadalom megbüntette, és így ő „az egyetlen Krisztus, akit megérdemeltünk”,⁴⁸ más szóval: amit a modern civilizáció megérdemel. Ez a minősítés már többféleképpen értelmezhető,⁴⁹ annál is inkább, mert – saját bizalmas vallomása szerint – „kétségbeesés és hevület keveredése *Az Idegen* cinizmusának alapja”.⁵⁰ Jogos a kérdés: tézisember lenne Meursault? Nem! – sikerült olyan alakot teremteni, akit nagyon is sokféleképpen lehet megítélni. Némi túlzással elmondható, minden irodalmárnak vagy irodalomkritikusnak megvan a maga Meursault-ja. Pedig minden egyszerűnek tűnik. Alkotója, Camus szerint Meursault úgy él, mint egy kő, a szél, a tenger, melyek egyike sem hazudik.⁵¹ Tudata a test élményeit regisztrálja, azt, hogy mi történik vele. Az első részben minden egyszerű, néhány napon keresztül követjük Meursault-t anyjának halálától a gyilkosságig, a második részben a fogságtól a kivégzés előestéjéig. A gyilkosságig Meursault és az emberi világ viszonyában nincs zavar, a börtönben és a bíróságon a vádlott és a társadalom viszonyát éles szembenállás jellemzi, ami pedig találgatásokra ad alkalmat az az, ahogy ezt átéli. Meursault magára maradt, és még önmagán sem segített. Ügyvédje szónoki teljesítményre tör, és nem a büntett körülményeinek felderítésére. Meursault, amikor előre megfontolt és kitervelt emberöléssel vádolják, a maga mentségére csak annyit mond, hogy a nap miatt ölt, holott amikor a gyilkosságot elkövette, érzelmi pontosan megjelentek a tudatában, és ha azokról úgy számot adott volna a kívüllátnak, ahogyan saját magának, sorsa is másként alakult volna. Elmondhatta volna, hogy miként sodródott bele a gyilkosságba. Egyik ismerőse, aki aztán barátjának nevezi, megkérte, hogy írjon egy levelet arab barátnőjének, akit meg akart büntetni és aztán meg is verte. A lány rokonai viszont meg akarták torolni az esetet, aminek a tengerparton verekedés lett a vége. Meursault ebben nem vett részt, de átvette barátja revolverét, és tudomásul vette a kérést, hogy szükség esetén használja is a fegyvert. A verekedés után – el is felejtve, hogy mi történt – visszament a színhelyre, mert ott egy szikla mögött árnyékot keresett és inni akart az ott felfakadó forrásból, amikor jó tíz méterre megpillantotta az egyik ott pihenő arabot. Az elkövetkező fejlemény leírásában minden szó perdöntő:

„Mihelyt meglátott, egy kissé feltápászkodott a helyéről, s a kezét a zsebébe dugta. Én erre, természetesen, Raymond-nak a revolverét szorongattam a kabátomban. Akkor ő újra hátrahanyatlott, de a kezét egy percre sem húzta ki a zsebéből. Én eléggé messze, vagy tíz méterre voltam tőle. Némelykor, félig zárt szemhéja mögül, látni véltem a tekintetét. De a képe legtöbbször inkább táncolt a szemem előtt ebben a lángoló levegőben. A hullámok moraja még lustább, még lomhább volt, mint délben. Ugyanaz a nap, az a napfény hullott itt ugyanarra a homokra. Legalább két óra óta a nap nem haladt előre, legalább két órája, hogy horgonyt vetett egy forró fémóceánban. A láthatáron kis gőzhajó siklott, s fekete foltját inkább csak kitaláltam tekintetem szélén, mivel közben egyre csak az arabot tartottam szemmel. Gondoltam, még csak egy félforduló, akkor aztán vége lesz. De mögöttem egy egész part vibrált s tolongott a napfényben. Pár lépést tettem a forrás felé. Az arab mozdulatlan maradt. Bár fogyott a távolság köztünk, még most is elég messze volt. Talán az arcán mozgó árnyék miatt volt olyan, mintha nevetett volna. Vártam. A nap égetését mindinkább éreztem az arcomon, s a verejtékcseppeket szemöldököm alig győzte feltartani. Ugyanolyan nap volt ez is, mint mikor eltemettem anyámat, s mint akkor, most is fájt a homlokom, és minden ér egyszerre lüktetett a bőr alatt. Mivel már nem bírtam ki ezt az égetést, egy lépéssel előbbre mentem. Tudtam, hogy ez ostobaság, s hogyha egy lépéssel továbbmegyek, nem szabadulok meg a naptól. Mindamellet egy lépést tettem, egyetlen lépést, előre. S ezúttal, bár fel sem kelt, az arab kihúzta a kését, s mutatta a napfényben. Az acél felvillanó fénye, mint egy hosszú s szikrázó penge, úgy érte a homlokomat. Ugyanekkor a szemöldök verejtéke egyszerre ráhullt a szemhéjamra,

s mindkét szememet langyos és sűrű fátyollal borította. E könny- és sófüggöny mögött egyszerűen megvakultam. Már csak a nap cintányérját éreztem a homlokomon, s egyben, határozatlanul a késből felvillanó fényes kardot, állandóan velem szemben. Ez a lánggal égő kard egyre marta a szempillámat, s folyton vágkált fájó szememben. Akkor aztán minden megingott. A tenger felől sűrű és lángoló lehelet áradt. Úgy éreztem, hogy az ég egész szélében megnyílik, s tüzesőt hullat a földre. Egész lényem megfeszült, és görcsösen szorongattam kezemben a revolvert. A kakas engedett, odaértem a csó sima fémtestéhez, s akkor kezdődött el minden abban a száraz, süketítő zajban. Leráztam magamról a napot és egyben a verítéket. Megértettem, hogy leromboltam az egész nap egyensúlyát s egy fürdő kivételes csendjét, ahol pedig boldog voltam. Akkor még négyszer egymás után lőttem egy már mozdulatlan testre, s a golyók úgy belemélyedtek, hogy még a nyomuk se látszott. Olyan volt ez, mintha csak kopogtam volna, röviden, négyszer, balsorsomnak ajtaján.” (Gyergyai Albert fordítása)

A forróság érzékelésének a leírása kiegészíti azt, ahogy Camus a *Nászok*ban a tengerparti élmény visszaját mutatta be, ott csak jelezve, itt a hatást élve át egy akut konfliktushelyzetben. És mi történt: elvakította a nap, és a felvillanó kés láttán mintha elfogta volna valami pánikreakció, aztán az első lövés után a vakdüh, és négyszer lőtt, mert érezte, hogy az első lövéssel valami jóvátehetetlent követett el, a határhelyzetben pedig tudatosult benne, hogy a közönyösen átélt élet maga volt a boldogság, és láthatjuk, nem azért volt boldog, mert közönyös volt, mondhatnánk stresszmentes, hanem azért, mert élte az életét, és az életen kívül nincs boldogság, az élet maga a boldogság. Eddig mintha egyértelműen Nietzsche egyértelmű életigenlése jelenne meg a regényes formában, az, hogy az ember szeresse önnön sorsát. Onfray szerint Camus csak később, a háború hatása miatt fordult szembe az őt ihlető prófétával. Viszont ez a szembefordulás mintha már ebben a regényben is érlelődne. A nietzschei *amor fatin*ak megvan a határa és a mértéke, aki azt átlépi, bűnt követ el, és ezért bűnhődni kell. De a regény felveti a kérdést is, hogy ki büntessen, és lehet-e a büntetést kirovó igazságszolgáltatás igazságos?

Meursault a barátság és a körülmények áldozata. A barátság inkább egyoldalú, legfeljebb valamiféle hamis szolidaritás. A körülményeket szabályozó alaphelyzet viszont a gyarmatosítók és a gyarmatosítottak konfliktusa. Camus-t nem véletlenül vádolták a kolonializmus apológiájával, de nem véletlenül védték meg, méghozzá újabban egy algériai író is, méghozzá az, aki arab szemmel megírta a történet visszaját.⁵² Camus-nek felrőtták, hogy regényében az araboknak nincs is neve. De ezzel a két társadalom, a francia és az arab kölcsönös elzárkózását érzékeltette. Ezt ő sem tudta áttörni, bár voltak arab barátai, miközben megrázó cikkeket írt a kabilok nyomoráról, és a berber faluközösségeket az önrendelkező kistársadalmi egységek modelljeként mutatta be. Ugyanakkor azt is hangoztatta, hogy a francia világ túlnyomó többsége maga is szegény. És a francia–arab szembenállás sem mérgesedett el a végletekig. A rendőr jól felpofozta Meursault barátját, igaz, nem azért mert ez arab barátnőjét bántalmazta, hanem azért, mert a cigarettát nem vette ki a szájából. Amikor pedig Meursault-t letartoztatták, a fogdában ülő arabok jót nevettek, hogy közójük került, de aztán elkomorodtak, amikor megtudták, hogy új fogolytársuk arabot ölt. A vizsgálat során azt rótták fel neki, hogy korábban anyja halálának hírért minden megrendülés nélkül vette tudomásul, nem sokkal a temetés után moziba ment, majd fürödni a tengerpartra, és nem hisz Istenben, mire a vizsgálóbíró ki is fakadt: „Azt akarja, hogy életemnek ne legyen értelme?” És aztán megkönnyebbülten Antikrisztusnak nevezte a vádlottat. Ez már megelőlegezte a tárgyalás forgatókönyvét és végeredményét. Az erkölcsi kérdések kerültek előtérbe. Az ügyész előre megfontolt emberöléssel vádolta Meursault-t, aki ezt tagadta, és a napot nevezte meg tette okaként, de hiába, a közönség

nevetett, az ügyész pedig alapvetően a vádlott magatartásával, elsősorban az anyja temetésén tanúsított közönyösségével támasztotta alá a vádat. A védőügyvéd pedig védence erkölcsiségéről szónokolt, arról, hogy anyját szerető fiúról van szó, de a beszédben több volt a ciráda, mint a meggyőződés. (Kellemtlenül vette tudomásul, hogy amikor először találkozott Mersault-val, ez kifakadt: „Nincs olyan egészséges ember, aki ne kívánta volna valaha szerettei halálát.” Ilyesmit egyébként Dimitrij Karamazov mondott a tárgyaláson, aki nem ölte meg apját, míg fivére, Iván úgy viselkedett, hogy azt törvénytelen féltestvérük gyilkosságra való felhívásnak tekintette, és ezt meg is mondta Ivánnak, aki beleőrült.) Mersault aztán fáradtságával és a meleggel mentegette magát az ügyvédnek, aki nagyon elkomorult, és azt már nem tudjuk, hogy netán azért, mert olykor az ő fejében is felvillant valami hasonló, mindenesetre figyelmeztette védencét, hogy ilyesmit ne mondjon a tárgyaláson. Ettől függetlenül a tárgyaláson az emberölés is mintha csak ürügy lett volna a halálos ítélethez. Az egész – a per és az ítélet – abszurd, és ezzel Camus – meg is vallotta – a perek – burzsóá, náci és kommunista – világát támadta. Igaz, a gyilkosság, és ami ahhoz vezetett is abszurd volt, de mint ugyancsak az író hangoztatta, hősében van valami pozitívum, és pedig az, hogy sohasem hazudott.⁵³

A kivégzést megelőző estét követi a második határhelyzet. Arra emlékeztet, ahogy Jézus a Gecsemáné-kertben virrasztott, így kiáltva: „Atyám, ha akarod, távoztasd el tőlem e poharat; mindazáltal ne az én akaratom, hanem a tiéd legyen!” Meursault pont az ellenkezőjét tette. Igaz, korábban még a nihilizmusnak adott hangot, amikor belenyugodott a halálos ítéletbe, „hiszen mindenki tudja, az élet nem éri meg, hogy végigéljük”. Nem is akarta sokáig a papot magához engedni, és amikor végül az ítélet végrehajtásának előestéjén találkoztak, a kérdésre, hogy miképpen képzei el a másik életet, a válasz: „Olyannak, hogy mindenkor emlékezni tudjak erre”. Majd amikor a pap jelezte, hogy imádkozni fog érte, megragadta őt, és valamiféle negatív gyónást üvöltött „az örömmel s a haragnak váltakozó vonaglásaival”. Ez már valóban az *amor fati*, és arról szölt, hogy az egyetlen bizonyosság a jelenbeli élet, miközben mindenki halálraítélte. Ezért: „Igazam volt, igazam van, mindig és mindenben igazam van. Éltem egy bizonyos módon, s élhettem volna másképp is. Volt, amit megtettem, volt, amit nem. Ezt és ezt sose tettem meg, viszont ezt meg ezt megtettem. No és aztán?” Az örök kiszabadították a papot, aki könnyekkel a szemében távozott. Meursault pedig elaludt, és „amikor felébredtem, csillagok fénylettek az arcomon. A mezők nesze hozzám is elhatolt. Éji, földi és sós szagok frissítették a halántékomat. Mint egy tengerár, úgy hatolt belém az alvó nyár csodálatos békesége. E pillanatban, az éjszaka szegélyén, szirénák kezdtek süvöltöni. Indulásokat jeleztek egy oly világ irányában, amelyet most már teljesen közömbösnek éreztem.” Anyjára gondolt, akiről elképzelte, hogy halála előtt szabadnak és késznek érezhette magát, hogy mindent újjáéljen, mire: „Én is készen voltam arra, hogy most mindent újraéljen. Mintha ez a nagy harag megtisztított volna a rossztól, megkönnyített volna a reménységtől, s e jelekkel s csillagokkal telehintett ég előtt először tárulkoztam ki a világ gyengéd közönyének. Most, hogy olyan hasonlóan éreztem magamhoz, oly testvéreim, megtudtam, hogy boldog voltam, és hogy még most is az vagyok. És hogy minden beteljesüljön, s kevésbé elhagyottnak érzem magam, még csak azt kellett kívánnom, hogy minél több nézőm legyen az ítélet végrehajtásakor, s hogy a gyűlölet ordításaival fogadjanak, ha meglátnak.”

Ez az utolsó mondat Onfray szerint a világ egészének nietzschei elfogadása, de ezzel szemben az is elmondható, hogy a lázadás gesztusa, amely lezárja az újra felvillanó plótinoszi extatikus állapotot. Lázadás a bíróság ellen, és lázadás a társadalmi világ ellen. A negatív szolidaritás gesztusa, ugyanakkor megváltó jellege is lehet, mert Camus tudja, hogy a kivégzés emberekből – mint apjából is, aki egy nyaktílus kivégzés megtekintése után elokádtá

magát⁵⁴ – teljes elutasítást válthat ki. Meursault is felidézi, hogy az ő apjával is ez történt, és miután anyja elmesélte az esetet, kicsit meg is undorodott apjától, de most saját kivégzése előestéjén azért megfordult a fejében, hogy ha kiszabadul, minden kivégzést megnézne, mire rosszul lett, vacogni kezdett, és alig tudta legyűrni gyengeségét. Camus pedig egyre inkább a halálbüntetés elkötelezett ellenzője lett. Aztán 1944 után, látva a kollaboránsok pereit, ki is mondta, hogy „minden bűnösben van egy rész ártatlanság”.⁵⁵

Az említett Meursault–Krisztus párhuzam nem csak azt jelentheti, hogy a modern civilizáció nem érdemel mást, mint egy sokak által patológikusnak tekintett alakot, hanem azt is, hogy egy nyilvános kivégzés megválthat a halálbüntetéstől. Igaz, gyilkosról van szó, de az élet akkor is élet. Dosztojevszkij másképpen intézte Raszkolnyikov sorsát, míg ez a szerelemben támadt fel, és „átmegy egyik világból a másik világba, megismeri az előtte addig ismeretlen valóságot”, Meursault az ismert valóság addig ismeretlen valóját érzékelte testben és lélekben. A kivégzésére készülő ember számára megszűnt az abszurd, a világ válaszolt „jelekkel s csillagokkal” az emberi hívó szóra.

A *közöny* 1942-ben jelent meg, és a hazai siker után a legtöbbet fordított francia regény lett. Ugyanebben az évben látott napvilágot a *Sziszüphosz mítosza* is. Ennek már első mondata mellbevágó: „Csak egyetlen valóban komoly filozófiai probléma létezik: az öngyilkosság. Megítélni azt, hogy az élet megéri vagy sem, hogy végigéljük, nem más, mint válaszolni a filozófia alapvető kérdésére.” És írta ezt az a Camus, aki később nem tartotta magát filozófusnak, hanem olyan művésznek, aki arra keresi a választ, hogy miként élhet az, aki nem hisz Istenben és az észben.⁵⁶ Ugyanakkor azt vallotta, hogy miután az ember képekben gondolkodik: „ha filozófus akarsz lenni, írd regényeket”, hiszen a regény filozófia képekben.⁵⁷

*

De milyen lehet a boldog élet művészete? Egyáltalán, mi az élet értelme? Onfray az erről való elmélkedést tekinti az igazi filozófiának, de az iskola- és salonfilozófia hegemóniájának korában bátorság kellett ahhoz, amit Camus tett. Ma is! Németországban a *Sinn* (értelem) szóra a mai filozófusok allergiások, az élet értelmére kérdezni veszélyes, aki megteszi, annak azt tanácsolják, hogy forduljon orvoshoz vagy gyógyszerészhez, viszont Camus az utolsó nagy gondolkodó, aki nem rettent vissza ettől.⁵⁸ Csakhogy nagy szellemek álltak Camus mögött, köztük Dosztojevszkij, akinek „valamennyi hőse az élet értelmére kérdez rá”, és „nem félnek attól, hogy nevétségessé válnak” – olvashatjuk a *Sziszüphosz mítoszában*. Márpedig nehéz megítélni, hogy Kirilov, akit Camus műve egyik fejezetében megidézett, nevétséges-e vagy sem, amikor kinyilatkoztatta: „Ha nincs isten, akkor én isten vagyok.” Továbbá: „Ha van isten, akkor minden az ő akaratától függ és ez ellen én semmit sem tehetek. Ha nincs, akkor minden az én akaratomtól függ és nekem kötelességem az én önkényes akaratom szerint cselekedni.” Ennek a szabad akaratnak a legmagasabb rendű kinyilvánítása az öngyilkosság. És Kirilov hosszan fecseg még arról, hogy saját öngyilkosságával ő lesz „a világtörténelemben az első ember, aki nem akartam az istent kitalálni”, és tette megváltást hoz, mert „csak ez az egy menti meg az embereket és szüli újjá fizikailag a következő nemzedékben; mert amint én tapasztaltam; a jelenlegi fizikai állapotban az eddigi isten nélkül az ember el nem lehet.”⁵⁹ Az érem másik oldala, hogy Kirilov öngyilkosságával gyilkol, tette előtt ugyanis írásban magára vállalta annak az egykori összeesküvő társának a megölését, aki most döbben rá az élet értelmére, és akit így az összeesküvők alibijük tudatában megölnek. A történet ezért nem nevétséges, inkább abszurd. A nihilizmus abszurditását példázza.

1946-ban Camus baráti körben, többek között Sartre és Malraux társaságában fel is tette a kérdést: „Nem gondoljátok, hogy mind felelősök vagyunk az értékek hiányáért. És ha mi, mindazok, akik a nietscheizmusból, a nihilizmusból vagy a történeti realiz-

musból [azaz a történelem Hegel-féle istenítésének ideológiájából] jöttünk, nyilvánosan megmondanánk, hogy tévedtünk, vannak morális értékek, és ezentúl megteesszük, ami kell, megalapozásuk [lehetséges olvasat megalapozásuk helyett: megőrzésük] és kifejezésre juttatásuk érdekében, nem gondoljátok, hogy remény kezdete lenne?”⁶⁰ Csakhogy Camus már első írásaival is az abszurd és a nihilizmus problémájával viaskodott. És Szisziphoszban találta meg az „abszurd hőst”, abban a mitológiai alakban, aki túljárt az istenek eszén, és ezért arra ítélték, hogy az alvilágban egy hatalmas követ próbáljon felgurítani egy hegycsúcsra, de hiába, mikor már majdnem célba ért, a kő visszagurult, és kezdhetne előlről. Camus Szisziphosza pedig „azt a nagy hűséget tanítja, mely tagadja az isteneket és felemeli a sziklát. Ő is úgy véli, hogy minden jól van. Ezentúl, ez az úr nélküli univerzum már nem tűnik számára meddőnek és jelentéktelennek. Ennek a kőnek minden kis részecskéje, az éj mélyébe borult hegy minden ásványi törmeléke a világot jelenti számára. A csúccsal szembeni harc elég ahhoz, hogy kitöltse az emberi szívet. Szisziphoszt boldognak kell elképzelnünk.”⁶¹

Meursault rokona Szisziphosznak, de őt nemcsak boldognak kell hinnünk, hanem annak is hitte magát, fizikailag is átérezte a boldogságot. Camus nem véletlenül írta Sartre *Undoráról*: „Az élet abszurdításának megállapítása nem lehet végcél, csak kezdet. Csaknem minden nagy szellem ebből az igazságból indult ki.”⁶² Meursault a kivégzés előtti határhelyzetben egész életét abszurdnak érezte, de végül is a maga módján legyőzte az abszurdot, viszont kivégzése is csak abszurd lehetett. Nem is tudjuk meg, hogy kivégezték, hiszen Meursault kegyelemért folyamodott, és a kegyelem lehetősége valósággal extázisba hozta. De a regényben a köztársasági elnök válasza még nem érkezett meg. Az olvasó azt gondolhat, amit akar, de képzeletében felvillanhat az is, hogy Dosztojevskij és társai kivégzésére már éppen ki akarták adni a tűzparancsot, amikor az utolsó pillanatban megérkezett a kegyelmi parancs.

Van abszurd mítosz – írta egyszer Camus – de nincs abszurd gondolat.⁶³ A mítosz megtalálja az embert, aki el tud szakadni tőle. Ha nem az a sors vár, ami Camus *Caligulájának* címadó hősére, aki még csak nem is istennek képzelte magát, hanem az istenek fölé akart kerekedni. Nővérével vérfertőző kapcsolatban élt, és miután ez meghalt, elszabadult a pokol. A császár a gyilkosok boldogságának adta át magát, halomra gyilkolta alattvalóit. Igaz, tudta, hogy „valakit szeretni annyi, mint vele megöregedni”, és jobbnak tartotta nővére halálát annál, mintsem hogy szeme láttára vénüljön meg. Mikor látta, hogy szeretője, Caesonia lassan megöregszik, úgy vélve, hogy elhunyt nővére iránti szerelme sem állt volna ellent az időnek, megfojtotta Caesoniát, és közben „a magányos ember isteni tisztánlátásának” élményéről adott számot: „Élek, ölök, a romboló őrjöngő hatalmát gyakorlom, ami mellett a teremtő hatalma majomkodás.” Ezzel Caligula megvalósította „az örök magányt”, és ennek érdekében mintha tudatosan lázította volna fel alattvalóit, azért, hogy őt magát is legyilkolják. Ezzel Camus elszakadt az abszurdtól, és ezt már a *Szisziphosz mítoszában* bejelentette: „Az abszurdból három következtetést vonok le: lázadásomat, szabadságomat és szenvedélyemet. Az öntudat játéka révén életszabállyá alakítom azt, ami felhívás volt a halálra.” 1959-ben úgy nyilatkozott, hogy nem is akarja többé kimondani a szót: abszurd.⁶⁴

Onfray szerint Camus azt akarta, hogy itt e földön mindenki saját maga istene legyen. (110.) Ezzel szemben Camus már *Szisziphosz mítoszában* távolodott Nietzsche-től, a leg-híresebb „Isten-gyilkostól”, aki Kirilloval együtt azt hitte, hogy Isten megölésével „az ember önmaga válik istenné”. Camus csodálta Nietzsche-t, nagyszerű sivársága miatt, és azért, mert az egyetlen művész, aki az Abszurd esztétikájából levonta a végső következtetéseket, és steril éleslátással tagadja a természetfölötti vigaszt. De aki így fejezte ki

csodálatát Nietzsche iránt, aligha akart az ő és Kirilov társaságába kerülni. Megvizsgálta az önistenítés visszáját, és az abból adódó végső következtetéseket. *Caligula* az önistenítés talmiságát példázza. A császár hangsúlyozza is, hogy mindenkinek szabad istenné válnia. Caesonia saját testét tekintette istennek, és áldozata lett annak, aki azt hitte, hogy mindent szabad, és szabadsága korlátlan. Mire 1944-ben színre vitték a *Caligulát*, mindenki láthatta, hogy a császár Hitler sötét árnyát vetítette előre, a diktátor új Caligula, bár Camus szerint csak „viszonylag volt szabad, birodalmában az egyetlen”.⁶⁵ A dráma főhőse mögött ott áll Dosztojevszkij Kirilovja és Iván Karamazov, aki szerint „ha nincs Isten, mindent szabad” – hát még akkor, ha valaki istennek vagy istenek fölött állónak képzei magát. (1957-es stockholmi előadásában arról beszélt, hogy az absztrakt művészek végül Istennek képzelik magukat, de „műveik és Tolsztoj vagy Molière művei között olyan a különbség, mint a láthatatlan búzáért felvett pénz és a barázdák szelte föld között.”⁶⁶

Camus 1938–1941-ben alkotott „abszurd ciklusa” azt a vívódást teljesíti ki, amelynek tanúsága a huszonévesen papírra vetett alig egyoldalnyi vallomás, mely szerint elfogadni az életet ostobaság, a lázadás benne rejlik az emberi természetben, viszont benne vagyunk az életben, amely szembeköp, gyötör, de boldogságot hoz, ezért őszintének kell lenni mindenáron, akár magunk ellenére is.⁶⁷ Örült is, hogy megszabadult az „abszurd ciklustól”, egykori filozófiatanárának őszintén megvallotta, hogy a jelentést nem létezőnek tekintő filozófia (philosophie de la non-signification) logikus következtetéseit akarta levonni, de hiába törekedett koherenciára, senki sem lehet nála jobban tisztában „egy ilyen magatartás ellentmondásával”, nem lehet az értékítéleteket kiküszöbölni, mert „életünk minden cselekedete értékítélet. Természetesen mindent szabad, de tudom, hogy van olyasmi, amit nem teszek meg, olyan szó és hűség, amelyet nem tagadok meg (igaz, ezek nem olyanok, amelyeket tiszteletben tartanak), és van olyan aljasság, amelyet örökké sajnálok.”⁶⁸ Az istenjátszás a nihilizmus egyik megnyilvánulása. Ezzel fordult egyre radikálisabban szembe Camus – a legnagyobb érték: az élet védelmében. A világháború és ami azután következett, egyre inkább erősítette elszántságát. 1939-ben pacifistaként kezdte,⁶⁹ de nem úgy, mint a kommunisták, akik moszkvai parancsra a náci–szovjet szövetséghez tartották magukat, hanem az egész világ ellen, cikkeiben minden politikai pártot árulónak tartott, csak az emberi értékeket valló egyénben volt minden reménye,⁷⁰ a Szovjetuniót is imperialista hatalomnak minősítette.⁷¹ 1940. január 1-jén pedig arra figyelmeztette olvasóit, hogy az ember egyedüli nagysága abban a harcban rejlik, amit az ellen folytat, ami meghaladja, és nem hagyja, hogy mások alakítsák a sorsát.⁷² 1943-ban – hosszú betegeskedés után – ellenállóként folytatta, mindvégig lázadóként élt, és 1945 után lázadását teljesítette ki. Tette ezt újságíróként, mint a hétköznapiok történésze, esszéiben történelemfilozófusként, drámaíróként és színházi rendezőként, valamint novellák és regények szerzőjeként ezeken a különböző utakon haladva – mint ő maga mondta – a centrum felé.⁷³ És ez a centrum alighanem az az állapot, amelyben sikerül megadni az élet értelmét, amelyet a művész „kétségbeesetten és a sors (condition) ellenében próbál műveivel megragadni”.⁷⁴ Az Ellenállás során mindez veszélyesebbnek, de könnyebbnek tűnt. A háború tapasztalatai érlelték ki *A pestis* című regényét, amelyet 1942-ben kezdett írni és 1946-ban fejezett be. A cselekmény színhelye Oran, de akármelyik tengerparti város lehetne. Egyetlen országot említ név szerint, Magyarországot, ahol a regény egyik hőse kivégzést látott. A fogalmazványban még Spanyolország állt, de Camus átjavította. Onfray szerint azért, mert Magyarországon már 1919 óta tartott a kommunista uralom, valójában – talán – azért, mert megérezte, hogy mi minden történik magyar földön. *A pestis* mindenféle totalitarizmus ellen irányuló allegorikus és filozófikus mű, de nem jellemzi a tézisregények mesterkéltége, azért sem, mert az emberi magatartásformák sokszínűsége nyilvánul meg a vészhelyzetben. Onfray ennek filozófiai olvasatát nyújtja. Eszerint a mű

fenomenologikus ontológiai értekezés, amely a transzcendentális fasizmus módozatait jeleníti meg a szükségintézkedések és a velük járó nyomor leírásával, ami a pestist terjeszti, az is ontologikus bacilus; az a jezsuita, aki arról prédikál, hogy a járvány Isten büntetése, paradox módon nietscheiánus álláspontot képvisel, az *amor fati*, és így ontologikus kollaboráns, hogy aztán látva egy gyermek kinhalálát, maga is az ellenállók sorába lépjen, Loyolai Szent Ignác magatartását képviselve Szent Ágostonéval szemben, amíg maga is életét nem veszti, de az orvos nem biztos abban, hogy a pestis lett volna a halál oka. Onfray szerint az is elképzelhető, hogy Camus finoman érezte: a jezsuita atya Krisztus sorsához hasonló bűnbak-sorsra jutott, és így olyan krisztusi személyként jelenik meg, aki szembefordult az inkvizíciót és máglyákat felállító kollaboráns Vatikánnal. Összegezve azt mondhatnánk, hogy a fasizmus és mindenfajta totalitarizmus immanenciája jelenik meg az ontológiai minősítések áradatában, de ne mondjuk. Az érett Cioran szerint a filozófusok élnek ilyen műszavakkal, korábbi írásai újrakiadásából ki is vette ezeket. Camus is csak a *Sziszüphosz mítosz*-ban ontologizált. Ezt is csak kétszer, először, amikor szóvá tette, hogy senki sem halt meg egy ontológiai érvért, Galilei sem, majd akkor, mikor jelezte, hogy Jaspers nem bízik semmiféle ontológiában. Ontológia nélkül egyszerűbb a világ – legalábbis az egyszerű olvasónak, és mint láttuk, Camus-nek is. De ami egyszerűnek tűnik, korántsem az. Éspedig becsületesnek lenni. A regényben a doktor és az újságíró beszélgetésében a doktor Camus többször is kifejezésre juttatott meggyőződésének adott hangot: „... mindebben [a pestis elleni küzdelemben] nem heroizmusról van szó. Becsületről van szó. Ez nevétségesnek tűnhet, de az egyetlen módja a pestis elleni harcnak a becsületesség.” És a kérdésre, hogy ez mi, a válasz: „Nem tudom, hogy általában micsoda. De az én esetemben tudom, hogy mesterségem gyakorlásában áll.” Camus aztán 1958-ban – naplójában – így pontosított: „Mesterségem könyveim megírásában áll és abban, hogy harcoljak akkor, amikor az enyéim és népem szabadsága veszélybe kerül. Ennyi az egész.”⁷⁵

*

Camus miközben regényét írta, újságírói mesterségét is gyakorolta, méghozzá szívvel-lélekkel, mert az újságírást történetírásnak is tekintette, mint 1944 augusztusában vallotta: az újságíró „az egymást követő napok történésze, akinek első gondja az igazság kell legyen”.⁷⁶ Ennek jegyében dialógusra készült már a harc teljében. És képzeletbeli német barátjával már el is kezdte, amikor a saját ország nagyságát mindenek fölé helyező szemlélettel szemben azt hangsúlyozta, hogy az ország szeretetének az igazsággal kell párosulnia. Igaz, „ön sohasem hitt ennek a világnak az értelmében”, és ebből azt a következtetést vonta le, hogy minden egyre megy, a jót és rosszat tetszés szerint lehet meghatározni, „és ezért az állati világ törvényei, az erő és a ravaszság a mérvadóak. Ezzel szemben az igazság a földhöz való hűség.” Ezért: „Változatlanul hiszem, hogy ennek a világnak nincs magasabb rendű értelme. De tudom, hogy van benne valami, aminek van értelme, és ez az ember, mert ő az egyetlen, aki értelmet követelhet a világtól. Ennek a világnak az igazsága az ember, és a mi kötelességünk az, hogy az embernek végzete ellenére létigazságokat kell adnunk.” És ez az ember megmentése, „ha meg akarjuk menteni az életről alkotott eszmét”. Az erőt adó kétségbeeséssel szemben a boldogság a legnagyobb vívmány a végzet ellenében.⁷⁷ Csakhogy Camus-nek az elkövetkező évek során meg kellett tapasztalnia, hogy ha valaki boldognak vallja magát, bűnösnek tekintik.⁷⁸ A felszabadulás hatalmas élmény volt. Camus is új világot vizionált, a forradalomét, amely az Ellenállás lázadásából nővi ki magát.⁷⁹ Bár Proudhon nevét ritkán írta le, Onfray okkal fejtegette, hogy a proudhoni anarchizmus és a libertárius szocializmus hagyományához kapcsolódott. És bár Proudhon a tulajdont lopásnak minősítette, nem akarta eltörölni, csak a nagy magántulajdont korlátozni, a munka és a tőke ellentétét pedig munkásönkormányzatok

felállításával feloldani, a társadalmi-gazdasági világot a kölcsönösségre alapozni, a szabad községeket téve meg az új rend alapjának. Camus ugyan a tulajdont gyilkosságnak tekintette,⁸⁰ (és ezzel közelebb került Rousseau-hoz, mint Proudhon, mert Rousseau a tulajdont tartotta az eredendő bűnnek, amely az emberiséget kiszakította a természetből), de ő sem, egyikük sem akarta a tulajdont felszámolni. Camus a Pénz uralmát korlátozó kollektivistá gazdaságot akart, és azt hirdette, hogy a jövő Franciaországa az lesz, ami a munkásosztálya,⁸¹ munkásai és tanárai.⁸² A cselekvésnek és az embereknek esélyt adó viszonylagos utópiában látta az újabb háború alternatíváját, és egyben a realitásokra figyelmeztetett, arra, hogy ha a tulajdonviszonyok rendszerét módosítják, akkor az amerikai hitelek folyósítása megállna, és a gazdaság halálos csapást szenvedne, és ez a kommunista szavazók számát gyarapítaná. Nemzeti szinten nem lehet megoldani Franciaország problémáit, csak nemzetközi forradalomról lehet szó.⁸³ Amerikának felrótta, hogy az első világháború után Európát magára hagyta, és ezért ez megadta magát a nacionalizmusoknak. Most viszont – írta 1944 decemberében – nullpontról indulva, a béke záloga csak olyan „nemzetközi szervezet lehet, amelyben a nacionalizmusok eltűnnek, azért, hogy éljenek a nemzetek, amelyben minden állam lemond szuverenitása egy részéről, ami szabadságát biztosítja”. És ez a szervezet biztosít olyan „nemzetköziesített gazdaságot, amelyben a nyersanyagokat összeadják, a kereskedelmi verseny együttműködéssé válik, a gyarmati piacok mindenkinek megnyílnak, a pénz kollektív státusba kerül”.⁸⁴ Onfray szerint ez „a szerény utópia” alkotta volna a libertárius rendet. Ennek részeként került bemutatásra Camus-nak az az 1944-es karácsonyi cikke, amelyben üdvözölte XII. Pius demokráciát köszöntő üzenetét, és egyben elmarasztalta azt, hogy az Egyház nem szállt szembe nyíltan a fasiszussal. Onfray pedig egyenesen botrányosnak tartotta a Camus-cikkhez fűzött kiadói jegyzetet, amely a pápa pártatlanságát emelte ki, és ezzel szemben Onfray hosszan sorolta fel azt, ami ez ellen a pártatlanság ellen szól, de azt nem említette, hogy ugyanez a jegyzet nem vitatja a jogosságát Camus Egyházat illető kritikájának.⁸⁵ És Camus antiklerikalizmusát is árnyalni lehetett volna, megemlítve azt, hogy még 1944 szeptemberében a keresztény ellenállók élő hitét emelte ki, igaz, úgy vélte, könnyebb egy hívőnek a mártírsorsot vállalni, mint egy nem hívőnek. És természetesen elmarasztalta az Egyház 1940 előtti hallgatását olyan kérdésekben, amelyekben el kellett volna ítélnie azt, amit keresztény értékrend alapján el kellett volna ítélni, és a kereszténységre bízta azok kiközösítését, akik csak névleg keresztények, de kollaboráltak a fasisztákkal.⁸⁶ Két év múlva az egyik dominikánus kolostorban tartott előadást, ebben azt kérte, hogy a keresztények vegyék revízió alá pesszimizmusukat, és egyben kétségeit fejezte ki az eredendő bűnről vallott felfogással kapcsolatban. A kereszténységnek – fejtegette Camus – el kell vetnie a modern ideológiákat, anélkül hogy egyes modern szerzőket be akarna tiltatni, a keresztények saját nyelvét kell kialakítania, és erre megvan az esély, mert „a keresztény metafizikában és általában a keresztény magatartásban van valami, ami gazdagítja őt magát, és ezt kell tennie továbbra is: ismeretem szerint ez a ritka koherens filozófiáknak az egyike, amely történelmi és örök síkon képes érvényesülni”. Viszont a kereszténység végét jósolta, ha ez lemond a lázadás erényéről.⁸⁷ És ez az, amiről nem mondott le Camus.

Miután szertefoszlottak a forradalomhoz fűződő remények, Camus számára maradt a lázadás. Ennek publicisztikája után megszületett és 1951-ben napvilágot is látott az a könyv, amelyet legfontosabb művének tartott: *A lázadó ember*. Ez kétségtelenül a totalitarizmus geneológiáját nyújtja, és keresi a kiutat. Onfray pedig alapvetően azt kereste ki ebből a műből, ami a libertárius rend elképzelésébe beleillik. Minden igaz, amit Onfray ír. A könyv vádirat a nihilizmus ellen, nem kíméli az olyan emblemátikus figurákat, mint Sade márki, Lautréamont, Baudelaire, Rimbaud, akiket kisebb-nagyobb értelmiségi cso-

portok kultusza övezett. Emberellenes bűnököt követtek el, akár Hegel és Marx, akik Istenné léptették elő a Történelmet. Nietzsche sem kímélte. A marxista dogmatizmussal a francia libertárius szocializmust állította szembe, amelynek Proudhon volt az egyik ideológusa. És míg az 1789-es forradalmat a szabadságot megfőjtő forradalmak prototípusaként mutatta be, vele szemben a párizsi kommünt, mint libertárius forradalmat állította pozitív fejleményként. A könyv a szakszervezeti mozgalom dicséretével ér véget, hiszen ez a munkások életkörülményeinek javítását ki tudta harcolni, csak hogy ezt a mozgalmat is maga alá gyúrte a cézárista forradalom. A szocialisták elárulták a szocializmust. A cézárista forradalom maga a rendőrállam. Ez a forradalom azt vallja, hogy a gazdaságra támaszkodik, de elsősorban politika és ideológia. A valóságot erőszakolja meg. 1950-ben – fejtegeti Camus – a világ sorsát nem a burzsoá és a forradalmi termelés harca dönti el, mert ezek céljai azonosak. Az igazi küzdelem a lázadás és a cézárista forradalom között folyik. Ez utóbbi, ha győz, rendőrségeivel, pereivel és kiközösítéseivel kell bizonyítania, hogy nincs emberi természet. Vele szemben a megalázott lázadás, önnön ellentmondásai, szenvedései, állandó vereségei és makacs büszkesége révén megadja ennek a természetnek fájdalmas és reményteljes tartalmát. A lázadás, ha forradalmat akar, az élet érdekében teszi, és nem az élet ellen. Marx a világot akarta megváltoztatni, a lázadó az életet. A libertárius rend kifejezés nem fordul elő Camus könyvében, de kiolvasható belőle, hiszen, amikor arról esik szó, hogy a lázadó rabszolga nem mint embert akarja urát megsemmisíteni, és a lázadó maga is tudja, hogy közös értékek nélkül rendtelenség és bűn válik úrrá a világon, ezért „a legelementárisabb lázadás is, paradox módon, a rendre való törekvést fejezi ki”. Viszont Onfray fejtegetéseiből kimaradt a könyv kulcsszava: a határ (limite) és a mérték. A határtalan szabadság – láttuk – Caligula szabadsága, és a Kirilové. A lázadás sem lépheti át a határt. A libertárius rend nem határtalan, hanem önmagát behatároló. Camus megoldása Európa bajaira a déli és az északi szellem kiegyensúlyozott szintézise, és ennek folyamán mindenkinek tudatni kell a másikkal, hogy nem Isten, és ezzel vége a romantikának, amely az ember istenítésével túllép minden határt.⁸⁸

A könyv vallomás az emberről és önmagáról az írójáról is. Ez utóbbi mozzanat némileg háttérbe szorul Onfray előadásában. Onfray egyértelműen bizonyítja, hogy Camus – az általános hiedelmekkel szemben – nem volt szociáldemokrata, és egyik érve az, ahogy Camus az egyik ellene irányuló támadásra adott válaszában Bakunyint magáénak vallotta, miközben nihilizmusát, egykori hegelianizmusát elvetette. De néhány sorral lentebb Camus nemcsak arról írt, hogy a libertárius gondolkodás nem isteníti Bakunyint, ahogyan Marxt istenítik, és ezzel az istenítéssel a marxizmus megásta saját sírját. A legfontosabb az önvalótlomlás: „Ha *A Lázadó ember* mégis elítél valakit, az mindenekelőtt a szerzője. Mindazok, akik számára a könyvben vitatott problémák nem pusztán retorikai jellegűek, megértették, hogy olyan ellentmondást elemeztem, amely először is az én ellentmondásom volt. Azok az eszmék, amelyekről beszélek, engem is fűtöttek, és úgy akartam azokat tovább éltetni, hogy megszabadítsam őket attól, ami az előmenetelben őket gátolja. Nem vagyok filozófus, valójában csak arról tudok beszélni, amit átéltem. Átéltam a nihilizmust, az ellentmondást, az erőszakot és a rombolás mámorát. Ugyanakkor köszöntöttem az alkotóerőt és az élet tiszteletét. Semmi sem jogosít fel arra, hogy fölényesen ítéljek meg egy olyan korszakot, amellyel teljességgel szolidáris vagyok. Belülről ítélem meg, beleoldódván.” Azt már nem árulja el, amit még magáról és másokról tud, csak egy dolog érdekli: „az újjászületés”.⁸⁹

*

A francia nyaktiló-vitakultúra született újjá. És okkal, mert Camus minden lehetséges értelmiségi érdekcsoport elevejébe talált. Az ösztűz bemutatásában Onfray elemében van, ha előadást tart.⁹⁰ (A koncepciók perék technikáit idéző tv-műsorokban ő maga is meglepő

higgadsággal állja az ösztüzet.⁹¹⁾ Camus már kevésbé, mert becstelennek és sunyinak tartotta azt, ahogy Sartre (csatlósai bevetésével) viselkedett. Először egy olyan valakivel íratott *A Lázadó emberről*, akinek a nevét se tudnánk, ha nem kapja meg ezt a feladatot. Onfray könyvében csak mocskolódóknak és egyéb primitíveknek nevezte ezt az egész társaságot, és érveiket sem ismerteti részletesebben, holott már a vitának is nagy irodalma van, ugyanakkor Sartre mindvégig jelen van ebben a műben. Az élén áll a – Hegel nevével fémjelzett – „porosz szektának”, amelynek tagjai homályosan írnak, és ezért mélynek vélik őket. Ezzel szemben áll az a magát világosan kifejező vonulat, amelyhez Camus is tartozik. Sartre nagy műve, „A Lét és a Semmi” bestseller, [...] de ki hiszi el – kérdi Onfray –, hogy a 600 oldalt türelmesen, megemészelve és megértve elolvasta volna az a fauna, amely gazdag lebujs óráit alkohollal, dzsesszel, akrobatikus rockkal, dohánnal és droggal töltötte?” Persze – teszi hozzá Onfray – Camus sem vetette meg a szórakozást, de naplói tanúsítják, hogy ez az abszurd életforma nonszensz volt a tüdőbaj miatt rövidnek hitt élethez. Ugyanakkor Camus szemben állt „az éretlen elittel”, amely a filozófiát önmagáért gyakorolta, nem törődve azzal, hogy hányan veszítették életüket a kommunista eszme áldozataként. Ez a Sartre-féle társaság alakította ki a már említett Camus-legendát. (Onfray-val szemben azt hiszem, nem Camus proletár származását nem bocsátották meg az öngyűlölő burzsoázia válogatott sznobjai, hanem azt, hogy éppen proletár származása ellenére nem az osztályharcos nótát fújta velük, ezért burzsoának, reakciónak, osztályellenességnek minősítették, őt, aki sohasem tagadta meg, hogy honnan jött és sohasem tagadta meg, hogy kikkel tart.) Ugyanakkor – hangsúlyozza Onfray – Sartre azt a platóni típust testesítette meg, amely az uralkodókhöz törleszkedett, ő maga először a szovjetekhez, majd a maoistákhoz. 1933-ban Németországban is megfordult, de a nácizmusról nem ejtett szót. Aztán élettársával, Simone de Beauvoirral a fasiszta Olaszországban nyaralt, élve a Mussolini biztosította utazási kedvezménnyel, míg Camus az abessziniai háború ellen cikkezett. Sartre és élettársa a náci megszállókkal és Pétain rendszerével is elég jól ki tudott jönni. Sartre a német fogságban is jól viselkedett, olyan szindarabot vitt színre, amelyben a német tisztek mulatságára kifigurázták a zsidókat. Aztán feltehetően a nagy kollaboráns Drieu la Rochelle kihozta ebből a fogságból. Viszont az egykori fogoly, aki tábori üres óráit Heidegger olvasásával töltötte, Simone de Beauvoirnak arról beszélt volna, hogy megszökött, legalábbis a szintén sáros hölgy ezt adta tovább az utókornak. Simone de Beauvoir, a Sartre-legendá fő kialakítója arról is írt, hogy ő maga csak élettársa biztonsága érdekében vállalt állást a Radio-Vichynél, valójában ezt a kiváló férfiú járta ki számára, aki Onfray szerint nélkülözötte az ontológikus képzelőerőt, és csupán papírfilozófus volt, de aki manicheista módon – 1944 után – azt hirdette, hogy csak a jó és rossz között lehet választani, míg Camus látta és megjelenítette az árnyalatokat, és az áldozatok oldalán állt. Sartre a normandiai partraszállás után két hónappal írt Párizs felszabadításáról, egyébként Camus, a valóságos ellenálló felkérésére. Előtte pedig a '40-es években az egyik kollaboráns folyóiratban publikált, amit később letagadott. 1945 után pedig egykori ellenállóként – akinek egyetlen ellenállásra való írása sem került elő – foglalt helyett a különböző purifikációs bizottságokban, és gondosan tisztára mosták egymást hasonlóan sáros cimboráival. Camus, aki először a számonkérés híve volt, hamar megundorodott a számonkérések gyakorlatától. Bár elítélte Brasillach kollaboráns írói tevékenységét, elvből aláírta a kegyelmi kérvényt, Sartre viszont azt hazudta, hogy csak ő maga írta alá, Camus nem (aki viszont később keserűen tette szövé, hogy ha Brasillach-ot és Gabriel Périt nem végzik ki, „mi ítélnénk fölöttük”, míg „most ők ítélnék fölöttünk, és mi hallgatunk”).⁹²⁾ Bár Camus már kezdetől fogva idegenkedett a Sartre-féle egzisztencializmustól, és hangsúlyozta is, hogy ő maga nem tartozik ahhoz az irányzathoz, a háború után

még a kávéházakban jól eltréfálkoztak. Írt is egy kis bohózatot, melynek hőse Semmi Úr, akinek prototípusa maga Sartre. A kommunizmus megítélésében elváltak útjaik. A *Novij Mir*, a szovjet világirodalmi folyóirat 1947. augusztusi számában a dekadens individualizmus propagandistájaként bélyegezte meg Camus-t.⁹³ Novemberben még közösen (és másokkal egyetemben) a nemzetközi közvéleményhez szóló nyilatkozatot szerkesztettek, amelyben arra figyelmeztettek, hogy Amerika és a Szovjetunió összecsapása esetén Európára, mint hadszínterre pusztulás vár.⁹⁴ Aztán a hidegháború beköszöntével elhidegültek egymástól, és kitört közöttük a nyílt háború. Sartre szovjetbarát vonalat képviselt. Az 1950-es években, miután megfordult a Szovjetunióban, azt nyilatkozta, hogy nincs szabadabb értelmiségi a szovjetnél.⁹⁵ Camus egyik barátja, Roger Quilliot arra emlékezett, hogy alapvetően a szovjet munkatáborokhoz való viszony osztotta meg őket. Camus ezekről éppen olyan indulattal írt, mint a náci koncentrációs táborokról. Sartre és köre a szovjet munkatáborok elítélését nem vette jó néven, mert úgy vélte, elbizonytalanítja a francia munkásosztályt.⁹⁶ Onfray szerint Sartre számára nem a proletárok sorsa volt a fő probléma, hanem saját doktrínájának tisztasága. Ez aztán elég véres lett az algériai háború kirobbanásával.

Sartre – Frantz Fanon könyvének előszavában – gyilkosságra szólított fel, a gyarmatosítók meggyilkolására. Camus békére. Sartre a független Algéria mellett állt ki, Camus federalista megoldásért szállt síkra, azt akarta, hogy a független Algéria két nép hazája legyen, hiszen a háza számára életkedv, az ő hazája – mint vallotta – a Földközi-tenger világa.⁹⁷ Tipáza az élet és művészet princípiuma. A nacionalizmus a hanyatlás tünete.⁹⁸ És ő, aki korábban elismeréssel írt a Koránról⁹⁹ és az arab bölcsességről,¹⁰⁰ keserűen tette szóvá az algériai Felszabadító Front terrorizmusát, de amikor ennek egyik harcosát halálra ítélték, kegyelmet kért számára.¹⁰¹ Aztán látva a helyzet elmérgesedését, a francia közvélemény meghasonlását, hallgatásba fojtotta fájalmát. 1957 tavaszán megvonta a mérleget: nemzedékének látnia kellett, hogy Hitler uralmának és a moszkvai perek idején „a jobboldali filozófusok a nemzet egy része iránti gyűlöletükben az egész nemzet leigázását igazolták”, aztán a béke beköszöntése után „számunkra még fájdalmasabb összeesküvésnek” lehetett tanúja: „láttuk és még látjuk, hogy a baloldali gondolkodók a nemzet másik része iránti gyűlöletükben szép okoskodásokkal igazolják a sztrájkjog és a munkás vívmányok megszüntetését, a koncentrációs táborok rendszerét, a gondolat- és sajtószabadság eltörlését, sőt magát az antiszemitizmust is, ha ezt humanista jelszavakba burkolják”.¹⁰² Camus szerint ugyanis Izraelt, amely „milliók mártíromságából született”, az anticolonializmus ürügyén akarják felszámolni, miközben az arab kormányok saját népeik ellen irányuló politikát folytatnak.¹⁰³

Közben Camus-t magánéletében is kemény csapás érte, amikor felesége – részben az ő házasságon kívüli kapcsolatai miatt – öngyilkosságot kísérelt meg. Ennek nyomán született *A bukás* című regénye, egy olyan ügyvéd vallomása, aki – Mersault-val szemben – játszotta a játékot, és hosszú monológban elítéli önmagát, hogy másokat még jobban elítélhessen. *A bukás* hőse Dosztojevskij zugemberének nyugati változata. A mű „infernális önarckép” – jellemzi Onfray, hozzátéve, hogy a monologizáló főhős akár Sartre is lehet, vagy bármelyik 20. századi értelmiségi. (De vajon kinek nem ötlük fel Sartre alakja, amikor a főhős „a szolgaság megvilágosult partizánjának” minősíti magát?) Talán említeni lehetett volna, hogy Sartre milyen ügyesen bújt ki a hálóból, amikor úgy nyilatkozott, hogy ez Camus legjobb műve, „mert megmutatja és teljességgel elrejtja magát benne”. Onfray inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy Sartre saját önéletrajzi regényében, *A szavakban* feltette a kérdést: mi marad ebből a saját önvallomásából? Majd Onfray úgy látja, hogy Sartre válaszának szokatlan szerénysége Camus-re emlékeztet: „Egy egész ember, aki az

összes emberből áll össze, és annyit ér, mint ők, és nem jobb egyiküknél sem.” Onfray élelétét talán némileg elhomályosította a szenvedély, mert Sartre vallomásának idézett zárómondata inkább válasz Rousseau vallomásainak előszavából sokat idézett híres önjelölésére: „Senkihez sem vagyok hasonló, akiket ismertem; és merem hinni, nem vagyok olyan, mint bárki, aki él. Ha nem érek többet, legalább más vagyok.”¹⁰⁴

Sartre – mint tudjuk – viszont később arra emlékezett, hogy egyetlen barátja volt, Camus. Lelkiismeret-furdalása támadt? Bár ő mérte Camus-re a legnagyobb csapást, csak egyik szereplője volt a szégyenletes történetnek, amely a túlideologizált közeg törvényeszerű velejárója volt.

Hétpróbás figurák balról és jobbról egyaránt lesben álltak, és várták a pillanatot, amikor lecsaphatnak Camus-re. Arról a sajtóról van szó, amelyet Camus az ország szégyenének nevezett.¹⁰⁵ A Nobel-díj odaítélése még jobban felkorbácsolta a vadászszendvényeket. Az egykori kollaboráns, Rebatet, állhatatosan folytatva egykori fasiszta írói munkásságát, arról írt, hogy Camus-t a kivégzőosztagok vezénylésének nosztalgijája fűti, holott 1944 után Camus az ő számára is kegyelmet kért – és ezek után csak annyit jegyzett fel naplójában: „Neki megkegyelmeztek, de ő nem kegyelmez nekem. Újból feltámadt a vágy, hogy elhagyjam az országot. De hova?”¹⁰⁶ Stockholmba ment, ahol a diákok körében olyasmit mondott, aminek hallatán Párizsban a *Le Monde* főszerkesztője lelkesen kiáltott fel: „Teljesen biztos voltam abban, hogy Camus mond valami hülyeséget!” De mi is történt? A *Le Monde* tudósítója szerint az algériai Nemzeti Felszabadítási Front egyik fanatikus képviselője keményen nekitámadt, mire Camus – miután sikerült szóhoz jutnia – jelezte, hogy ő az egyetlen francia újságíró, akit a muzulmánok védelme miatt utasítottak ki Algériából, arra is célzott, hogy egyes algériai arab harcosok érdekében is fellépett, majd kimondta véleményét: „Bizonyos vonakodással tárom érveimet a nyilvánosság elé. Mindig elítéltem a terrort. El kell ítélnem azt a terrorizmust, amely – például – vakon tombol Algír utcáin, és egy napon anyámat vagy családomat sújthatja. Hiszek az igazságban, de megvédem anyámat az igazságszolgáltatás előtt.” Onfray ezt a változatot fogadja el, kifejtve, hogy ezt úgy kell érteni, Camus az olyan igazságból nem kért, amelynek semmi köze az igazsághoz. Egyébként csak a kommunista jogfelfogásban adott esetben nemcsak vallhat valaki, hanem egyenesen köteles a szülei terhelő vallomást tenni. (Normális jogszolgáltatásban szülő ellen nem lehet tanúskodni.) És az, hogy Camus megjegyzéséből botrányt csináltak, jelzi a francia baloldali demagógia alacsony színvonalát. Egyébként ennek a Camus-féle megnyilatkozásnak van egy másik változata: „Most bombákat dobálnak Algírban a villamosokra. Lehet, anyám is ilyen villamoson utazik. Ha ez az igazság, anyámat ennek fölébe helyezem.”¹⁰⁷ Ezt a kijelentést fogadja el hitelesnek az az arab író, aki megírta *A közöny* megfelelőjét.¹⁰⁸ Todd szerint ez – amit idéztünk – csupán az értelme annak, ami a *Le Monde*-ban jelent meg.¹⁰⁹ A mi *Népszavánk* a mélypont: Camus a Nobel-díj átvételekor mondta volna: „az igazságban hiszek, édesanyámat mégis az igazság elé helyezem”.¹¹⁰ Ez a fekete legenda alapja, a pletyka, még a *Le Monde* tudósításához sincs semmi köze. És a magyar zsrnaliszta nem mulasztotta el jelezni, hogy a *Le Monde* főszerkesztője a szerzeteseknél nevelkedett, holott sokkal fontosabb, hogy Pétain alatt is fontos állást töltött be, és csak később lett a liberális demokrácia harcosa.

*

Az alantas támadások légkörében Camus egyre jobban megtapasztalta, mit jelent a szolidaritás hiánya. Nyilatkozataiban kiemelte a futball erkölcsnemesítő szerepét, mert összjátékra nevel, szolidaritásra, és végül már csak a színházban érezte magát elemében, mert ott még érvényesült a szolidaritás. Az algériai háború mellett a másik nagy trauma az 1956-os magyar forradalom elárulása lett. Példa a nemzetközi szolidaritás hiányára és a

nagypolitika erkölcstelenségére. Október 30-án – egy spanyol író tiszteletére tartott rendezvényen – már szolidaritását fejezte ki a magyar néppel, amely „idegen urai ellen lázadt fel”.¹¹¹ Amikor november 8-án a magyar írók rádión keresztül kértek segítséget a világ íróitól, és többek között név szerint Camus-tól is, akkor ez rögtön válaszolt, de keserűen nyugtázta, hogy „az egész internacionális társaság [...] hagyja megölni Magyarországot”. És közzétette a maga felhívását, amelyben követelte, hogy az ENSZ közgyűlése azonnal „vizsgálja meg a genocídiumot, amelynek a magyar nép áldozatául esett”. Követelte a szovjet csapatok kivonását. És azzal fenyegette meg az Egyesült Nemzetek Szövetségét, hogy ha nem lép fel, akkor az aláírók bojkottálni fogják magát a szervezetet és annak kulturális szerveit.¹¹² Hatan alá is írták, voltak, akik hallgattak, és ez még a jobbik eset. Sartre ide-oda lavírozott, először elítélte a szovjet intervenciót, majd elfogadta – a szocializmus érdekében...¹¹³ Camus – önmagához híven – november 23-án francia fiatalok egyik gyűlésének azt üzentte, hogy bár oly sok értelmiségi elárulta a szabadságot, ezért érdemes élni. És „most tudják meg, hogy amikor a szellemet megbéklyózzák, a munkát rabszolgamunkává süllyesztik, az írók száját befogják, a munkást elnyomják, és amikor a nemzet nem szabad, akkor a szocializmus nem szabadít fel senkit és mindenkit leigáz.” Ezért „felejtétek el mestereiteket, akik nektek hazudtak” és „az elavult ideológiákat”. Sőt, „ne hagyjátok, hogy megfélemlítsen bármiféle zsarolás, legyen az jobb- vagy baloldali”.¹¹⁴ És ő maga újabb aláírásokat gyűjtött.¹¹⁵ Aztán 1957 elején felröptta gyarmati sorból szabadult országoknak, többek között Gandhi Indiájának, hogy elárulták Magyarországot, megbocsáthatatlannak minősítette „a magyar mézszárlással” szembeni magatartásukat. És míg a baloldali propaganda a magyar forradalmat fasisztának minősítette, Camus éppen Kádár és Hruscsov fasizmusáról beszélt, akik „eltiporták a népi lázadást és annak tanácsait”, ez utóbbiakat – keserű iróniával – szovjeteknek nevezve. (Szovjet magyarul tanács.) A „magyar háború” is szélesebb kitekintésre adott alkalmat. A jobboldalt sem tartotta briliánsnak, de a baloldalt egyenesen konformistának és skizofrének, szavak rabjának, és mindezt azzal nyomatékosította, hogy „szabadság nélkül nincs szocializmus, hacsak nem a bitófák szocializmusa.”¹¹⁶ Március 15-én pedig az egyik párizsi gyűlésen tartott beszédet, amelynek – nem mindig szerencsésen összevágott – részletei *A magyarok vére* címmel az interneten számos portálon olvashatók, míg a teljes szöveg *Az a nap, amikor Kádár rettegett* címmel jelent meg. És bár Camus hangsúlyozta, hogy nem akar újabb vérontást, azt kívánta, hogy „a magyar ellenállás tartson ki addig, amíg Keleten az ellenforradalmi [kommunista] Állam össze nem omlik saját hazugságai és ellentmondásai súlya alatt”. Camus szerint Magyarországon 1956-ban a magyar felkeléssel és vérbefojtásával az történt, ami húsz évvel korábban Spanyolországban. Rákosi és Kádár versengése érdektelen, mindketten „egyazon fajtából” valók. Totalitárius rendszer nem fejlődik, a vesztőhely nem liberalizálódik, a bitófa nem toleráns. A felkelt Budapest utat mutatott – hangsúlyozza Camus. „Ez a legyőzött és lánkra vert Magyarország, amelyet a mi hamis realistáink – az egyensúly kedvéért – száználmasan Lengyelországhoz hasonlítanak, többet tett a szabadságért és az igazságért, mint bármelyik nép az elmúlt húsz esztendőben.” A reményt mégis az táplálta, hogy „a nyugati társadalom, tévelygései ellenére mindig kitermelte az emberek azon fajtaját, amely fajta az életnek kijáró tisztességet fenntartja, azok fajtaját, akik az ellenségnek is kezet nyújtanak, hogy megmentsék a bajtól és a haláltól”. És végül létrejöhetne az egyesült Európa. A feladat egyelőre a szabad alkotást és a szabad munkát biztosító kultúra művelése. „A magyar munkások és értelmiségiek, akik mellett oly tehetetlen bánattal állunk ma, tudják mindezt, s ők azok, akik mindennek mélyebb értelmét velünk megértették. Ezért, ha szerencsétlenségükben osztoztunk, miénk reményük is. Nyomorúságuk, láncaik és száműzöttségük ellenére királyi örökséget hagytak

ránk, melyet ki kell érdemelnünk: a szabadságot, amelyet ők nem nyertek el, de egyetlen nap alatt visszaadtak nekünk!” Ez a sokat idézett záró fordulat olyan hitvallás, amely azt is jelzi, hogy Camus számára a magyar forradalom volt az a forradalom, amelyet egykor saját hazája számára is programként vallott, és amelyet Hannah Arendt fejtett ki, nagyobb optimizmussal, mert azt hitte, a forradalom olyan vívmányát, mint a munkástanácsokat nem sikerül teljesen felmorzsolni.¹¹⁷ Csakhogy a forradalmat követő fejlemények – a sor-tüzek és a kivégzések – Camus-t igazolták, bár folytatta harcát. Felvilágosította azokat, akik Algéria és Magyarország között hamis párhuzamot vontak: „Magyarországon nem élt több mint egy évszázada egymillió orosz (80%-ban kisémbert), akiknek a magyar felkelés életét, jogait és nemcsak privilégiumait veszélyeztette volna. A magyar kérdés egyszerű: vissza kell adni a magyaroknak szabadságukat. Az algériai kérdés másként vetődik fel: két népesség szabadságát kell biztosítani.”¹¹⁸ A magyar írókat pedig hűségéről biztosította.¹¹⁹ Amikor Nagy Imrét és társait is halálra ítélték, Camus hiába akart találkozni a párizsi magyar nagykövettel, tiltakozását sem vették át.¹²⁰ Csak egy keserű előszót írhatott az igazságot feltáró magyar emigráns kiadványhoz.¹²¹

*

Hannah Arendt 1952-ben arról tudósította férjét, hogy találkozott Camus-vel, aki „kétségtelen, ma a legjobb ember Franciaországban. Fej- és vállhosszal nagyobb a többi értelmiséginél.”¹²² Ez lett a hübrisze. Tony Judt szerint „Camus tragédiája talán abban rejlett, hogy olyan Franciaországban élt és alkotott, amely sokkal inkább, mint valaha, Jean-Jacques Rousseau Franciaországa volt, ahol élt a gondolatok kodifikációinak és az állampolgári elkötelezettségnek az öröksége, amit ma a kései francia felvilágosodáshoz kötünk.”¹²³ Csakhogy Rousseau-t éppen úgy meg lehet védeni kései híveitől, mint a fiatal Marxot a marxistáktól. (Onfray is ezt tette, Marxszal, de csak vele, Rousseau-val már nem.) Kétségtelen, Camus *A lázadó emberben* a *Társadalmi szerződés*t dogmatikus katekizmusnak minősítette, olyannak, amely jelentős mértékben hozzájárult azon új vallás kialakulásához, amelynek istene a természettel összeolvadó ész, amelynek földi képviselője nem a király, hanem az általános akaratban megtestesülő nép. Ez az általános akarat az isten az új misztikában. Ebben az ember természettől fogva jó, így természete az ésszel azonosul. Az általános akarat az egyetemes ész, az egyes ember arra kényszeríthető, hogy szabad legyen. És mint Camus hangsúlyozza, ez az ideológiai konstrukció az önfeláldozó halált éppen úgy legitimálja, mint a mások halálát. Példája erre Saint-Just, aki bevitte a történelembe Rousseau-t, a király halálra ítélésének ő lett a fő ideológusa, és aztán némán fogadta az őt magát is sújtó halálos ítéletet. (Camus-re nehezteltek is a posztjakobinusok, azért is, mert a királyról mély emberi együttérzéssel írta le, hogy milyen méltóságteljesen vállalta sorsát.)

Ezzel szemben, vagy emellett Camus írásaiban megjelenik egy másik Rousseau, annál is inkább, mert habitusuk, sőt helyzetük is sokban hasonlított, és nemcsak betegségük miatt. Rousseau szerint, aki beteg, jobban megérti embertársát, és innen a részvét, ami szolidaritásra ösztönöz. És ki nem lehet beteg? Camus szerint mind magunkban hordjuk a pestis bacilusát, és ez nemcsak metafora, hanem fizikai valóság. Az élet élésére serkentő. Franciaországnak nincs teste – kesereg Camus 1946-ban. „Egy mediterrán ember számára a párizsi metró látványa egy másik világ revelációja. Ebből következően meg kell tanítani a gyerekeknek, hogy szeressék testüket és éljenek vele. Rousseau megmondta, mi a teendő.”¹²⁴ Mindketten a szabadságot tartották a legnagyobb értéknek. „Az ember szabadnak születik, és mindenütt láncra van verve” – szól a *Társadalmi szerződés* első mondata, és ez forradalomra hívó kiáltványként hangzik. És aztán a törvény előtti teljes egyenlőséget hirdette, és ha bárki is a törvény fölött áll, már nincs egyenlőség. Rousseau-nál az utópia

abszolút jellegű, igaz, konkrét javaslatai konkrét országokra vonatkoztak, és csak kis államokban tartotta kivihetőnek a társadalmi szerződés (utópiájának) megvalósítását, mint Genfben, vagy részben Korzikán. Lengyelország bajaira fokozatos reformokat javasolt. Camus viszonylagos utópiát keresett, köztes megoldásokat, egyensúlyt, viszont a szabadság planetáris biztosítását vallotta: „A szabadság mindenkié vagy senkié. Ahányszor a világon egy embert láncokba vernek, minket magunkat is egy kissé megkötöznek.”¹²⁵ Az új társadalmi szerződést is nemzetközi szinten képzelte el. Mert olyan történelmi fordulat tanújának és részesének érezte magát, amely halált hoz vagy új civilizációt.¹²⁶ Federalizált Európáról álmodott, a nemzetekéről, miközben a nemzetek meghaladásának szükségességét vallotta: „Európában az élő dialektika olyan, amely nem vezet egyszerre totalitárius és ortodox ideológiához. Ez a pluralizmus, amely mindig az európai szabadság fogalmának alapjaként szolgált, civilizációnk legfontosabb hozadékának tűnik nekem. Éppen ez az, ami most veszélyben van, és ezt kell megvédeni” – nyilatkozta 1956-ban, még a magyar forradalom kitörése előtt.¹²⁷ A forradalom után pedig – láttuk – mintha Rousseau-t is visszhangozta volna, aki a lengyeleknek üzent: „Szeretitek a szabadságot, méltók vagytok rá.”¹²⁸

Rousseau forradalom lehetőségét jelezte, Camus forradalmat akart, és arra figyelmeztetett, hogy a német kérdés másodlagos a birodalmak összezsugorodásának kérdése mellett, de ez is lekerül a napirendről, amikor menetrendbe iktatódik a civilizációk összezsugorodása. Hiszen: „a gyarmatosított civilizációk ténylegesen minden oldalról hallatják hangjukat. Tíz vagy ötven éven belül kérdésessé válik a nyugati civilizáció. Minél hamarabb gondolni kell erre, és össze kell hívni a Világparlamentet ezen civilizációk számára, hogy a törvény valóban egyetemes legyen, és egyetemes legyen az általa szentesített rend.”¹²⁹ Rousseau és Camus utópiáinak alapja pozitív emberképük. Míg Sartre az embert „haszontalan szenvedélynek” tartotta, Camus *A lázadó ember* védelmét azzal fejezte be, hogy „semmi sem haszontalan”. A különböző eszmék gazdagítják a közös tudatot, és abból kijöhet valami jó.¹³⁰ Viszont sem Rousseau, sem Camus nem fogadta el a fennálló világot. Elégedetlenségüket kiegészíti természetkultuszuk, innen merítettek erőt. Rousseau szerint az ember természete alapvetően jó, a társadalom rontja meg, és a természetes ember – aki ellentéte a gondolkodó embernek, aki már romlott állat – éppen olyan mitikus lény, mint Meursault, aki romlott természetes embernek tekinthető; a Rousseau-féle embert a társadalom teszi tönkre, Camus emberét is környezete sodorja végzetes konfliktusba. És míg Rousseau-nál „a reflexív állapot természet ellen való”, Meursault is éppen a reflexív állapotból való kilépés révén részesülhet a teljesség élményében. Emellett Camus és Rousseau sorsában is van közös vonás. Rousseau is elszigetelődött kora értelmiségi világában, mert nem hitt abban, hogy a civilizáció fejlődésével nemesednek az erkölcsök, és ez nem tetszett a haladás-hívőknek. Camus és Sartre viszonya hasonló Rousseau és Diderot viszonyához, barátságuk kemény szembenállássá alakult – igaz, Camus-t nem kerítette hatalmába a paranoia, mint Rousseau-t.

*

Camus együtt élt saját hübriszével, ami nem volt más, mint élete és műve. Élete vége felé – 1959-ben – egyre inkább magányra vágyott, megundorodott mindattól, amit a „modernitásról” és a „korról” írnak, és saját könyveitől is. „Ha nem sikerül új nyelvet találnom, inkább elhallgatok” – írta egyik levelében,¹³¹ miközben gyermekkorát megidéző regényen dolgozott. Örömét lelte egykori életörömeinek megidézésében. Előhívta a szegények világát, ami nem nyomasztotta, mert ellensúlyozta az anyai szeretet, a tanító atyai figyelmét, miközben apjától egyedül a halálbüntetéstől való iszonyatot örökölte meg.¹³² És miután 1946-ban a civilizációk összezsugorodásának lehetőségét akarta elhárítani, most, jó 12 évvel később más nyomasztotta: „Hosszú távon mindegyik kontinens (sárga, fekete, barna) a

vén Európára borul. Száz és száz milliónyi ember. Éhesek és nem félnek a haláltól. Mi már nem tudunk sem meghalni, sem ölni. Igét kellene hirdetni, de Európa nem hisz semmiben sem. Akkor meg kell várni az ezredfordulót vagy a csodát. Ami engem illet, egyre durvább fálnak szorítva élni. És a művészeknek nehéz úgy dolgozni, magányosan, hogy nincs semmi támogatás.⁷¹³³ Erényeit és fogyatékoságait próbálta megbékíteni, és megfogadta, hogy „miután befejeztem a könyvemet, ha befejezem, nekilátok hibáim kijavításának”.⁷²³⁴ Erre már nem jutott ideje. Vidéki otthonából Párizsba készült, és bár megvette a vasúti jegyet, engedett kiadója invitálásának, és az ő autójával indultak útnak, de egy fának ütköztek, és életüket veszítették. Camus ekkor 46. életévében járt. Onfray egész sor nagy alkotót felsorol, aki csak 46 éves kora után írta meg világhírű műveit, többek között Rousseau-t is, aki még szintén nem unalmas, míg Camus élő művész. És demokrata, mert mint hangsúlyozta: a demokrata szerény. De hol vannak a többiek?

Az egyik Camus-szakértő felhívta a figyelmet arra, hogy Camus ott aratta a legnagyobb sikert, ahol a diktatúra emléke élt vagy éppen élő valóság: az 1950-es években Németországban, Olaszországban, Japánban, az 1960-as években Csehszlovákiában, Lengyelországban, Romániában, ma Iránban és Algériában.¹³⁵ És tegyük hozzá, Magyarországon is sikert aratott, hála Gyergyai Albert, a fordító állhatatosságának.¹³⁶ Camus sikerének titka: le tudta írni, miként jelenik meg az, amit Hannah Arendt a gonosz banalitásának nevez.¹³⁷ Így aztán Camus műve holnap – amíg van még holnap – már elsőprő világsiker lehet.

JEGYZETEK

- 1 Albert Camus összes műveinek (*Oeuvres complètes. I–IV.* Paris, 2006–2008.) kiadására csak a kötet-szám jelölésével hivatkozom. A dolgozat az NN 111871 sz. OTKA-pályázat keretében készült.
- 2 David Sprintzen: *Camus: A Critical Examination.* Philadelphia, 1988. 16.
- 3 Sternstunde Philosophie: Hundert Jahre Albert Camus. https://www.youtube.com/watch?v=aNccgMj_CvM (2015-12-03)
- 4 Alain Finkielkraut – On n'est pas couché 3 octobre 2015 #ONPC. <https://www.youtube.com/watch?v=yb8-GHMaFg4> (2015-11-26)
- 5 Emmanuel Todd: « Le journal Le Monde: un problème pour la démocratie ». <https://www.youtube.com/watch?v=cWZ3blJn4Sc> (2015-11-26)
- 6 Michel Onfray - „L'ordre Libertaire: la vie philosophique d'Albert Camus”. https://www.youtube.com/watch?v=8EeNBjKdMVI&list=PLm0mrZG2ya1g87ZH_TxSRhkb5uKIA5QV1&index=4 (2015-11-26)
- 7 Pierre-Louis Rey: Camus l'Algérien. <http://www.histoire.presse.fr/actualite/evenement/camus-l-algerien-01-01-2010-5144> (2015-12-06) A feketelábú (pied-noir) az Afrika északi részsein megtelepedő francia telepes. A kifejezés eredete bizonytalan. 1960-ban Algériában 10,5 millió lakosa közül 1 021 047 feketelábú (ezen belül 130 000 zsidó, bár a zsidók magukat nem mind tartották feketelábúnak) és 9 487 000 muzulmán.
- 8 Sartre-Camus, la paix ? – Bernard-Henri Lévy & Raphaël Enthoven. <https://www.youtube.com/watch?v=Yoo3mlnkB1M> (2015-12-01)
- 9 Albert Camus: *Essais.* Szerk. Roger Quilliot, Louis Faucon. Paris, 1965. 550–551.
- 10 Tony Judt: *The Burden of Responsibility.* Chicago, London, 1998. 88.
- 11 Olivier Todd: „L'ordre libertaire. La vie philosophique d'Albert Camus”, de Michel Onfray : Sartre-Camus, cessez le feu ! http://www.lemonde.fr/livres/article/2012/01/12/l-ordre-libertaire-la-vie-philosophique-d-albert-camus-de-michel-onfray_1628602_3260.html# (2015-11-30)
- 12 Jean Sarocchi: Camus selon Onfray. <http://www.magistro.fr/index.php/template/lorem-ipsum/au-dela/item/1647-camus-et-plotin-augustin> (2015-12-03)
- 13 Sternstunde Philosophie: Hundert Jahre Albert Camus. https://www.youtube.com/watch?v=aNccgMj_CvM (2015-12-03)
- 14 Olivier Todd: *Albert Camus. Une vie.* Paris, 1994. 12.
- 15 Albert Camus, Jean Grenier: *Correspondence 1932–1960.* Paris, 1981. 88.
- 16 Camus: *Essais*, 1923.

- 17 Camus, Grenier: *Correspondence*, 95.
 18 IV. 590–591.
 19 Judt: *The Burden*, 94.
 20 IV. 645.
 21 I. 1268.
 22 II. 372.
 23 IV. 285.; Robert R. Lottman: *Albert Camus*. Paris, 1978 623.
 24 IV. 1301.; vö. Olivier Todd: „Il faut garder Camus vivant. Il permet de réfléchir”. http://www.lemonde.fr/idees/article/2009/11/20/olivier-todd-il-faut-garder-camus-vivant-il-permet-de-reflechir_1269897_3232.html (2015-12-04)
 25 Camus: *Essais*, 1074.
 26 Albert Camus, René Char: *Correspondance 1946–1959*. Paris, 2007. 168.
 27 Camus, Grenier: *Correspondence*, 226.
 28 IV. 590.
 29 Todd: *Albert Camus*, 34.
 30 Lottman: *Albert Camus*, 623.
 31 Camus: *Essais*, 465.
 32 Camus, Grenier: *Correspondence*, 181.
 33 IV. 645.
 34 IV. 622.
 35 II. 749.
 36 http://www.dailymotion.com/video/xlu89i7_je-vis-comme-je-peux-dans-un-pays-malheureux-albert-camus_news (2015-12-03)
 37 Camus: *Essais*, 1866.
 38 Camus: *Essais*, 384.
 39 IV. 611.
 40 Camus, Grenier: *Correspondence*, 201.
 41 http://classiques.uqac.ca/classiques/camus_albert/noces/noces.html (2015-12-07)
 42 Camus, Grenier: *Correspondence*, 226–227.
 43 Lottman: *Albert Camus*, 113.
 44 Camus, Grenier: *Correspondence*, 180.
 45 http://classiques.uqac.ca/classiques/camus_albert/carnets_I/carnets_I.html (2015-12-07)
 46 http://classiques.uqac.ca/classiques/camus_albert/carnets_III/carnets_III.html (2015-12-07)
 47 IV. 281.
 48 I. 215–216.
 49 Eamon Maher: Camus’ Meursault, The only Christ that modern civilisation deserves? <http://arrow.dit.ie/cgi/viewcontent.cgi?article=1059&context=ittbus> (2015-12-08)
 50 Camus, Grenier: *Correspondence*, 72.
 51 Camus: *Essais*, 1611.; I. 1269.
 52 Kamel Daoud: *Meursault, contre-enquête*. Arles, 2014. <http://www.franceculture.fr/emission-repliques-14-15-l-etranger-revisite-2015-08-22> (2015-12-08)
 53 Camus: *Essais*, 1611.; I. 1269.
 54 IV. 127.
 55 Camus, Grenier: *Correspondence*, 141.
 56 Camus: *Essais*, 1427.
 57 http://classiques.uqac.ca/classiques/camus_albert/carnets_I/carnets_I.html (2015-12-07)
 58 Das philosophische Radio mit Rudolf Lütke: Albert Camus. https://www.youtube.com/watch?v=P3NUI_JlwtA (2015-12-09)
 59 Dosztojevskij M. Tivadar: Az ördögösök. Ford. Szabó Endre. [web:] <http://mek.oszk.hu/10100/10129/10129.htm> (2015-12-10)
 60 http://classiques.uqac.ca/classiques/camus_albert/carnets_II/carnets_II.html (2015-12-07)
 61 http://classiques.uqac.ca/classiques/camus_albert/mythe_de_sisyphe/mythe_de_sisyphe.html (2015-12-13)
 62 I. 795.
 63 Camus, Grenier: *Correspondence*, 96.
 64 IV. 543.
 65 II. 1010.
 66 IV. 253.
 67 I. 985.
 68 Camus, Grenier: *Correspondence*, 96.
 69 III. 1095.
 70 I. 776.
 71 I. 780
 72 I. 785.
 73 IV. 543.
 74 IV. 543.
 75 IV. 1273.
 76 II. 521.
 77 Albert Camus: Lettres à un ami allemand. http://classiques.uqac.ca/classiques/camus_albert/lettres_ami_allemand/lettres_ami_allemand.html (2015-12-18)
 78 IV. 603.
 79 II. 532.
 80 http://classiques.uqac.ca/classiques/camus_albert/carnets_III/carnets_III.html (2015-12-07)
 81 II. 540.
 82 II. 610.
 83 II. 444–445.
 84 II. 587.
 85 II. 1261.
 86 II. 529–531.
 87 II. 470–474., 502–511.
 88 http://classiques.uqac.ca/classiques/camus_albert/homme_revolte/homme_revolte.html (2015-12-21)
 89 III. 411.
 90 https://www.youtube.com/watch?v=9d2L8_VkmGE ; <https://www.youtube.com/watch?v=8EeNBKdMVI> (2015-12-21)
 91 <https://www.youtube.com/watch?v=UeTD0PVFSjM>; <https://www.youtube.com/watch?v=UeTD0PVFSjM>; https://www.youtube.com/watch?v=aRB_fzc8f6w (2015-12-21)
 92 IV. 164.
 93 Tverdota György: *Albert Camus: Közöny*. Bp., 2003. 51.
 94 II. 703.
 95 Albert Camus: Biography, Philosopher, Novelist,

- Literary Editor, and Journalist (1998). <https://www.youtube.com/watch?v=b4vu1QAJPN> (2015-12-17)
- 96 Albert Camus - The Madness of Sincerity. <https://www.youtube.com/watch?v=01meVbOfObc> (2015-12-04)
- 97 I. 567.
- 98 I. 566.
- 99 I. 824.
- 100 II. 619.
- 101 IV. 633.
- 102 IV. 569.
- 103 IV. 555., 593.
- 104 J. J. Rousseau: *Confessions. I.* Paris, Flammarion, Les meilleurs auteurs classiques [című sorozat]. [é. n.] 5.
- 105 II. 718.
- 106 http://classiques.uqac.ca/classiques/camus_albert/carnets_III/carnets_I.html (2015-12-07)
- 107 IV. 1405.
- 108 Kamel Daoud : « Je revendique Camus comme un auteur algérien » <http://www.humanite.fr/kamel-daoud-je-revendique-camus-comme-un-auteur-algerien-556351> (2015-12-06)
- 109 Todd: *Albert Camus*, 700.
- 110 Albert Camus rögös útja a párizsi Panthéonba. <http://nepszava.hu/articles/article.php?id=249235&print=1> 1/3 (2015-12-22)
- 111 IV. 572.
- 112 II. 990–992.
- 113 Fázsy Anikó: 1956: az írástudók árulása. *Nagyvilág*, 2006. 9–10. sz. 869–876. [865–899.]
- 114 II. 1135–1137.
- 115 Fázsy 2006, 877.
- 116 IV. 556–560.
- 117 Erdélyi Ágnes: Hannah Arendt 1956-ról – mai szemmel. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/hannah-arendt-1956-rol-%E2%80%93-mai-szemmel> (2015-12-24)
- 118 IV. 575.
- 119 IV. 589.
- 120 Szávai János: Albert Camus és Magyarország. http://www.magyszemle.hu/cikk/albert_camus_es_magyarorszag#sdendnote5anc (2015-12-24)
- 121 IV. 596–600.
- 122 Judt: *The Burden*, 87.
- 123 Judt: *The Burden*, 132.
- 124 II. 673.
- 125 II. 664.
- 126 II. 681–682.
- 127 III. 997.
- 128 J.-J. Rousseau: *Contrat social*. Paris, [é. n.] Garnier, 342.
- 129 II. 449.
- 130 III. 378.
- 131 Camus, Grenier: *Correspondence*, 226.
- 132 Albert Camus: *Le premier homme*. Paris, 1994. 81.
- 133 Camus, Grenier: *Correspondence*, 220.
- 134 Camus, Grenier: *Correspondence*, 232.
- 135 Albert Camus : „Un écrivain Français d’Algérie” 3/3. <https://www.youtube.com/watch?v=3GKijOS0i8Y> (2015-12-03)
- 136 Jacquelin Lévi-Valensi, Katarina Kilani: Camus és az 1956-os magyar forradalom. *A forradalom után. Vereség vagy győzelem?* Szerk. Cséve Anna. [web:] [http://library.hungaricana.hu/en/view/ORSZ_PIMU_Pimkonyvei_10_Forradalom/?query=SZO%3D\(kadar\)&pg=182&layout=1](http://library.hungaricana.hu/en/view/ORSZ_PIMU_Pimkonyvei_10_Forradalom/?query=SZO%3D(kadar)&pg=182&layout=1) (2015-12-24)
- 137 Judt: *The Burden*, 106.

Miért csúszott vakvágányra a rendszerváltás vonata?

Csath Magdolna professzor asszony könyve hézagpótló mű. Eltelt egy negyed évszázad, vagyis egy egész emberöltő a rendszerváltás óta, ez hosszabb idő, mint például a Horthy-korszak, majdnem annyi, mint az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverésétől a kiegyezésig. Visszatekintve keserűen állapíthatjuk meg a könyv írójával együtt, hogy ez a huszonöt év megint a magyar társadalom kudarckorszakainak sorát gyarapította. Más nemzetek ennyi idő alatt, mélyebbről indulva, mint mi, beemelkedtek a fejlettek közé, említhetném Írországot, Dél-Koreát, Tajvant, Szingapúrt. Hozzáteszem: már az euróövezet tagja a három posztsovjet balti ország, pedig ők honnan indultak hozzánk képest. De elhúzott előttünk Gustav Husak egykori Szlovákiája, és Lengyelország is (idősebbek még emlékezhetnek a „lengyel viccekre” a nyolcvanas évekből), hadd ne soroljam.

A könyv tíz nagyfejezetből áll, érdemes ezt a tartalomjegyzéket előljáróban felsorolni: Bevezetés

1. A privatizáció kezdetei a rendszerváltás előtt és folytatódása a rendszerváltás után: hatások, következmények, vélemények
2. A rendszerváltás problémái dióhéjban: vagyis miért csúszott vakvágányra a rendszerváltás vonata?
3. Az ipar sorsa a rendszerváltáskor és utána: a magyar vállalatok privatizációja a magyar ipar tragédiája
4. A rendszerváltás velünk élő gazdasági következményei
5. Mit gondoltak a politikusok a rendszerváltásról és a jövőről 2001-ben?
6. Versenyképességünk tíz évvel a rendszerváltás után
7. Gazdasági helyzetünk regionális összehasonlításban
8. Mit kellene tenni? Lehetséges jövőképek, megoldások
9. Honnan hová?
10. Az ipar jövője

Érdemes egy-két alcímet is külön kiemelni! 1.4. alfejezet: A rendszerváltás hatása a lélekre. 8.4. alfejezet: Erkölc nélkül nincs sikeres gazdaság. 9.2. alfejezet: A humán tőke fontossága, kapcsolata a kkv-kkal és a társadalmi tőkével.

A Bevezetésben Csath Magdolna egyértelműen leszögezi, hogy a rendszerváltás körüli években végbement privatizáció *módjában* tudja megragadni az ország újabb félresiklásának fő okát. Felszámolódtott a magyar ipar, a mezőgazdaság is óriási veszteségeket szenvedett. A professzor asszony kutatási területe az iparra korlátozódott, úgyhogy az agrárszektort csak helyenként érintette. Külön kiemeli a humán tőke, a tudástőke minőségének alakulását (leértékelődését), a gazdasági értéklánc torzulását, vagyis a folyamatos lecsúszás okait. A társadalmi versenyképesség puha tényezői közé sorolja a társadalmi kohézió szintjét, a korrupció mértékét, a külföldi cégek által erőltetett globális kultúra torzító hatásait.

Az 1. nagyfejezet elején visszanyúl a Kádár-rendszer 1968-as gazdasági reformjához, az „új gazdasági mechanizmushoz”, amely szerinte „kicsit” enyhített a tervgazdaság merevségén. Bevallom, én elhagytam volna a „kicsit” jelzőt, mert a tervlebontásos, direktutasításos, sztálinista típusú parancsgazdaságról a szabályozókkal történő közvetett irányításra való áttérés jelentőségét nem kellene alábecsülni. Különösen annak fényében, amit a szerző ezután maga is leír ezzel kapcsolatban. A piac bekapcsolása, a nyereség-

érdekeltség a „tervetljesítéssel” szemben, a költséggazdálkodás fontossága, a kisipari és kiskereskedelmi tevékenység, mint egyéni vállalkozási forma bővülése, a vgmk (vállalati gazdasági munkaközösség), mint a nagyüzemen belüli kollektív magánvállalkozás forma nagyon is előremutató fejlemény volt akkor. (A későbbiekben Csath Magdolna viszont ír a vgmk-nak nevezett „belső vállalkozások” negatív hatásairól is, hiszen a szocialista nagyvállalat megrövidítésében voltak érdekeltek, és ebben főként **gyakran maga a menedzsment** játszott a főszerepet.) Említi a mezőgazdaságban a melléküzemágak szervezését, de én hozzátenném a „háztájinak” nevezett egyéni vállalkozást, vagy a szövetkezeti demokrácia érvényesülését, mert a vezetőket tényleg a tagság választotta már az 1970-es években. Az is fontos, hogy a mezőgazdaságban a „háztáji” nem hordozott olyan negatív vonásokat, mint az iparban a vgmk. Mindezek a mozzanatok tették lehetővé azt, hogy a magyar társadalom fölkészülhetett a valódi piacgazdaság körülményeire. Gondoljuk csak meg, hogy mekkora előnnyel érkeztünk mi a többi „lágerországhoz” képest a szabadság kapujába huszonöt évvel ezelőtt! Éppen ennek fényében fájdalmas felismerés számunkra az egyértelmű kudarc, amelynek tényét a szerző megállapítja, és okait megpróbálja feltárni, elemezni.

Érdekes adalékkal is szolgál a könyv az 1.3. alfejezetben, amikor Paul Kennedy egy könyvére hivatkozik, amelyben az áll, hogy Magyarország jól indult a rendszerváltáskor, hiszen egy világ választotta el Romániától, amely csak éppen megszabadult Ceaușescu totalitárius rendszerétől. Hol van már a tavalyi hó? – kérdezhetnénk, hol van már ez az előnyünk Romániával szemben? Például Bukarestben már magasabb a reálbér színvonal, mint Budapesten!

(*Spontán privatizáció, privatizáció*) 1987–90 között zajlott a spontán privatizáció. A nagyvállalatok menedzsmentje tulajdonképpen lenyúlta az állami vagyont, átjátszotta saját kezére, a gyáregységeket társasági formába szervezték, majd az egészet részvénytársaságokká alakították át. A rossz tőkeellátottságú, vagy éppen veszteséges részegységektől megszabadultak, ezeket átvette az Állami Vagyontügynekség (ÁVÜ) a veszteséggel együtt, vagyis a költségeket az állam (tehát a társadalom!) fizette. Megkezdődött a nemzeti vagyon külföldi kézre játszása is, de előtte nem készült vagyonleltár. A jogszabályi kereteket az 1988-ban hatályba lépett gazdasági társaságokról szóló törvény képezte, amely sajnos lehetővé tette a „zavarosban halászást”. (Hozzáteszem: véleményem szerint ez nagyon is tudatos volt!)

A szerző kimondja véleményét: „Durráiban fogalmazva a spontán privatizáció államilag engedélyezett *szabadrablás* volt a »tűz közelében levők« számára és a nemzet többségének kárára.” Érdekes konstrukció volt az úgynevezett „apport-privatizáció”, amikor az állami vállalatok eszközeit erősen alulértékelve bevitték az új vállalatba, míg a „szellemi apportot” jelentősen felértékelték. Általában véve, akár hazai, akár külföldi tulajdonba került a korábbi állami vagyon, jelentős állami vagyonvesztés lett a következménye, ami a külföldi vevő esetén nemzeti vagyonvesztéssel volt egyenlő. 250 állami nagyvállalat vett részt a spontán privatizációban, akkori értéken 130 milliárd forintnyi vagyonnal. 1989-ben Németh Miklós kormánya 50 nagyvállalatot, a magyar ipar akkori krémjét hirdette meg külföldi tulajdonosok részére, így került például az Egyesült Izzó (Tungsram) a General Electric kezére, messze áron alul, pályázat nélkül.

„Nem véletlen, hogy ebben a zűrzavaros »vígnyük, ami csak vihető« időszakban úgy tűnt el a nemzeti vagyon egy jelentős része, hogy a költségvetésnek alig lett belőle bevétele, miközben a privatizációból származó bevételekből könnyedén ki lehetett volna fizetni az akkori 21 milliárd dollár közeli adósságot.” A privatizációs törvények 1992-ben

születtek csak meg, „addigra viszont a korábbi politikai vezetők többsége már kényelmes gazdasági pozícióban ült, »vállalkozóvá« vált, később pedig többségük a neoliberális kapitalizmus feltétlen híveként politizált tovább. A nemzeti vagyon jelentős része pedig közben eltűnt.” Végül az Antall-kormány idején gőzerővel beindult a most már nem „spontán”, hanem szervezett privatizáció, de ebből pénzbevétel nem képződött, ugyanis kárpótlási jegyekkel fizetett a „vevő”, és egzisztenciahitelt (E-hitelt) vehetett föl, amivel a költségvetés nem sokat tudott kezdeni. Az Antall-kormány ugyan szociális piacgazdaságot hirdetett, ám e helyett megvalósította a legvadabb neoliberális elvek szerint működő nyerskapitalizmust. Az alapelv az volt, hogy „a legrosszabb kapitalista cég is jobb, mint egy szocialista”. Emlékeztetnék arra, hogy például a francia Peugeot–Citroën-konzern többségi állami tulajdonban van, és eszük ágában sincs privatizálni.

A szerző nem mondja ki, de a privatizáció kezdetén megfogalmazódott egy nem nyilvános ideológia, amely szerint (most nem a könyvből idézve) „ha kapitalizmust akarunk, ahhoz kapitalisták kellene, de nekünk nem áll rendelkezésre 150 év eredeti tőkefelhalmozásra, mint a Nyugatnak, ezért gyorsan meg kell teremteni a hazai kapitalista osztályt, bármi áron”. Vagyis hagyni kell most lopni, csalni egy szűk kört, át kell nekik játszani a volt állami (és a mezőgazdaságban a szövetkezeti!) vagyont, fel kell függeszteni egy időre a jogállamiság kereteit. A hazai privatizáció egyik fő ideológusa, Sárközy Tamás jogászprofesszor a privatizációs visszaéléseket firtató egyik riporterri kérdésre egy tévéadásban nyeglén idézte a klasszikus olasz krimi címét: A vizsgálat lezárult, felejtse el!

A kárpótlásról szóló 1.2. alfejezettel kapcsolatban meg kell jegyezmem, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek az 1967-es rájuk vonatkozó törvény óta már a tagok közös tulajdonát képezték (ezt az államosítás elleni biztosítékként harcolta ki az akkori „agrárlobby”), tehát teljesen törvénytelen folyamat volt a kisajátításuk a menedzsment részéről. A menedzsment kimaszolázta a kurrens részeket, mint az állattenyésztő telepet, a szövetkezeti tejüzemet, a vágóhidat stb., míg a tagok szemét kiszúrták másfél hektár föld árának megfelelő kárpótlási jeggyel. Ez legalább akkora jogsértés volt, mint egykor a kollektivizálás, hiszen ezeket a kurrens üzemszerveket már a szövetkezeti tagság hozta létre a saját kemény munkájával évtizedek alatt.

(Volt-e koncepció, iparpolitika?) Szondy Lipót, a neves pszichiáter írta valahol, hogy „magyar iparpolitika = magyar sorsanalízis”. Csath Magdolna vizsgálja, hogy volt-e egyáltalán az Antall-kormánynak bármiféle koncepciója, elképzelése a magyar ipar jövőendő makroszerkezetéről a rendszerváltás kezdetén. Az akkori ipari vezetők nyilatkozatait elemezve megállapítja, hogy semmi ilyesminek még a nyomát sem lehet találni az akkori gazdaságpolitikusok gondolkodásában. Csak odáig mentek el, hogy az örökölt szocialista ipar eleve rossz, versenyképtelen, és hogy csak a külföldi tőke képes a magyar ipart modernizálni. „A rendszerváltást levezénylők között nem nagyon voltak az iparhoz értő szakemberek, ezért nem is voltak tisztában a magyar ipar értékeivel.” Hozzáteszem: a korszerű agrártermeléshez értő szakemberek is hiányoztak a politikai palettáról! A szerző megemlíti azt az akkori elterjedt véleményt, miszerint a magyar ipart hozzá kell kötni a külföldi „növekedési pólusokhoz”, valamint hogy kisebb iparra lenne szükségünk. Jegyezzük meg, hogy a mostani „visszaiparosítási” koncepciót éppen a rendszerváltáskor leépült és azóta soha vissza nem fejlesztett ipar miatti gazdasági gyengeségünk érzékelése válthatta ki. A külföldi tőke modernizációs szerepéhez kötődő illúziók viszont mára már szertefoszlottak, gyakran a megvásárolt hazai kapacitásokat egyszerűen leépítették, vagy olcsó munkára épülő összeszerelő ipart telepítettek a helyére.

Érdekes a csengése egy Antall Józseftől vett idézetnek: „Ma az emberek kedvetlenek, nem érzik azt, hogy cselekedni kell, mert rosszkedvűek, elkeseredettek, kilátástalannak

érezik a helyzetet.” Egy 1990-ben, tehát a rendszerváltás évében megjelent kötetből való az idézet. Én megkérdeztem volna a miniszterelnöktől, hogy a magyar lakosság enervált, pesszimista lelkiállapotáért mennyire érzi felelősnek a „rendszerváltó politikai elitet”?

(*A szerző egy személyes élménye*) Csath Magdolna 1985-től az Egyesült Államokban tanított, mint egyetemi professzor. 1990-ben felajánlotta egy levélben a miniszterelnöknek, hogy hazajön átadni a világ legfejlettebb kapitalista országában szerzett tapasztalatait. A válasz hidegzuhanyként érte, mert abban az állt, hogy gratulálnak neki az USA-ban elért sikereihez, sőt, egész Magyarország büszke rá, és további jó munkát kívánnak neki az *Egyesült Államokban*. Olyan ez a kis történet számomra, mint cseppben a tenger: sok mindent megmagyaráz, például az *elmúlt egynegyed évszázad egyértelmű kudarcából*. Érdekes adalék ehhez még Nagy Pongrácnak, a Világbank egykori kelet-afrikai szakértőjének hasonló élménye, amikor 1990-ben hazajött, és felajánlotta szolgálatait az MNB akkori elnökhelyettesének, Hárshegyi Frigyesnek. Amikor közölte, abban tudna sokat segíteni, miként kell tárgyalni a Világbankkal és az IMF-fel az adósságteher könnyítéséről, Hárshegyi „két lábbal rúgta ki”, azzal, hogy ki ne ejtse a száján az adósságkönnyítést. 1991-ben megjelent könyvében (*Készül a magyar gazdasági csoda?*) írja, hogy csak az 1980-as években 70 ország kapott adósságkönnyítést a világon a hitelezőitől.

„Apróságnak” tűnik, de az is érdekes a számomra, hogy Csath Magdolna professzor asszonyt még sohasem láttam a magyar Közgazdasági Társaság évente megrendezésre kerülő közgyűlésén a meghívott előadók között. Akiket viszont többnyire meghívnak oda, nos, nevek nélkül csak annyit, hogy nem egyet közülük személy szerint is hatalmas felelősség terhel országunk jelenlegi siralmas állapotáért...

(*Az éthosz és a versenyképesség összefüggése*) Csath Magdolna idéz Wilfredo Paretótól, a neves olasz közgazdától: „egy olyan társadalom, amelyből száműzték az igazságot és az erkölcsöt, gazdaságilag sem lehet sikeres.” Ugyanitt áll Glattfelder Béla csanádi megyéspüspök 1914-ben (!) tett kijelentése: „És kiszámíthatatlan az az erkölcsi és anyagi kár, amelyet népek szenvednek, melyeknek vezető értelmisége a szellemi és erkölcsi magaslatról alásüllyedt.” Látnoki szavak. Csath Magdolna egyik „vesszőparipája”, ha úgy tetszik, mindig is az általa „társadalmi tőkének” nevezett erkölcsi, bizalmi, etikai tőke, valamint a gazdasági versenyképesség kapcsolatának vizsgálata. Nemzetközi összehasonlításai igazolják, hogy milyen szoros a *pozitív* korreláció a kettő között!

Érdekes konkrét utalás a 45. oldalon Neil Clark tollából a *Week c. brit lapban* 2008. október 28-án megjelent cikk Magyarországról. A cikkíró szerint Magyarország az egyetlen volt kommunista ország, amely mindent megtett, amit a Nyugat és a neoliberais „szakértők” tanácsoltak neki, privatizálták a vállalatok többségét, az egész gazdaságot elérhetővé tették a multik számára. Ugyanakkor a többség elszegényedésével szemben egy szűk réteg hihetetlen mértékben meggazdagodott. Neil Clark név szerint említi Gyurcsány Ferenc akkori miniszterelnököt, akinek akkor – szerinte – 10 millió font-sterlingnyi (4,9 milliárd forintnyi) vagyona volt, a 90-es évek elején végrehajtott „ügyes” privatizációinak következtében.

Ami az ultraliberais elvek kritikátlan átvételét illeti, például a magyar ipar védelmének a teljes feladása, arról egy szemléletes és szellemes hasonlattal szolgál a szerző: „... a szabad farkasokat beengedték a szabad tyúkok ketrecébe. Nem kell csodálkoznunk, ha a tyúkok húzták a rövidebbet. A működő gazdasági láncolatok szétverése és a túl korai liberalizáció szintén jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a magyar gazdaság magyar szelete kivérzett, legyengült.”

(Olcsósággal versenyezni?) Csath Magdolna idézi Michael Portert, a Harvard Egyetem világhírű tudósát: „Az olcsósággal való versenyzés sérülékennyé tesz. Ugyanis a cégek mindig találnak olyan országot, amely még olcsóbb erőforrásokat kínál, és olyan kormányokat, amelyek nagyobb támogatást hajlandók adni. Ezért az olcsó munkabérral versenyző ország holnapra arra ébredhet, hogy a cégek odébb vonultak egy még olcsóbb bérű országba.” Ami a támogatásokat illeti, itt megjegyzem, hogy a hagyományosan szociáldemokrata vezetésű Svédországban törvény tiltja a gazdaság aktorainak nyújtott állami támogatást az adófizetők pénzéből. „Maximális verseny a gazdaságban, nulla verseny a társadalomban!” – így szól a svédek alapelve. Csath Magdolna több összehasonlító kutatás alapján is megállapította már nem egyszer, hogy a svéd (skandináv) modell egyben a legversenyképesebb modellek egyike a világon.

A szerző így folytatja: „Az olcsósággal való versenyzés gazdaságpolitikája Magyarországon minden józan érv ellenére tartja magát, tovább rombolva lehetőségeinket a tekintetben, hogy valaha képesek leszünk tudással és kreativitással versenyezni.” Itt külön is bírálja például a koreai gumigyárnak adott állami támogatást, amelyet a kormány óriási sikerként próbált eladni a hazai közvéleménynek. Rámutat, hogy az olcsó bérré alapozott összeszerelő tevékenység nem igényli a magas fokú szaktudást, és az ilyen cégek nem kínálnak értelmes munkalehetőséget a magyar fiataloknak. Éppen ez az egyik oka a jól képzett szakemberek elvándorlásának. „Ez az út egy irányba vezet: a leépülés, a perifériára szorulás irányába” – állítja a szerző.

A 3. nagyfejezet csokorba gyűjti iparunk színe-virágának, a legjelentősebb iparvállalatoknak a sorsát a rendszerváltás után. Nem megyek bele a részletekbe, de nagyon tanulságos olvasmány. Nekem az jut eszembe minderről, hogy „afrikai törzsfőnökök adták úgy el népük kincseit üvegyöngyökért”, ahogy nálunk folyt a nemzeti vagyon elkótyavetyélése.

(Honnan hová?) A professzor asszony itt is, mint már annyiszor másutt, leszögezi, hogy egy ország gazdasága csak akkor működhet jól, ha működik benne egy korszerű, fejlett kis- és középes vállalati szektor. A 9. nagyfejezet főként ezt a kérdést taglalja. „Az EU-ban jelenleg összesen huszonhárommillió kis- és középes cég működik, s az összes vállalkozás 99%-át teszik ki.” Az erős kkv-szektor nagy szerepet játszik mindenütt a foglalkoztatásban, a gazdasági stabilitásban, ugyanis **kevésbé kitett a világgazdaság hullámzásainak.** A szerző szerint a hazai kkv-szektor viszont csak vergődik, nincs megoldva a finanszírozása, a hatóság (NAV) szabályosan ellenségként kezeli őket, ahol csak lehet, azonnal büntetni akar. Mindez teljesen ellentmond az Európai Unió irányelveinek és gyakorlatának. A jogi szabályozás is inkább a multiknak kedvez, „az intézményrendszer simogatja a külföldi nagyokat, ám basáskodik a hazai kis-és középes vállalkozások felett.”

Ezt a könyvismertetést nem lehet befejezni, csak abbahagyni! A cikk elején felsorolt tartalomjegyzék is mutatja, hogy milyen érdekes fejezetek vannak még hátra, amelyekről terjedelmi korlátok miatt képtelen vagyok írni. Javasolom inkább minden olvasónak, hogy vegye kézbe Csath Magdolna professzor asszony kitűnően megírt könyvét, nagyon sok mindent meg fog érteni belőle a közelmúltunkból. Minden gazdaságpolitikusnak és politikusnak kötelező olvasmányá tenném, ha tehetném.

(Csath Magdolna: Rendszerváltás a gazdaságban avagy hogyan tűnt el a magyar ipar? Budapest, 2015, Kairosz Kiadó, 272 p.)

Emlékek és témák a rendszerváltás első évéből

Negyed évszázada történt a rendszerváltás, amelyre visszatekintve – éppen az idő múlása miatt – nem árt az események felidézése, hiszen előtte is, majd a rá következő években is olyan történelmi események történtek, amelyek együtt vagy csak külön-külön is, homályosítják 1989 történelmi fordulópontjait. A negyedévszázad viszont szükségessé teszi az elemző, az összefüggéseket feltáró történelmi feldolgozásokat, a források felkutatását és közzétételét. Ezen feladatok teljesítésére alapították meg a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézetet és Archivumot, amelynek létrehozása nemzet- és történelempolitikai szempontból is szükséges volt. Az intézet útjára indította a „RETÖRKI Könyvek” sorozatát, amelyben a rendszerváltást megelőző évek történéseit veszi sorba, ügyelve arra, hogy a rendszerváltásnak vannak évtizedekre visszanyúló előzményei és következményei. Ebben a folyamatban az 1989-es évnek a jelentősége abban áll, hogy ez volt a pártállam utolsó esztendeje, amelyben minden eldőlt, ez az esztendő meghatározta a hazai rendszerváltás jellegét és módját. Természetesen nem közömbösek a rendszerváltás közép-európai összefüggései, a nyugati államok szerep- és felelősségvállalása a Kelet-Európában megindult politikai erjedésben, amely meghatározta a szovjeturalom alól szabadulni akaró országok politikai arculatának kirajzolódását. Ennek nagy szerepe lett például a magyar hatalmi, pártpolitikai ellentétekre és pozícióharcokra.

Természetesen meg kellett vizsgálni, hogy térségünkben valamilyen „átmenetet” vagy teljes átalakulást akartak-e megvalósítani, amely akarat csak erősíthette a volt szocialista államokban kibontakozó politikai erjedést. Éppen ezért került a kötet elejére Simon János tanulmánya, amelyben a szerző sorba veszi az egyes országokban lezajló eseményeket, a rendszerváltás elemeit és feladatait, míg Fritz Tamás az átmenti kor demokratizálódási folyamatait követi nyomon Kelet-Közép-Európában. Ebben az átmeneti folyamatban nem volt közömbös Amerika helyzetértékelése.

A kötet gerincét az akkori magyar helyzet értékelése adja. A pártállam utolsó félévében a még működő tényleges hatalom a magyar állam jogrendjét igyekezett úgy „korszerűsíteni”, olyan politikai és kormányzati helyzetet teremteni, amelyben csak nekik lehetett volna döntő kezdeményező szerepük, az ellenzéknek csak a „jelenlét” maradt volna. A szocialista rendszerek válságát jelentette, hogy a parlamenten kívüli erőket már nem lehetett ígéretekkel „leszerelni”. Példa erre a lengyelországi helyzet, az, hogy a Jaruzelski-rendszer kénytelen volt leülni a szolidaritás mozgalommal, 1989 júniusában megtartották a választást, hogy a lengyel Szejm képviselői helyeinek egyharmadát átengedték az ellenzéknek (viszont a Szenátus létszáma ez nem volt érvényes). A kommunista politikai hatalom annyira meggyengült, hogy Tadeusz Mazowiecki professzort, a szolidaritás képviselőjét választották meg miniszterelnöknek, ami már a működő hatalom teljes kiszolgáltatottságát jelentette.

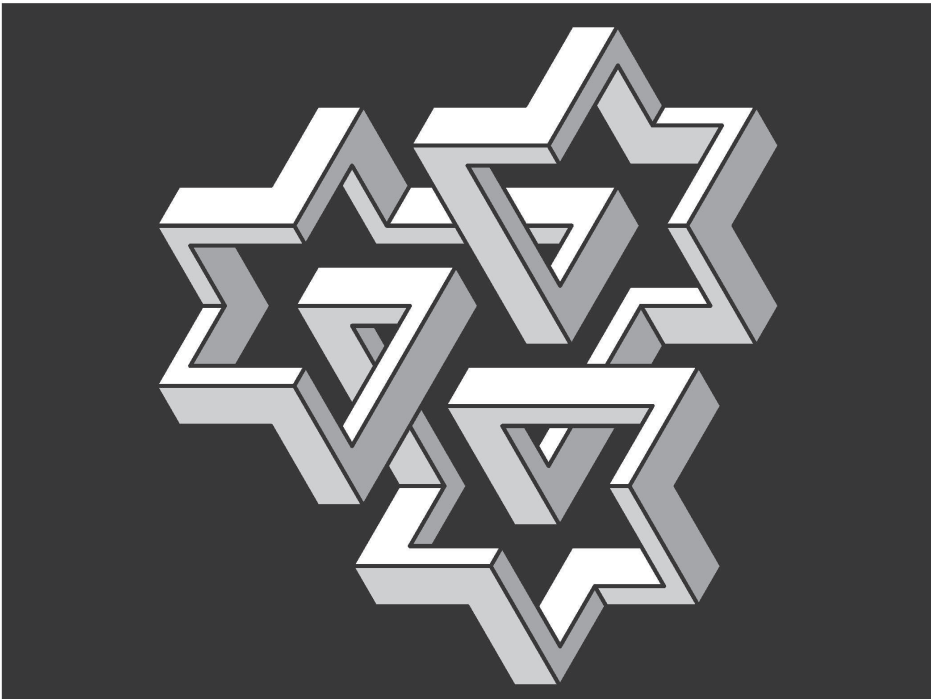
Nálunk is hasonló volt az erjedés, mivel a parlamenti pártok folyamatosan különböző formációkba szervezkedtek, ami végül a kerekasztal-tárgyalásokhoz vezetett. Az MSZMPn belül jelentős átalakulások történtek, ami nemcsak a szervezeti formákat, hanem az ideológiai arculatot is érintette. Emlékezzünk a forradalom–ellenforradalom vitára, a folyamatos személycserékre, ami végül a párt széteséséhez, az MSZP megalakulásához vezetett. Emlékezetes volt az ún. címvita, amely a parlamentben és a parlamenten kívül zajlott, végül az ún. koronás címerhez vezetett. Ma már talán kevésbé érezzük

felemlítésre szükségesnek, de akkor valóban jelentős társadalmi és ideológiai párbeszéd tárgya volt. Ugyancsak feledésbe merülhet a négyigenes szavazás értelme, amikor a tét a köztársasági elnök a nép által közvetlenül való megválaszthatósága vagy az államfő parlamenti erőviszonyoktól függő választása közti döntés volt. Félő volt ugyanis, hogy az akkor megtartható választás esetén a régi rendszer jelöltje jut előnybe, ami a közelgő országgyűlési választás végeredményét is befolyásolhatja. Így viszont lemondunk egy szavazati jogunkról, hogy a mindenkori államfőt közvetlenül a szavazópolgárok válasszák meg.

A jogrend teljes átalakításának középpontjába az igazságtétel, a semmisségi törvény került, de semmivel sem volt kisebb jelentőségű a régi hatalom „alappilléreinek”, a Belügyminisztérium III. csoportfőnökségéhez tartozó belső és külső elhárítás szerkezetének átalakítása sem. Hatalmas politikai viharok támadtak, megalapozottan és alaptalanul, ismert vagy ismeretlen személyek besúgó múltjáról. (Néha így van ez még mindig ma is.) Hasonló nagyságú kérdéssé **terebélyesedett a sajtó birtoklása, ennek jele nemcsak a hatalmas számú sajtótermék megjelenése volt, de hazai és leginkább külföldi pénzforrásokból jelentős sajtóbirodalmak formálódtak ki.**

Izgalmas, 15 tanulmányból álló kötet kerül az érdeklődők kezébe, amelyet M. Kiss Sándor professzor, az intézet tudományos főigazgató-helyettese szerkesztett és az Antológia Kiadó adott ki.

(M. Kiss Sándor [szerk.]: Rendszerváltás 1989. Témák között válogatva. 15 tanulmány. / Retörki könyvek./ Lakitelek, 2014, Antológia Kiadó, 376 p.)

Középpontban a női test

Az utca és a tornapálya közötti összefüggés Prágában és Drezdában az I. világháború előtt

---

A sport társadalomtudományos feltérképezése, valamint az egyes sportágak fejlődésének szakszerű történeti elemzése egyre bővülő területek a magyar tudományos életben. Nincs ez másként más országok tudományában sem. Jó példázza ezt a jelenséget Filip Bláha könyve a női testnek, mint társadalmi szimbólumnak megjelenéséről Közép-Európa politikai életében, vagy, ahogy a szerző fogalmaz: „a nemzeti diskurzusban”, vagyis párbeszédben. Az ugyanis országok és birodalmak eltérő keretfeltételei között más és más alakot nyert, hogy hogyan próbáltak az egyes nemzeti társadalmak egységesülni, s a nemzetet alkotó csoportokat, amelyek eltérő szociális feltételek között éltek, hogyan lehetett egységes nemzetté kovácsolni. Hogy milyen eszközökkel valósították meg egyes politikai vezetők a nemzeti integrációt, vagy hogy milyen módon valósult az meg „önmagától” a fejlődés természetes szükségletei szerint?

A fiatal cseh történész-nemzedék egyik tagja, Filip Bláha, sajátos koordináta-rendszerbe ágyazza be a problémát. Számára a *tér*, a *test* és a *nemzet* hármas egysége határozza meg azt az elméleti alapot, amelyre mondanivalóját építi. A tér szerinte – a szemantika tudományának általános tanítása alapján – nem független a társadalmi szférától, vagy úgy áll vele összefüggésben, hogy a társadalmi cselekvés foglalatául szolgál, vagy pedig úgy, hogy az egyes egyének kreatív módon (át)alakítják, megváltoztatják a teret – a saját szükségleteik és igényeik szerint. A tér tehát nem lehet más, mint „társadalmi tér”, a társadalom által belakott hely, amely négy komponensből áll. Van az anyagi-pszichikai komponens, a tulajdonképpeni keret, a „szubsztrátum”, van maga a szociális praxis, tehát a társadalmi cselekvés, van az intézményi és normatív szabályozórendszer, s legvégül léteznek a „jelek”, amelyek a társadalmi teret reprezentálják, „észlelhetővé” (*Wahrnehmung*) teszik.

A teret az emberek közösen, egymással együttműködve használják, s így létrejön az a fogalom, amit úgy nevezünk, hogy a „nyilvánosság terei”. Bláha tanulmányában ebből a nyilvános térből a legfontosabb maga az emberi test, ezen a fogalmon belül a „női test” mint specifikus jelenség. Az utóbbit emeli ki mint kutatási tárgyat, s vizsgálja a történeti összehasonlító szociológia módszerével. Az összehasonlító módszer azt jelenti, hogy a női test szimbolikáját két város, Prága és Drezda viszonylatában vizsgálja. A módszer- és témaválasztás onnan ered, hogy Bláha a prágai Károly Egyetemen kezdte tanulmányait, majd Drezdában a Technische Universität doktoriskolájában szerzett PhD címet.

A test, és különösen a női test, a nyilvános térben (úgy is mint pszichikai, úgy is mint fizikai test) védelemre szorul, miközben más testek által veszélyeztetve van. A védelem azért is fontos, mivel az emberi testben „vagyoni értékek” rejlenek, nemcsak gazdasági, hanem társadalmi értelemben is. Pierre Bourdieu értelmezésében a „testi tőke”, s maga a test, mint fizikai jelenség közvetlenül érzékelhető, látható, ezért a nyilvánosság tereinek vizsgálatánál elsődleges jelentőséggel bír. A helyzetet még csak bonyolítja, hogy a testek nemek szerint különböznek, s hozzájuk eltérő szimbólumok kapcsolódnak, „nemek szerinti értelmezési és osztályozási elvek” jönnek létre.

Bláha elméleti szinten ezen a ponton vált át a gender studies, a társadalmi nemek közötti viszony történettudományi kutatásába. A két városban, de biztosan mondhatjuk, hogy a világon mindenütt, a nő megítélésének alapelvei egy maskulin társadalom igényei szerint alakultak

ki. A két város esetében ez a skála nagyon széles és több lépcsőből áll. Az alávetettségtől, esetleg a prostitúciótól a nemes felmagasztosulásig terjed. A női testnek több szerep jut attól a nagyon naturalisztikus állapottól, amit a prostitúció jelent, egészen addig, amikor például női alakok szimbolizálnak fennkölt, vallási, kulturális, vagy netán politikai eszméket, programokat.

A politikai eszmék a Monarchia Csehországában főleg a nemzeti érvényre jutás, a birodalmon belüli méltányos súly kivívása jegyében születtek. A társadalmi tér különféle szimbólumrendszerei, a nyelv, az írás, az irodalom, és főleg a kép, a „látvány” a cseh tartományokban ennek a politikai törekvésnek a szolgálatát voltak hivatottak ellátni. A nemzet, tehát a minden csehet és minden morvát integráló, egységbe foglaló keret kialakítása nem jelentett könnyű feladatot a korabeli bohémiai politikai elitnek. Bláha arra tesz kísérletet könyvében, hogy ezt a hálátlan és sziszifuszi munkát is érzékeltesse az olvasóval. A munka főleg arról szól, hogy a test, ezen belül a női test, fontos médiumszerepet játszott ebben a harcban. A nemzeti értékek közvetítése és „a szociális szereplők nemzeti szellemű lelkesítése” vált a fő céljá, s így a nyilvánosság tereinek fizikai komponensei, a testek, megfelelő szervezéssel és találékonysággal a legmegfelelőbb médiumokká tudtak válni.

A könyv felépítésében az elméleti alapok lefektetése után egy szokatlan fordulatot vesz, s elemezni kezdi a technikai megoldásokat, hogy ez a közvetítés vajon milyen eszközökkel hajtható végre a leghatékonyabban. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a *kép*, amely korábban grafika, és festmény formájában állt rendelkezésre, s tudott hatni a társadalomra, a modernizáció időszakában átváltott a fényképre. Jelen esetben nem szorul különösen bizonyításra, miért: a sokszorosítással az üzenet a társadalmi tár minden zugába eljuthatott, a prágai külvárosoktól ugyanúgy, ahogy a cseh erdők mélyére. Mint mindenütt a világon, Prágában is fotózási láz indult el, s a fényképezés művészeti szinten is robbanásszerűen fejlődött.

„A női test a fényképezőgép objektívje előtt” című fejezet már a tanulmány érdemi részét alkotja. Egy a magyar olvasó előtt kevésbé ismert cseh nőalak, Anna Fingerhut kerül a tárgyalás középpontjába. A gender studies iránt érdeklődők szempontjából nagyon figyelemre méltó nőalak a cseh polgári világ történetében, de az egész nemzeti társadalom előtt is afféle „nemzeti anyaország” szerepre jutott. Úgy is lehetne mondani, hogy egyike volt a szüffraszettmozgalom csehországi előfutárainak. Férje halála előtt békésen pergette mindennapjait a konyha és a templom közötti lét szürkeségében. Miután férje elhalálozott, átvette a családi vállalkozást (mi is lehetne más a korabeli Prágában, mint egy serfőzde és pálinkafőző üzem), s sikeres vállalkozó lett. A cseh társadalom női oldala 1860 után elindult a Fingerhut által jelképezett úton. Kívánjuk, hogy olyanok legyünk, mint minden ember, hogy a nemzeti társadalom azonos értékű tagjaivá váljunk – visszhangozták Prága szalonjai az amerikai női klubok jelszavait. Az Anna Fingerhutról készült fotókról egy ódivatúan öltözött (18. századi főkötő) idős hölgy tekint le ránk, pesszimizmusra utaló lefelé görbülő ajakkal, ravasz, fürkésző tekintettel. Mindez úgy, hogy a nézőre „felülről” tekint le, jelképezve még annál is többet, mint amit a női *egyenjóság* jelent.

Az úgynevezett „kabinettfotók”, tehát beállított műtermi fotók világában azonban a nőalakok mégis csupán korlátozott hatásukkal tudtak szolgálni a hazának, a cseh nemzeti párbeszédnek. Több kellett. A könyv fő részében ennek okán részletes és nagyszabású elemzést kezd a szerző arról a jelenségről, amikor a nők a nyilvánosság előtt, a nyilvánosság tereiben vállalnak szerepet, korábbi szerepelvárásaiknak ellenszegülve. A változást az hozta, ami Bécsben, Pesten, Berlinben és Drezdában is megváltoztatta a társadalmi viszonyokat: a nagyvárosi fejlődés, a nagyvárosiaság, mint életforma, a tömegközlekedés, a fogyasztási láz, a kultúra társadalmivá válása, az elszabaduló nagyvárosi tömeg-, és szubkultúra. Prágában is olyan terek jöttek létre, amelyek korábban sosem léteztek, s amelyekben új női szerepek kezdtek formálódni. Párizsi mintára korzók, kávéházi teraszok, ahova nőknek (egyedül) a lábukat sem volt szabad betenni. Aztán később mégis.

A női test megjelenésének korábban elképzelhetetlen változatai kerültek a nyilvánosság használatába és egyúttal ítélszéké elé.

A prostitúció a maskulin társadalmi dominancia egyenes következménye, s mint ilyen, minden korban hozzátartozott az utcaképhez. Teljességgel kizárható azon módszerek köréből, amelynek segítségével a prágai politikusok bármit is felhasználhatónak gondoltak volna politikai üzeneteik közvetítéséhez. Nem így azonban a büszke, öntudatra ébredő, de azért „erkölcsös” nőideál esetében, amely szépségével, nemes tartásával, büszke tekintetével a cseh nemzeti eszmény szimbolikáját bemutatni vált képessé. Az írás, a szemantikai értelmezés szerint nehézkes, a nagyon széles társadalmi nyilvánosság számára túl bonyolult és hosszadalmas procedúra a nemzeti eszmények megértésére. A *kép* (fotó, utcai plakát, hirdetések nőalakokkal, ahol az ábrázolat a mindennapi ember életét betölti, fogyasztási szokásait manipulálja) azonnal hat, közvetlenül felfogható szimbólumként.

De a képi ábrázolásnál született a női test megjelentetésének egy másik, még hatékonyabb formája is. Ez pedig a *tornászmozgalom*, amely fokozatosan a nőket is magával ragadta, s az emancipációs törekvések nagy olvasztótégelye lett, amelyben a nők társadalmi réteg-hovatartozástól, vagyoni helyzetétől, származástól, vallástól, politikai nézettől függetlenül „individuumként” a cseh nemzethez tartozóként tudtak rész venni. A „Festzug”, a díszfelvonulás Drezdában résztvevőként és nézőként tízezreket vonzott. Nők először csak nézőként voltak jelen, később azonban, amikor a 90-es években a női emancipációs mozgalom kiszélesedett, tornaünnepélyek sorát rendezték a szász fővárosban nők tömeges részvételével. (Az első Breslauban szervezték 1894-ben.) Minden igyekezet ellenére azonban nem sikerült magán a szemléleten változtatni, az továbbra is maskulin maradt, és a nők tornászátát úgy tekintették, hogy legyen egészséges a testük, s tudjanak minél több gyereket szülni.

A könyvben ezek után nagyon részletes és kimerítő tájékoztatást kapunk a tornászmozgalom történetéről. Ez a néhány tucat oldal, némi kiegészítéssel, akár egy kisebb monográfia is lehetne. S hogy miben különbözik Drezda és Prága a női testek „felvonultatása” terén? A szász fővárosban ennek inkább az eredeti, tehát *sport-karaktere* valamint a látványra törekvés domborodik ki, a prágai tornamezőkön azonban (mindkettő jelen van ugyan) de inkább a politikum dominál. A nemzeti párbeszéd nemcsak a tartománygyűlésen, a bécsi Reichsratban, a prágai korzón, a színházban, hanem a tornászok mezején is folyik. Csehországban elsősorban a híres Sokol-mozgalom telítődött meg politikummal. Ahogy a szerző írja: „[...] végső soron túlnyomóvá vált benne a nemzeti érdek.” A női tornász látvány-bemutatók azt akarták bizonyítani, hogy a cseh nemzet mily nagyon érett a „modernitás befogadására”, valamint arra akarták felhívni a világ figyelmét, hogy a nemzeti célok elérését milyen sokan akarják, mivelhogy ezeken a katonai szervezetszerű rendezvényeken a bemutatók valóban impozáns tömegességgel folytak. Hogy a cseh nemzet egységes, mert lám „mindenki” itt van.

A könyv, annak ellenére, hogy eklektikus (egy kicsit túl sok mindenről van benne szó) szerkezetileg logikus és harmonikus. Fő érdeme ugyanakkor abban rejlik, hogy komparatív módszere révén nemzetközi tudományos dimenziókat nyit meg. A Monarchia majd minden nagyvárosában el lehetne ezt az összehasonlító elemzést végezni egy másik nagyvárossal, például akár Budapesttel. Ahol a nemzeti elv érvényesítésének és a kormányzati integrációs törekvéseknek más technikáit alkalmazták. Egy ilyen összehasonlító vizsgálat valamilyen közös tudományos projekt keretében bizonyára meglepő részletekre derítene fényt: *miért?*

(Filip Bláha: *Frauenkörper im Fokus. Wahrnehmung zwischen Straße und Turnplatz in Prag und Dresden vor dem Ersten Weltkrieg. Welt – Körper – Sprache. Perspektiven kultureller Wahrnehmungs- und Darstellungsformen. Band 11. PL Academic Research. Peter Lang GmbH. Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2013, 282 p.*)

A Dalai Láma még mindig fáradhatatlanul utazik a világban, és gyakran tréfálkozik a korával kapcsolatban („Ideje elköszönni”). Twitter-Facebook- és Instagram-fiókjai segítenek megőrizni helyét a modern világ forгатagában. De Tibet ügye, melyet valamikor lelkes politikusok és előadóművészek karoltak fel, feledésbe merült a szeptember 11-e utáni években. A világunk egyre inkább integrálódik, de – mivel a növekvő háborús feszültségek, a gyakori terrortámadások és Kína gyors felemelkedése szabják meg sorsát – ez több aggodalmat és zavarodottságot szül, mint reményt. A Himalája lábánál fekvő indiai kisvárosban, Dharamszalában maga a Dalai Láma is tehetetlenül nézi rezidenciájáról, ahogy országát, melyet már eleve tönkretett Mao „Kulturális Forradalma”, Peking most ugyanolyan nyaktörő ütemben kényserítí modernizálódásra.

Kína gazdasági potenciálja a Dalai Láma iránti felelősségre készíti a világ egyre több vezetőjét, akik most viszont elpártolnak tőle félvén, hogy kihívják maguk ellen Kína haragját. Még az utóbbi évtizedek legmerészebb katolikus egyházfőjének tartott Ferenc pápa is kitért egy római találkozó elől 2014 decemberében. Teljesen bizonytalan, mi lesz a hatmillió tibeti sorsa Kínában, ha meghal vallási vezetőjük. A magát hivatalosan ateistának valló Kínai Kommunista Pártnak kell majd gondoskodnia arról, hogy megtalálja a jelenlegi Dalai Láma reinkarnálódott utódját. Ha a tibeti közösség következő vezetőjét a Kommunista Párt nevei és ellenőrzi, akkor az segíthetne abban, hogy Peking megszilárdítsa uralmát a régióban. S itt van még a száműzetésben élő, politikailag egyre inkább szétbomló 150 000-es tibeti közösség, melyet főként a Dalai Láma tart össze. Tenzin Cündü, tibeti költő és politikai aktivista, aki egyébként nem ért egyet a Dalai Láma politikájával, úgy nyilatkozott, hogy vezetőjük halála hatalmas űrt fog hagyni maga után a tibetiek körében. A Dalai Láma legfiatalabb öccse, Tenzin Choegyal még határozottabban fejezte ki magát: „Ha Öfelsége nem lesz már közöttünk, nekünk végünk.”

Az elszigeteltség és magára hagyatottság érzése mélyen gyökerezik a tibeti történelemben. 1951 végére, amikor Európa korábbi ázsiai és afrikai gyarmatai a függetlenné válásukért küzdöttek, a Kínai

Népi Felszabadító Hadsereg elfoglalta Tibetet. Nem sokkal ezután óriási Mao Ce-tung-poszterek jelentek meg Lhászában a Potala palota előtt, mely a mindenkori dalai láma székhelye, aki a hagyomány szerint a tibeti buddhizmus többségi gelugpa (sárga-süvegesek) ágának nagyhatalmú vezetője, valamint Tibet mindenkori vallási feje és világi uralkodója.

Az előző dalai lámák hatalmas állam felett gyakoroltak politikai hatalmat – a Franciaországnál kétszer nagyobb terület elfoglalta a Tibeti-fennsík felét, és ezen államiság bonyolult bürokratikus és adórendszerre épült. A kínai kommunisták azonban azt állították, hogy Tibet hosszú történelmét a kínai anyaország részeként élte meg. Valójában évszázadokon át bonyolult és gyümölcsöző kapcsolat állt fenn a tibeti dalai lámák és a kínai császárok között. Az 1950-es évek elején a tibetiek élükön még nagyon fiatal vezetőjükkel, a jelenlegi dalai lámával, nem tudták érvényesíteni függetlenségi törekvéseiket, és számottevő külföldi támogatást sem tudtak szerezni. India, mely épp akkor szabadult fel a brit gyarmaturalom alól, igyekezett szoros kapcsolatot kialakítani Kínával, legjelentősebb ázsiai szomszédjával. Az Egyesült Államok túlzottan el volt foglalva a koreai háborúval, semhogy meghallja a tibetiek segélykiáltásait.

A 14. Dalai Lámának nemigen maradt más választása, mint kapitulálni Kína előtt és elfogadni Tibetet a Kínai Népköztársaság részeként. Cserébe autonómiát ígért neki, és korlátozott jogokkal ugyan, de megtarthatta a tibeti nép vezetőjének szerepét. 1954-ben Pekingbe utazott, hogy Mao Ce-tunggal találkozzon, és nagy hatást gyakoroltak rá a társadalmi igazságosság és egyenlőség kommunista eszméi.

A „feudális jobbágyság” kiirtását célzó kínai politikai program azonban nemsokára komoly ellenérzéseket váltott ki Tibetben. 1956-ban fegyveres felkelés tört ki a tartomány keleti részén. Addigra a Központi Hírszerző Ügynökség, a CIA, már felfedezte a Tibetben rejlő lehetőséget, hogy a kommunista Kína elleni bomlasztó tevékenység bázisául szolgáljon. A Dalai Láma második legidősebb bátyja, Gyalo Thondup⁴, segítette a CIA-nek tibeti gerillák kiképzésében többek között Colorado állam területén, majd ejtőernyős alakulatok Tibetbe

4 Gyalo Thondup tibeti politikus, akit gyakran neveznek a dalai láma nem hivatalos küldöttjének.

juttatásában. Ezeknek a vakmerő szabadságharcosoknak szinte mindegyikét elfogták és kivégezték. (Gyalo Thondup ma azzal vádolja az amerikai hidegháborús harcosokat, hogy a tibeteket csak a „feszültségek szítására” használták fel Kínában.) A kínaiak egyre agresszívabb fellépése egy nagy Kína-ellenes felkeléshez vezetett 1959-ben Lhászában. A felkelés elbukott, és a Dalai Láma menekülni kényszerült. Életét kockáztatva átkelt a Himaláján Indiába, ahol visszavonta korábbi megállapodását Kínával, és létrehozott egy emigráns kormányt. A Dalai Láma gyorsan megszerette új otthonát – Indiát Tibetben a buddhizmus szülőhelyeként tisztelték –, Mahatma Gandhi pedig ösztönző hatással volt rá. Indiai vendéglátói azonban gyanakvással figyelték. Jawaharlal Nehru indiai miniszterelnök elkötelezte magát, hogy testvéri viszonyokat építsen ki Kínával, és elutasította a Dalai Láma függetlenségről szóló elképzelését. A CIA nagyjából az idő tájt hagyott fel a száműzetésben élő tibetiek támogatásával, amikor Richard Nixon és nemzetbiztonsági tanácsadója, Henry Kissinger, a 70-es évek elején közeledni kezdtek Mao Ce-tunghoz. Bár az 1989-es Tienanmen téri mészárlás után megnőtt a Dalai Láma támogatottsága a nyugati diplomácia körében, utána ismét alábbhagyott. 2008-ra odáig fajultak a dolgok, hogy Nagy-Britannia ténylegesen bocsánatot kért Kínától, amiért korábban nem ismerte el Tibetet Kína részeként.

A tibeti hazát időközben gyökeresen átalakították. Azt a részt, amelyet valamilyen a Dalai Láma és kormánya ellenőriztek Lhászában, most Tibeti Autonóm Tartománynak hívják, bár a hatmillió tibeti közel fele a szomszédos területeken él. A kínaiak átfogó társadalmi-vallási változtatásokkal próbálkoztak Tibetben. 1995-ben a kínai hatóságok elfogták azt a fiút, akit a Dalai Láma a következő Pancsen Lámaként⁵ azonosított, és aki a reinkarnálódott lámák előkelő sorában a tizenegyedik volt. A kínaiak azután saját jelöltet

állítottak, azon a jogcímen, hogy a kínai császárok Pekingben már létrehoztak egy rendszert a tibeti vallási vezetők kiválasztására. (A Dalai Láma által kijelölt Pancsen Láma holléte államtitok Kínában. Ha kiszabadulna, akkor van esély rá, hogy a Karmapa példáját követné, egy másik tibeti buddhista tradíció képviselő lámáét, aki annak ellenére, hogy Kína hivatalosan elismerte, mégis Indiába menekült 1999-ben.)⁶

Kínai hivatalos források szerint az állami beruházásoknak és támogatásoknak köszönhetően Tibet GDP-je nagyobb ütemben növekedett, mint az országos átlag. Tény és való, Peking utakat, hidakat, iskolákat és elektromos vezetékeket építtetett a térségben. Az elmúlt években magasvasúttal kötötte össze a Tibeti-fennsíkot a kínai partvidékkel. Ez a modernizálási projekt azonban romboló hatással volt a környezetre. A Tibeti-fennsík gleccserei, melyek az Indus, a Brahmaputra, a Mekong, a Salween, a Jangce és a Sárga-folyó vízellátását szabályozzák, már eleve visszahúzódban voltak a globális felmelegedés miatt, most pedig riasztó ütemben olvadnak, százmilliók megélhetését fenyegetve. Lhásza, a legendák tiltott városa, tele van kínaiak működtette karaoke-bárokkal, masszázs-szalonokkal és játékbarlangokkal. A gazdasági növekedés kíméletlen logikája – mely a tibeti nomádokat elűzte a legelőikről, han kínai bevándorlókat hozott a tibeti városokba, és fokozta a vidék és a város közti egyenlőtlenséget – a megfosztottság általános érzetét váltja ki az öslakosokból.

Az elmúlt évtizedekben tibeti szerzetesek és szerzetesnők tiltakoztak a kínai uralom ellen. A Kínai Kommunista Párt keménykezü intéz-

5 A *pancsen láma* megnevezés hibrid kifejezés, mely a szanszkrit *pandita* (tudós) és a tibeti *cshenpo* (nagy) szavakból áll össze, és ily módon jelentése „nagy tudós láma”. ... A pancsen láma fontos szerepet tölt be a dalai láma reinkarnációjának megkeresésében és kiválasztásában, illetve a felnőtté érett dalai láma felszentelésében. Ezzel párhuzamosan a dalai lámának hasonló feladata van a pancsen lámával kapcsolatban.

6 A Karmapa szó azt jelenti: „a cselekvés embere”, a karma mestere. Karmapa volt Tibet első tudatosan inkarnálódott lámája (tulku), a XII. század óta a tibeti buddhizmus Karma Kagyü iskolájának vezetője. Ő testesíti meg az egész átadást és annak szellemi erejét. A 17. Karmapa, Trinli Tájé Dordzse Tibetben született 1983-ban. Egy ismert Nyingma-láma, Mipham Rinpoce fiaként látta meg a napvilágot. <http://www.buddhizmusma.hu/buddhizmus/17-karmapa.html>

Öszentsége, a Dalai Láma is elismerte, hogy Trinli Tájé Dordzse a 17. reinkarnálódott karmapa. <http://www.khoryug.com/true-meaning-of-karmapa/>

7 Kína legnagyobb népcsoportja, az ország lakosságának 92%-át teszik ki.

kedésekkel válaszolt: szükségállapot bevezetésével, nomád pásztorok erőszakos áttelepítésével; kolostorokon belüli rendőrörsök létrehozásával; illetve ideológiai átnevelő kampányokkal, melyek során a másként gondolkozók a végtelenségig ismételték az olyan kijelentéseket, mint például: „Ellenzem a Dalai Láma mozgalmát” és „Szeretem a Kommunista Pártot”. A kétségbeesés több mint 140 embert (köztük szerzetesek és szerzetesnők tucatjait) kergetett a buddhisták által mélyen elítélt nyilvános öngyilkosságba.

Válaszul szülőföldjének válságos állapotára, a Dalai Láma azt a hatalmas feladatot vállalta, hogy a világot járja és népszerűsíti eszméit. 2011-ben lemondott a „Tibet világi vezetője” szerepéről, és kijelentette, hogy a jövőben inkább lelki és kulturális kötelezettségvállalásaira fog összpontosítani. Míg régi tibeti fényképeken a Láma sárga kúp alakú kalapban látható, ahogy vallási szertartásokat celebrál – az ún. *thangkák*, azaz a haragos tekintetű szörnyektől és ölelkező istenségektől hemzsegő tekerescsfestmények előtt – ma ugyanez az ember a „vallási keretek túllépéséről” és „világi etika” befogadásáról beszél: az önzetlenség elve és az együttérzés a „kölcsonös függés” buddhista alapfogalmából eredeztethető. Egyre gyakoribb jelenség, hogy a Dalai Láma vallási hovatartozástól függetlenül szólítja meg közönségét, és fura módon látszólag azzal az eltökélt szándékkal, hogy saját hitének tekintélyét aláássza. Célzott arra, hogy utódja esetleg nő is lehet. Kijelentette, hogy el kell vetni bizonyos buddhista írásokat, melyeket a tudomány megcáfolt. Továbbá emlékeztetett rá – jó párszor elhangzott a szájából azokban a hónapokban is, amikor nála voltam –, hogy a dalai láma intézménye idejé múlt. A selfie korszakában elindított önmegtagadási projekt után minden eddiginél merészebb ötletekkel áll elő. Tavaly egy májusi reggelen azt mondta nekem dharamszalai rezidenciáján, hogy egy nap talán elutazik Kínába, de nem dalai lámaként.

A Dalai Láma egy szigorúan őrzött, kerítéssel körbevett épületegyüttesben lakik egy hegy tetején Dharamszala McLeod Gandzs nevű külvárosában. Magánlakosztályába, egy alvásra és meditációra szolgáló kétszintes épületbe ritkán engednek be kívülállókat. A déli irányban elnyúló Kangra-

völgy és az északra fekvő Himalája örök hóval fedett csúcsai minden bizonnyal szemet gyönyörködtető látványt nyújtanak Őszentsége számára. Egy szomszédos templomból kántálás hallatszik, melyhez a környező cédruserdőkben élő varjak káromgása nyújt zenei aláfestést. A nap bármely szakában találkozhatunk idős tibeti száműzöttekkel, ahogy imakerékkel vagy imafüzérrel járkál itt újra Lhasza egyik leghíresebb zárdakörútját. Ennek eredeti helyszíne a Potala palota, a XVII. századi ezerszobás rezidencia, melyet a Dalai Láma 1959-ben hagyott el, és ahova azóta sem tért vissza.

Látogatóként szigorú biztonsági kordonon kell átküzdeni magunkat, ha el akarjuk érni a Dalai Láma szerény fogadószobáját; az indiai kormány a legmagasabb fokon igyekszik szavatolni Őszentsége biztonságát, tekintettel a nemzetközi és hazai terrorista-veszélyre. Rendszerint elég hosszú ideig kell várni, mielőtt lassú csoszogással belép tolmácsa és segítői kíséretében.

Először 1985-ben láttam a Dalai Lámát Bodh-Gajában⁸, egy poros észak-indiai városban, négy évvel azelőtt, hogy megkapta a Nobel-békedíjat. Egész nap figyelemre méltó lendülettel, jegyzetek nélkül magyarázta a misztikus buddhista szövegeket egy kisebb csoportnak Buddha megvilágosodásának színhelyén. Harminc évvel később, első találkozásunk idején 2014 májusában még mindig rendkívül éber volt; figyelmesen hallgatott és beszéd közben előrehajolt karosszékeben. Mikor a tibeti buddhista szerzetesek önégetési hullámáról kérdeztem, fájdalom tükröződött az arcán. „A kétségbeesés szüli mindezt” – válaszolta. – De alapjában véve az a fontos, hangsúlyozta, hogy az önégetők nem táplálnak gyűlöletet a kínaiakkal szemben. „Lehet, hogy még néhány ember meghal körülöttük, de ők maguk nem hívei az erőszaknak” – mondta. Aztán gyorsan emlékeztetett rá, hogy teljesen visszavonult a politikai életből, megtörve így egy csaknem négy évszázados hagyományt, mi szerint a dalai láma politikai és egyben lelki vezetője is a tibeti népnek. Demokratikus reformjainak részeként az emigráns kormány egy választott vezetője visel most gondot a világi ügyekre;

⁸ Jelentős vallási helyszín és zárdaközpont, amelyet általában a Mahábódhi templom-együttessel szoktak azonosítani. Gautama Buddha ezen a helyen érte el a megvilágosodást.

továbbá ő foglalkozik diplomáciai és gazdasági ügyekkel is. „Engem jelenleg az foglalkoztat, hogyan lehet megőrizni a tibeti kultúrát” – mondta Őszentsége. Saját elmondása szerint nem ellensége a modernizációnak. Például, a kínai tengerparti részt Tibettel összekötő magasvasút sok előnnyel járhat honfitársai számára. Minden csak azon múlik, mit akarnak elérni a kínaiak. Aztán rám mutatott, és elnevette magát: „Talán, hogy az indiaiakat is megfélemlítsék!”

Én is vele nevettem, bár kissé zavart, hogy minden előjel nélkül hol komoly, hol könnyed hangnemben beszélt hozzám. Csak a későbbi hónapokban jöttem rá, hogy a Dalai Láma közelsége, az a különös énnélküli, mégis történelmi begyökerezettségé kényelmetlenséget, zavart, hitetlenkedést, és ugyanakkor rajongást vált ki az emberből. Egy ősi lelki-filozófiai hagyományt testesít meg, mely gyanús szemmel néz az egyénre és vágyaira, és előbbre valónak tekinti az erkölcsi kötelességeket a politikai és gazdasági jogoknál. Ugyanakkor egy nemzetállamok által meghatározott világban egy állam nélküli nemzetet képvisel – és nem tudja nem képviselni szavai ellenére – és küzd pont ugyanezekért a jogokért és érdekekért. A Dalai Láma élete egyetlen hosszú hősies küzdelemnek tűnik, mely annak az ellentmondásnak a feloldását célozza, hogy egy személyben legyen elkötelezett szerzetes és harcos politikus.

Lhamo Dhondup néven látta meg a napvilágot egy földműves családban Tibet északkeleti Amdo provinciájában; kétéves volt, amikor buddhista szerzetesek kereső csapata 1937-ben eljutott hozzá, és a korábban elhunyt 13. Dalai Láma reinkarnációjaként azonosította. Sárból és kőből épült otthonából a Potala palotába vitték, majd nem sokkal trónra lépése után a Népi Felszabadító Hadsereg lerohanta Tibetet.

Becslések szerint tibetiek százezreit ölték meg az 1950-es és 60-as években, a templomokat és kolostorokat szétromboló kommunisták pedig sokak szerint épp olyan kegyetlenek voltak, mint a mai radikális iszlám képrombolói. A Dalai Láma ennek ellenére egyáltalán nem tűnik keserűnek, és az a fajta, áldozattudatból fakadó önsajnálát sem jellemzi, mely modern korunk annyi területért, erőforrásokért vagy megsértett emberi méltóság miatt folyó harcáért felelős.

És ha megbocsátó képessége csak a szentekéhez hasonlítható, legalább annyira törekszik a hétköznapiságra is. „Épp olyan ember vagyok, mint bárki más” – nyilvános szereplések alkalmával nem egyszer hallottam tőle ezt a mondatot az elmúlt évben. Tibetben túl sok babonás hiedelem rakódott a buddhista gondolkodás alapvető feladata köré, mi szerint tapasztalati úton kell megvizsgálnia az elme működését. A tibetiek azt hitték, hogy „valamiféle varázserőm van” – mondta. „Badarság! – mérgelődött. – Ha élő isten vagyok, hogy lehet az, hogy nem tudom meggyógyítani a fájós térdemet?” Hasonlóan ékes tanúbizonyságot tett hús-vér-mivoltáról 2015 decemberében a Nobel-békedíjasok római csúcstalálkozóján. Mikor a város volt polgármestere megkérdezte, hogy nem viselte-e meg az időeltolódás, a Dalai Láma – mint a Newsweek hírül adta –, minden körítés nélkül ezt válaszolta: agyát képes úgy irányítani, hogy jól aludjon (este hétkor fekszik, és hajnali háromkor ébred, hogy medítálgjon). „Az utazgatás a világban – az időeltolódás – nem gond” – tette hozzá – „de a bélmozgásom nem engedelmeskedik az elmémnek. Ma reggel azonban, az Ön áldásos érkezésének hála – hét óra után teljes megkönnyebbülés. Így most nagyon jól érzem magam.”

A Dalai Láma erősen ügyel arra, hogy hallgatóságával meghitt viszonyt alakítson ki, rendszerint úgy, hogy szóra bírja és ugratja őket. Két éve a világi etikáról beszélt több mint 4000 hallgató és oktató előtt a Princetoni Egyetemen, mialatt fején az egyetem narancssárga sapkája díszelgett (a bohókás fejfedőket előszeretettel használja a közvetlen hangulat megteremtéséhez). Gyakran tört ki olyan harsány nevetésben, hogy abbamaradt a beszélgetés. A közönség nagy része megőrizte a komolyságát, mivel nem volt hozzászokva a vidám és a komoly hangnem közti igen gyors váltásokhoz. Ünnepléses csönd ült a teremre, amikor az egyik hallgató a boldogság titkárról kérdezte. Őszentsége eltűnődött. Aztán mindegyik szót külön hangsúlyozva válaszolta: „PéNZ!” „Szex!” A közönség, a hatásszünetet félreértve, megint lassan kapcsolt; a Dalai Láma pedig hátravetett fejjel hatalmasat hahotázott. Mikor a befektetési bankügyletekről kérdezték a véleményét, kedvenc kifejezését ismételte meg:

„Nem tudom.” A kérdés megválaszolásához egy befektetési bankban kellene dolgoznia egy évet – mondta. Aztán jött a csattanó: „Persze jó magas fizetésért.”

Mivel közönsége vegyes összetételű – ateisták és muzulmánok, tőzsdei spekulánsok és indiai földművelők, a jobboldali American Enterprise Institute képviselői és baloldaliak ülnek soraiban –, senkinek sem akar a kedvében jární. A konzervatív hallgatósággal rendszerint közölni szokta, hogy „Én marxista vagyok” (és valóban az is – legalábbis ami az egyenlőtlenség elítélését illeti). Továbbá igazi dzsihadistának nevezte magát a „romboló érzelmek” elleni mindennapos küzdelmében. Tavaly februárban Washingtonban amerikai muzulmánok egy csoportjának okozott megrökönyödést a „George Bush a barátom” kijelentésével, és csak utána árulta el, hogy a szeptember 11-i terrortámadásokat követően rögtön írt Bushnak, és mértékletességet kért tőle, később pedig kritikával illette a véget nem érő katonai erőszakhullámért.

A Dalai Lámát ért veszteségek és száműzetése az állandó békekeresésen túl egy másik elvet is megérteltek benne: Tibet maradjon Kína része; akik ma ellenségeink, azok holnap a barátaink lehetnek; a létezés minden formája mélyen összefügg; és említhetnénk „világi etikájának” többi homiliáját is. S míg természetesen nem a kínai pártfunkcionáriusok leírásai alapján képzeljük el a Dalai Lámát – az egyik apparatcsik fejlethetetlen jellemzése szerint „diszruhába bújt farkas, emberarcú szörnyeteg, kinek szíve az állaté” – de még azok is, akik Desmond Tutuval értenek egyet, hogy ő az „igazi”, kénytelenek elismerni, hogy politikai tárgyalópartnereként kudarcot vallott.

A Dalai Láma kompromisszumkészége nemigen sarkallta a kínaiakat arra, hogy engedményeket tegyenek. Tibet – gazdag ásványkincsei (réz, cink, vasérc) és a jó néhány ide telepített nukleáris rakétakilövő-bázis miatt – valószínűleg túl értékes lehet Kína számára, hogy csak úgy elkötyavetyélje egy hatalom nélküli szerzetesnek. A tibeti diaszpóra, melytől India megtagadta az állampolgári jogokat, szétesőben van, és Indiából Európa és Észak-Amerika felé veszi útját. Közülük többen már régóta bírálják a Dalai Láma döntését, hogy megelégszik a Kínán belüli autonómiával a teljes függetlenség helyett; Őzsentsége az utóbbi köve-

teléssel nyilvánosan felhagyott az 1980-as évek végén. Több militáns szekta is alakult időközben. Bárhová megy manapság a Dalai Láma, tiltakozók követik, és dobjaikat verve ezt kiabálják: „Hamis Dalai Láma, fejezd be a hazudozást!”: ők egy buddhista szekta részét képező, ún. nemzetközi Shugden közösséghez⁹ tartoznak, mely egyrészt azzal vádolja a Dalai Lámát, hogy kiközösíti a Dorje Shugden nevű tibeti misztikus irányzat istenségének imádóit, másrészt – ami még ennél is különösebb –, hogy muzulmán.

A Dalai Láma hajlott arra, hogy megelégszik a Kínán belüli „valódi autonómiával” – ez a tibeti oktatást, vallást, környezeti viszonyokat és demográfiát érintő intézkedésekben jelentene nagy szabadságot –, nem sikerült meggyőznie a kínaiakat, hogy nem a szakadás vagy a megosztó politika híve. A 2001-ben újraindult hivatalos tárgyalások eredmény nélkül végződtek 2010-ben. Folytatódnak viszont a kötetlen jellegű megbeszélések, és szó esett arról is, főként a Dalai Láma részéről, hogy elzárándokolna a Kína területén levő Wutai-hegyhez.¹⁰ A tibeti vezetők nagy reményeket fűznek e látogatáshoz, mely szerintük megnyitná az utat a Dalai Láma végleges hazatelepítése előtt. Gyalo Thondup, aki a Dalai Láma és a kínai vezetők között régóta játssza a közvetítő szerepét, *A kalimpongi téstakészítő (The Noodle Maker of Kalimpong)* című memoárja utolsó bekezdésében felidéz egy találkozást, mikor is öccse, a Dalai Láma arra biztatja, hogy maradjon egészséges, mondván: „Együtt kell hazatérnünk.” Valószínűbb azonban, hogy a kínai kormány inkább kívárja, míg a Dalai Láma idegenben hal meg, semmint, hogy politikailag kockázatos hazatérését lehetővé tegye.

Bár az emigráns tibeti közösség továbbra is a Dalai Lámához fordul útmutatásért, egyre többször foglalkoztatja őket a kérdés, hogy milyen lesz a jövő Őzsentsége nélkül.

Tíz évvel ezelőtt Dharamszalába látogattam, hogy anyagot gyűjtsek egy cikkhez ugyanebbe a folyóiratba fiatal tibetiekről, akik elégedetlenek a

⁹ A hagyományos Gelug iskolától eltérő, újabb keletű buddhista iskola.

¹⁰ Szent buddhista hegy öt csupasz és lapos csúcscsal Észak-Kínában, mely többek között 41 kolostornak, számos szobornak és más buddhista műemléknek ad helyet; világörökségi helyszín.

Dalai Láma vezetésével. A fiatalok a 35 000 tagot számláló Tibeti Ifjúsági Kongresszushoz (TYC, Tibetan Youth Congress), egy radikális, függetlenséget követelő csoporthoz tartoztak. Akkoriban leginkább Tensin Cündü, a költő emelkedett ki a tibeti aktivisták e fiatal nemzedékéből. Állami szintű kínai látogatások idején tiltakozásokat szervezett az indiai városokban, ezért a rendőrség korlátozta Indián belüli szabad mozgását. Mint Tensin Cündü elmondta nekem, az utóbbi időben mindenestre nem az indiai kormány felől nehezedett rá a nyomás, hanem a dharamszalai tibeti vezetőség oldaláról, mely nem nézi jó szemmel a „Dalai Láma ellenében” függetlenséget követelő tibetieket. A költő szerint a Dalai Láma mindent elkövet, hogy jelezze a kínaiaknak, hogy az összes tibeti nevében beszél az autonómia ügyéről. „Lehetetlen elérni a függetlenséget – mondta. – Miért is pazarolná bárki az energiáit elérésére?” A hivatalos rosszallás légkörében megbomlott a TYC egysége – tudtam meg tőle.

Az ifjúsági kongresszus jelenlegi elnöke Tenzing Dzsizme rockzenész, aki tizenöt évet töltött az Egyesült Államokban. Dharamszalában találkoztam vele a Moonpeak kávéházban. Az előttünk kanyargó úton, az útszéli türkiz- és korallékszer-árusok kordéi közötti szűk helyen vult a kozmopolita tömeg, amelyről lelkesen ír minden idelátogató újságíró: biborszín palástos szerzetesek, hosszú hajú motorosok, élénk színű csíkos népviseletet, ún. csubát viselő tibeti nők, csak egy napra idelátogató szikh zarándokok, kasmíri szőnyegkereskedők, angol, német és izraeli hátizsákos turisták. De mint Tenzing Dzsizme szavaiából kiderült, a globalizációból eredő kalandvágy itt is legalább annyira alábbhagyott, mint Lhászában. Dharamszalába ma kevesebben érkeznek Nyugatról, hogy a keleti bölcsességeket tanulmányozzák, mint egy évtizeddel ezelőtt. A *mindfulness*, vagyis az éber figyelem meditáció már egy ideje eleme a nagyvállalati tréningeknek. A Dalai Láma rezidenciája körüli hegyeket elborító betontenger azonban arról árulkodik, hogy az indiai ingatlan-spekulánsoknak más a véleménye.

A Tibetből valamikor ezerszám menekülők áradata mára igen lecsökkent. Sok száműzetésben élő visszatért hazájába, ahol városon és

vidéken egyaránt növekedtek a jövedelmek. A Dharamszalában élő tibeti átlagemberek számára azonban továbbra is folyamatos küzdelmet jelent az élet. Ingatlanuk továbbra sem lehet, és egyre többen reménykednek a Nyugatra költözésben. Kedvelt célállomás az Egyesült Államok; néhány tibetinek nagyon jól megy ott a sora, sokan viszont mosogatóként vagy takarítóként tengődnek. Mások vízumcsalók áldozatául estek.

Az elit körét érintő korrupciós és nepotizmusról szóló vádak tovább éleztek a helyzetet a csekély létszámú tibeti emigráns közösségben. A legutóbbi botrány során Gyalo Thondup azzal vádolta sógornőjének apját, hogy elsikkasztotta az emigráns tibeti kormány arany- és ezüstkészletének egy részét. Sógornője egy nyilvános Facebook-bejegyzésben tagadta a vádakat. Tenzing Dzsizme nem hibáztatja a Dalai Lámát e kedvezőtlen változásokért. Valójában inkább neki tulajdonítja, hogy „a demokrácia felé toldott el a közösség”, és beköszöntött a választott vezetők ideje. „Folyamatosan a jövőre próbál felkészíteni minket” – mondta. Kétségtelen azonban – tette hozzá –, hogy a tibetiek politikai zsákutcába kerültek. Még inkább nőtt annak esélye, hogy a Dalai Láma halála után elszabadulnak az indulatok.

Az emigráns kormány, mostani nevén a Központi Tibeti Adminisztráció (KTA) az egyetlen intézmény, mely reményei szerint képes tenni valamit a kilátástalan jövő ellen. 2015 tavaszán a Dalai Láma rezidenciáján találkoztam Loszang Szegejjel, akit 2011-ben választottak a KTA politikai vezetőjévé. A jó megjelenésű, negyvenes években járó férfi az első tibeti, aki a Harvard Egyetem jogi karán végzett, és az első nem-szerzetes, aki magasra emelkedett a tibeti hatalmi ranglétrán. Valamikor az ifjúsági kongresszus tagjaként a függetlenség híve volt, ma azonban visszafogottabb álláspontot képvisel: a „középut” – a kínai uralom alatti autonómia – előnyeit hangoztatja.

Loszang Szegej Tenzing Dzsizménél derültebb, sőt egyenesen bizakodó volt, és úgy tűnt, hogy a régi stílusú réalpolitika talaján állt. Elmondta, hogy egy évvel előtte még azt remélte, hogy az öntudatos hindu nacionalistákból álló új indiai kormány szembehelyezkedik majd

Kínával. Ezeknek a reményeknek legalábbis részben a tibeti közösség Nyugaton elszenvedett diplomáciai kudarcai adtak alapot. A Dalai Láva 2014 májusában Oslóba utazott volna hivatalos látogatásra, hogy Nobel-békedíjának 25. évfordulóját ünnepelje, de még a norvég parlament elnöke, aki valamikor a parlament tibetbarát bizottságát vezette, sem volt hajlandó találkozni vele. Loszang Szeengej hitetlenkedve fogadta a hírt. „Ez Norvégia, egy dúsgazdag olajtermelő ország! Nyilvánvaló, hogy Kína térdre akarja kényszeríteni a Nyugatot.”

Mikor tavaly május végén ismét találkoztunk, Loszang Szeengej azt mondta, reméli, hogy Kína tanulni fog abból a küzdelemből, amit Tajvannal és Hongkonggal vívott az ottani fokozódó Kína-ellenes hangulat miatt, és újragondolja Tibetpolitikáját. A tibeti vezetők körében ez az uralkodó nézet, bár rajtuk kívül más nemigen osztja ezt. Mint a Dalai Láva elmondta, a kínaiak most „egyfajta dilemma előtt állnak”. Tibetben „minden tőlük telhetőt megtettek, hogy megsemmisítsenek bennünket, akárcsak a Tienanmen téren, de nem sikerült nekik”.

A köztes időben a tibetiek erkölcsi kötelessége az egység megőrzése – mondta Loszang Szeengej. A tibeti népnek négy fontos szempontot kell szem előtt tartania: ezek a túlélés, a megmaradás, az erőgyűjtés és a siker. Loszang Szeengej sebtében felvázolt egy jövőképet, melyben a tibetiek magánvállalkozások útján egyre gazdagabbak és leleményesebbek lesznek. „Elvégre Mahatma Gandhi is biankó csekket kapott a befolyásos indiai üzletemberektől tevékenysége jutalmául” – fejezte be mondandóját.

A Központi Tibeti Adminisztráció előző elnöke, egy magas rangú buddhista szerzetes, Lobszang Tenzin, ismertebb nevén Szamdong Rinpocse¹¹, szintén a középutas megoldás híve Kínával kapcsolatban, ráadásul Gandhi tisztelőjének vallja magát. (Egyike a Dalai Láva legközelebbi politikai tanácsadóinak.) Csak Tenzin Csögyval, a Dalai Láva legfiatalabbik öccse, a legbefolyásosabb a rokonok közül, nem osztja a vezetőréteg véleményét. T.C., ahogy emlegetik, erősen szkeptikus mindkét KTA-elnökkel szemben. „Loszang

Szeengej már a következő választásra készülődik” – mondta. Szamdong Rinpocset pedig nem tekinti elég rugalmasnak.

T.C. szerzetesnek tanult – felismerték, hogy ő a rinpocse, azaz megtestesült láma – majd kilépett; merész nyilvános kijelentései a tibeti emigráns közösség fenyegetésévé tették. Az autonómia azt jelentené, nyilatkozta nemrégiben egy francia lapnak, hogy a tibetiek fél lábbal otthon vannak a saját hazájukban. A másik lábukat pedig a kínaiak kirúgására használnák. A kínai média rögtön kapott a kijelentésen, és a Dalai Láva megáttokodott „szakadárságára” hozta fel bizonyítékul.

T.C.-vel először tavaly februárban találkoztam Bazelben a Dalai Láva egyik nyilvános, kötetlen, „világi etikáról” szóló beszélgetése alkalmával. Emberek ezrei – köztük néhány tibeti, de főként európaiak – töltötték meg a St. Jakobshalle arénát. A Dalai Láva ott ült a színpadon a bázeli polgármester társaságában, aki nagyon kényelmetlenül érezte magát az öltönye fölött viselt khatakkal, azaz a hagyományos tibeti köszöntőssállal. A Dalai Láva sok olyan dolgot elismételt, amit már más rendezvényeken is hallottam tőle: A fiatalok dolga, hogy a békéért küzdenek az új évszázadban. Ha ennek nincs meg a valóságos alapja, akkor „erről el kell feledkezni”. „Az én generációm a huszadik század – mondta. – A mi időnk lejárt. Ideje elköszönni.” Mikor az előadást követő kérdések során valaki afelől érdeklődött, hogy tervezze-e reinkarnálódását, mennydörgő hangon válaszolta: „Nem!” Majd egy hirtelen mozdulattal tolmácsához fordult, és tibeti nyelven azt kérdezte: „Mi a témája ennek a beszélgetésnek?” T.C. felém hajolva csöndesen megjegyezte: „Őszentsége egyre feledékenyebb lesz, ahogy öregszik!” T.C., aki kiugró járomcsontú arcával, szűrös szemével és kedves arckifejezésével megszólalásig hasonlít testvére, dallamos indiai angolt beszél, mely bentlakásos iskolai neveltetéséről és az indiai hadseregben eltöltött idejéről árulkodik. Ahogy a Dalai Láva beszélt, T.C. egyre komorabb lett. Meggyőződése, hogy a tibetieknek nincs jövője. Indiában messze nincsenek biztonságban; az indiai kormány bármikor távozásra szólíthatja fel őket. A különböző, száműzetésben élő inkarnálódott lámák, akik hiszékeny nyugatiak pénzéből élnek,

11 A szamdong rinpocse vallási cím a tibeti buddhista Gelug iskolában.

valójában szektások, akárcsak a shugdenek. Bár azért lát némi reménysugarat. A kínai elnök, Hszi Csin-ping állítólag újragondolja a Tibettel kapcsolatos álláspontját. A Dalai Láma valamikor baráti kapcsolatokat ápol az apjával. Továbbá Hszi felesége is buddhista, és már ellátogatott Lhászába. S azt tudom-e, hogy az egyik magas rangú kínai vezető feleségének viszonya volt ott egy értemer tulajdonosával? – kérdezte.

„Változnak az idők; változniuk kell. Ezért a dalai láma intézményének büszkén és önként véget vetek.” Én nem vetnék véget. Feltűnt, milyen nagy számmal vannak tibetiek Bázelen. (Az 1960-as években kezdtek Svájcban letelepedni.) Mint megtudtam, az arénában a tömegre ügyelő önkéntesek közül sokan tőzsdei elemzők és bankárok voltak. Az egyikről kiderült, hogy T.C. fia. Általában elmondható, hogy a kis tibeti diaszpóra felvirágzott a befogadó társadalmakban – vélekedett. T.C. Minthogy a Nyugaton élő tibetiek hazájuktól és Dharamszalától is el vannak vágva, előfordulhat, hogy túlzott lelkesedéssel fordulnak imádott vezetőjük felé. A kérdések során egy Shugden-hívó nem tudott többet mondani, mint „a Shugden-közösségbe tartozók milliói” – mert a tibeti önkéntesek kitépték a kezéből a mikrofont, és gyorsan eltávolították a közönség szeme elől. A Dalai Láma azzal folytatta előadását, hogy ismét kifejtette álláspontját, mi szerint ő nem tiltotta be a Shugden-isteniséget, pusztán rosszallását fejezte ki vele kapcsolatban. Jobb lett volna, ha hagyják szóhoz jutni a Shugden-hívót – jegyeztem meg T.C.-nek, aki egyetértett velem. A shugdenek ki akarják hozni Őszentségét a sodrából. De ez nem fog megtörténni.

Bázeli utcáit két napig bíborszínű selyemsálakban és brokátkabátokban pompázó tibeti emigránsok ezrei lepték el. A Dalai Lámára vártak a szállodája előtt, és énekléssel és tánccal védekeztek a csontig hatoló hideg ellen, és közben dobjaik túlradó zaja elnyomta a Shugden-hitű tiltakozók kántálását, „Hamis Dalai Láma, fejezd be a hazudozást!” Egy este az arénában a Dalai Láma beszéde elején megpróbálta kibékíteni a hallgatóságot száműzése tényével. Bevallotta, hogy legutóbbi ottjárakor megígérte: nemsokára Tibetben lesz. De Svájc ugyanúgy a „hó országa”. Majd hozzátette:

„Olyan, mintha otthon lennék. Mindannyian a hó országából származunk, nemcsak azok, akik Tibetben születtek, hanem azok is, akik itt látták meg a napvilágot.” Aztán egyfajta buzdító beszédet tartott. A tibetieknek büszkének kell lenniük magukra. Őket magukat és kultúrájukat is mindenütt tisztelik jelenleg a világon. A modern tudomány alátámasztja a tibeti buddhizmus meglátásait, és megerősíti a tibeti orvoslás feltételezését a test és lélek oszthatatlanságáról. Kínaiak millióit vonzza a tibeti buddhizmus. A tibetieknek viszont semmiképpen sem szabad elbizniuk magukat, máskülönben nem tudják megőrizni „az együttérés lelki kultúráját”.

A Dalai Láma csak nehézségek árán tudott áthaladni honfitársai tömegén – beszélgetett, kezét fogott velük, csecsemőket áldott meg homlokát hozzájuk érintve – mire elhagyta az arénát, a legtöbb embernek könnyes lett a szeme. Az itt összegyűlt tibetiek voltak a Dalai Láma odaadó hívei, azok, akiket ő tartott össze és Mózeshez hasonlóan vezetett a modern világ felé. Beszédéből kiderült, hogy számára Tibet többet jelent földrajzi-politikai entitásnál; mára eszmévé, más létezési formává nemesült. Ennek beteljesítése nem kíván politikai szuverenitást, még kevésbé nacionalista szenvedélyeket. Bárhol megvalósítható a világban, és bárkinek elérhető, akár tibeti, akár nem.

A kételkedők mondhatják, hogy a Dalai Láma kódós internacionalizmusba süllyedt, mások, hogy pragmatistává vált. Állandóan azt kell mutatnia, hogy békülékeny a kínaiakkal, mert tőlük függ Tibet jövője. (Mint Tenzin Cündü elmondta nekem, a Dalai Láma újabban nagy reményeket táplált Hszi Csin-ping kínai elnököt illetően. Hszi azonban csak megkeményítette Tibettel kapcsolatos álláspontját. Így a Dalai Láma most azt mondja, hogy „a kínaiak közül sokan buddhisták, és ez változást fog hozni Kínában”). Ez a mondata azonban se pragmatikusnak, se cinikusnak nem tekinthető. Lehetséges, hogy azokat a meglátásait próbálja valóra váltani, melyek világvándorként érlelődtek meg benne a „Tibet utáni” létformájában – saját hontalanságát a szabadság látomásává formálta át, mely összhangban áll a változást és mulandóságot hangsúlyozó buddhista tanokkal. Az utóbbi hónapokban egy sötét jövőkép különféle variációit vázolta fel: a Dalai Láma intézménye

idejétmúlt, már nem tölti be feladatát – mondta. „Ha nincsen szükséged rá, akkor számoljuk fel!”

Pár hónappal bázeli találkozásunk után meglátogattam T.C.-t dharamszalai otthonában, mely a hegyoldal egy félreeső helyén van negyedóra sétára a Dalai Láva rezidenciájától. Modern két-szintes épület, mely egy verandás villára néz, amit még a britek építettek, és ahol a Dalai Láva anyja lakott régebben, most pedig vendégházként szolgál. T.C. sokkal lehangoltabbnak tűnt könyvekkel telezsúfolt dolgozósobájában, mint Bazelben. Hsi Csin-ping részéről semmilyen építő jellegű javaslat nem érkezett Tibet ügyében – mondta –, továbbá aggodalomra adnak okot az indiai hindu nacionalista kormány lépései. „Tényleg meg vagyok ijedve” – mondta. A Dalai Láva és Narendra Modi indiai miniszterelnök 2014-es augusztusi találkozása is igazi kalandregénybe illő jelenet volt. A Dalai Lámát éjszaka, titokban csempészték be Delhiben a miniszterelnöki rezidenciára. „Mintha Öszentsége valami bűnöző lenne – méltatlankodott T.C. Modi aztán „sértő” kérdéseket tett fel neki: például, hogy miért szervez a Dalai Láva találkozót Delhiben a vallási vezetők számára?

Tibetként ezt nagyon bántónak találok – mondta T.C. A Dalai Láva éveken át India „legjobb nagykövetének” bizonyult, mivel az indiai filozófia és kultúra értékeit népszerűsítette. Ugyancsak el van keseredve idősebbik bátyja, Gyalo Thondup könyve miatt és azért is, ahogy az vádolja a tibeti vezető réteget. „Minek kellett egy ilyen könyvet megírni?” A tibeti elit úgyis küszködik a maga problémáival. „Nézzük meg az igazgatóinkat és minisztereinket; nem igazán lelki emberek.”

Majd T.C. beszélt egy keveset arról, ami kedvenc témájának tűnt: a szervezett vallásból eredő bajokról, megkülönböztetve az egyéni lelkiségtől. A Dalai Láva intézménye is „elég reakciós”. Aztán hozzátette: „Nyugodtan elárulhatja Öszentségének, hogy ezt mondtam.”

Mikor másnap reggel a Dalai Láva rezidenciájához érkeztem, a hosszú kocsi felhajtó végig tele volt audienciára várókkal: mongol szerzetesekkel, svéd hátizsákos turistákkal és nemrégiben érkezett tibeti menekültekkel. A kísérőit ismertem föl először – két közeli segítőt, egy tolmácsot, néhány magas rangú szerzetest, testőröket –, akik

körében ott volt a Dalai Láva, és türelmesen, sőt készségesen fogott kezét az emberekkel, és állt a fényképezőgépek lencséje elé.

Mikor elmondtam neki, hogy öccse idejétmúlt-nak tartja szent hivatalát, elnevette magát. Aztán gyorsan elkomolyodott, hozzátéve, hogy az összes vallási intézmény, beleértve a dalai lámáét is, a feudalizmus viszonyai között jött létre. A hierarchikus rendszerek romboló hatása következtében elkezdtek különbséget tenni férfi és nő között, és olyan kulturális mellékhatásokkal alkudtak meg, mint a Saria-törvény és a kasztrendszer. Azonban – mondta – „változnak az idők; változniuk kell. Ezért, a dalai láva intézményének büszkén és önként véget vetek”. „Csak visszafelé visz a múltba” – szögezte le. Ott ültünk a fogadószobájában, mellette segítői és egy tolmács, akihez odafordult, amikor csak pergő tibeti nyelvre váltott át. Miután megkérdeztem, hogy várhatóan elutazik-e Kínába, jó párszor igénybe vette tolmácsa segítségét. Ez minden tibeti „leghöbب vágya” – mondta. Ha meghívják, készen áll az útra. „Úgy érzem, még legalább tíz évig hasznos lehetek.” Jelenleg 400 millió buddhista van Kínában; a világon itt a legnagyobb a népességben a buddhisták aránya. Tehát „nagyon-nagyon szívesen visszatér”, „de nem dalai lámaként” tette hozzá, hanem „a buddhista vallás gyakorlójaként”. Meséltem neki hogy nemrégiben meghívást kaptam egy „lelki tudatosságról” szóló pekingsi konferenciára, amelyet a Kínai Kommunista Párt jóváhagyásával szerveztek. Nem várt érdeklődést mutatott iránta. Azt mondta, hogy el kellett volna mennem, és ha megint meghívják, akkor menjek el, és beszéljek nyíltan a kínaiakkal: „Kritizálja a dalai láva intézményét, mint az öcsém.” Nevettem, de már megint bizonygatta álláspontját: „Önként megváltoztattuk az egészséget. Miért? Ha van valami jó, akkor nincs szükség változtatásra. Ez viszont idejétmúlt volt.” „Buddhistaként realistán kell lennünk” – tette hozzá. A világot „sötét helynek” látja. Az emberek a vallásuk nevében ölnek világszerte. Még a burmai buddhisták is kinoxzák a rohindza muzulmánokat¹². Ezért mára elfordult az intézményesített vallástól, a kvantumfizika világába menekült, és az együttérzésből fakadó világi értékeket kezdte

12 Permanens atrocitások között élő, jogfosztott kisebbségi népcsoport Mianmarban (Burma).

hangoztatni. A multikulturális társadalmak korában többé már nem járható az az út, hogy létünket etikai szempontból a hagyományos vallásra alapozzuk.

Ahogy kísélt a verandára, meglátott egy ott álló idős nőt, és örömeiben felkiáltott. A nő francia volt, és minden évben ellátogatott Dharamszalába Őszentségéhez. A Dalai Láva magához ölelte, és úgy mutatta be, mint első, 1973-as európai látogatása alkalmával szerzett barátját. „Néha barátnőmnek hívom” – mondta. „Szerezhetne egy fiatalabbat” – vágott vissza a 96 évesen is életvidám francia nő. A Dalai Láva vidáman nevetgélve ment le vele a veranda lépcsőjén, miközben szorosán magához ölelte.

Pár héttel később Glastonburyben a Dalai Láva T.C. kíséretében helikopterből kiszállva a szemer kelő nyári esőben észrevett egy szerzetest a fogadóbizottságban, kezét fogott vele, és gyengéden összeérintették homlokukat, és közben leplezetlen kíváncsisággal vizsgálta új és különös környezetét. Őszentsége egy magasabban fekvő pontról szemlélte a hatalmas sátorvárost, mely minden nyáron kinő ezen a helyen, és egy sor talányos kérdést tett fel a szervezőknek: „Hány éves?”, „Mióta?”, majd a szinte kötelező téma: „Hát a véccék?” A „béke, az együttérés és a megértés” szigetektől szolgáló negyed négyzetkilométernyi helyen, Green Fields-ben a Dalai Láva egy fejére terített pólóval haladt át a tiszteletteljes tömegen, és ezzel indította beszédét: „Mindannyian emberi lények vagyunk.” T.C.-vel együtt egy Land Roverbe húzódtunk az eső elől. Elmondta, hogy Modi küldött egy minisztert, hogy az boldog születésnapot kívánjon a Dalai Lámának. De T.C.-t ez nem nyugtatta meg: „Ki tudja, mit fog csinálni Modi a tibetiekkel Indiában? Idősebbik bátyjának könyve is nagyon bántotta még: Gyalo Thondup előzőleg Dharamszalába utazott, hogy megünnepeljük a Dalai Láva születésnapját. A testvérek találkoztak, de nem esett szó a könyvről. „Mi értelme volt megírni?” – mondta megint T.C.

Kinn az esőben a Dalai Láva valami könnyed, de találó megjegyzést tett az álmatag brit hippikre. Az angolok (vagy ahogyan egyszerre nyers és lehangoló sutasággal hívta őket: „*Britisek*”), mivel nagy hasznot húztak az imperializmusból és

mások kifosztásából, most ideje, hogy felismerjék: egy millió szállal összefonódó világban élnek.

Ebéd alatt – mely vegán büfé volt a Greenpeace szervezésében – meglátott a Dalai Láva, és odaintett a vele szemben levő padra. Leültem, miközben a hátamon éreztem sokak irigy és szemrehányó pillantását, akik vele szerettek volna ebédelni. Ránézett a tányéromra: „Nem eszik levest? Én először levest eszem, és aztán jöhet a többi!”

Az egyik greenpeace-es vendéglátónk hosszasan panaszkodott Modi kormányára, amely akadályozni igyekszik a nyugati civil szervezetek munkáját. A Dalai Láva aggodalommal hallgatta, majd így szólt: „Egyre több kritika éri Modit Indiában.”

Egy klímaváltozásról szóló kerekasztal-beszélgetésben, melyet a Guardian újságírója moderált, bírálta Vlagyimir Putyin döntését az orosz nukleáris katonai erő növeléséről és helyeselte Ferenc pápa felhívását a környezetünk tisztelésére. Hangsúlyozta a személyes felelősség fontosságát. Az angol fél komoly, csaknem könyörgő hangon fordult hozzá: „Akkor most mit kéne tennünk?” Mire a Dalai Láva ezt válaszolta: „Nem tudom.” Korábban Green Fields-ben a zenéről kérdezték. Nem tart róla túl sokat, mondta: „Ha a zene tényleg belső békét ad, akkor Szíriában és Irakban – ahol egymást öldöklék az emberek – valami erőteljes zene csökkenthetné az indulataikat? Nem gondolom.”

Míg a Dalai Láva várta, hogy születésnapj tortáját felvágják, Patti Smith és zenésztársai előadását nézte. Másnap az újságokban megint azt lehetett olvasni, hogy Patti előadása végén magasba emelte a gitárját, és „A leghatásosabb fegyverünk!” kiáltással a földhöz vágta. Ismerően Őszentsége nézeteit az „erőteljes zenéről”, el-tűnődtem, hogy vajon mit szólna ehhez a csatakiáltáshoz. De addigra már úton volt London felé. Három nappal később pedig a dallasi Bush Elnöki Központban egy másik tortát vágott föl barátja, George Bush társaságában, akivel egy napon (július 6-án) születtek, miközben az orra alá dörgölte gyémántokat és gyöngyöket viselő republikánus hallgatóságának: „Kedvelem George Busht, bár ami politikáját illeti, vannak fenntartásaim.”

(*The New York Times Magazine*)

Roland Benedikter

Erőnek erejével Képes-e Michelle Bachelet elnöknő megmenteni Chilét?

2015. november 10-én egy 6,9-es erősségű földrengés rázta meg Chilét. Két hónap se telt el egy még nagyobb, 8,4-es erejű földrengés óta, mely az ország középső részén pusztított. Tekintettel az első rengés utáni cunamiriadóra, Michele Bachelet chilei elnök elrendelte, hogy egymillió embert evakuáljanak az északon levő Arica várostól a délen fekvő Puerto Aysénig húzódó partvidékről, és hivatalosan is katasztrófa sújtotta területnek nyilvánította azt. A földrengés összesen 13 emberéletet követelt. A kormány becslései szerint legalább 3000 otthon ment tönkre. Szomorú tény, hogy Chilét a földrengések rég nem tapasztalt politikai, gazdasági és társadalmi megrázkódtatások közepette érték. Michelle Bachelet elnöksége legnehezebb pillanatait éli: korrupciós vádakkal kell szembenéznie, népszerűségi rátája történelmi mélypontra van, továbbá képtelen a tervezett ütemben végrehajtani a kulcsfontosságú reformokat. Néhányan már elvesztegetett lehetőségként emlegetik elnöksége idejét. Kevesebb mint két éve maradt, hogy megpróbáljon rácafolni kritikussainak véleményére.

GAZDASÁGI PROBLÉMÁK

2013 decemberében a mélyreható reformokat ígérő Bachelet a szavazatok 62%-ával nyerte meg a választásokat. Az elnöki bársonyszékben töltött csaknem két év után azonban erősen csökkent a támogatottsága. A GfK Adimark chilei közvélemény-kutató intézet adatai szerint 2015 augusztusában Bachelet népszerűségi mutatója 24%-kal történelmi mélypontot ért el. Ugyanabban a hónapban balközép koalíciós kormánya mindössze 16%-ot kapott. Ennél már csak a jobbközép ellenzék, az Alianza járt rosszabbul 15%-kal. Mély politikai válságról árulkozik az a tény, hogy az ország két, nemzeti politikát jelenleg uraló pártszövetsége közösen is csak 31%-ot tudott elérni a népszerűségi listán. A probléma egyrészt a pangó gazdaságból ered, melyet Bachelet az elődjétől örökölt. Némely

politikus várt volna még a szükséges reformok bevezetésével, míg a gazdaság kissé talpra áll, de Bachelet nem így tett. Reformprogramjának célja egy olyan progresszív adórendszer bevezetése volt, amely nem részesítené többé előnyben a vállalatokat az egyénnel szemben (mint ahogy ezt a fennálló rendszer tette), több pénzt teremtené elő az oktatási reform finanszírozásához (akár a GDP 3%-át is), és ingyenes iskoláztatást biztosítana mindenki számára. Ezek az intézkedések viszont azt szolgálják, hogy hosszú távon biztosabb lábakon álljon a gazdaság. Úgy tervezték, hogy az ingyenes oktatás csökkenti majd a feszültségeket, a képzettebb szakemberek pedig növelnék chilei gazdaság termelékenységét. Mindez több külföldi beruházáshoz vezetne. A reformokat megszavazták, és már csak végre kellett hajtani őket.

Az idők során azonban az emberek kiábrándultak a reformokból. Ez nem jelenti azt, hogy a chileiek nem értenek egyet a végső cél tekintetében – a társadalmi egyenlőtlenség csökkentésének és az oktatási rendszer fejlesztésének szerintük is a kormány kiemelt feladatai közé kellene tartoznia –, de már nem hisznek a reformok működőképességében. Fő akadálynak a gazdaság lassú növekedését látják, másfelől a kritikus hangú jobboldali médiakampány is megtette a hatását. A tavalyi év eleje óta napirányban levő munkaügyi reformok terén is valami hasonló történt. 2015 januárjában Bachelet olyan törvényjavaslattal állt elő, mely tovább erősítette volna a szakszervezeteket, védte volna a béreket és a munkanélküli segélyeket. Közvélemény-kutatások szerint a chileiek 53%-a egyetértett a tervvel. Fél évvel később, augusztusra, mindössze 31%-uk. Itt megint kulcsfontosságú az időzítés. Bachelet az óvatos megközelítés mellett érvelt egy 2015. május 28-án egy interjúban, amit az egyik legnépszerűbb spanyol napilap, az El País készített vele: „Néha olyan politikát kell folytatni, amely változásokat hoz a kultúrákban és a fennálló helyzetekben. Itt nem arról van szó, hogy minden maradjon a régiben, hiszen akkor nem lenne a fejlődés. Ha viszont már megtörtént a változás, időt kell hagyni neki, vagy pedig a fokozatosság elvét alkalmazni, nehogy túl gyors legyen a

folyamat.” Ezzel az a probléma, hogy legjobb esetben is csak 2016 második felében lesznek láthatók a reformok eredményei a chileiek számára, és a közvélemény ennyire nem türelmes. Összességében Bachelet-nek nagyratörő terve vannak, de áll annyira a valóság talaján, hogy ne számíton rövid lefolyású folyamatra és gyors eredményekre. Az új adótörvény fontos lépés lehetne a társadalmi különbségek csökkentésében a világ egyik legtöbb egyenlőtlenséggel küszködő nemzete számára. S az oktatás ingyenessé tétele áldásos lenne egy olyan országban, ahol a jövedelmekhez képest világviszonylatban az egyik legmagasabb a tandíj; különösen nagy segítség lenne a szegények számára, akik jelenleg nem tudják megfizetni az oktatás költségeit. Mivel kampánya idején Bachelet reformokat ígért ezeken a területeken, most mindenképpen fel kellene mutatnia valamilyen eredményt, ha nem akar elbúcsúzni politikai karrierjéről és évekre sutba dobni reformtörekvéseit.

A SZEMBEN ÁLLÓ ERŐK

Bachelet a kormány ballépéseiről igyekezett másokat okolni. Koalíciójának több tagjával együtt gyakran utalt egy úgynevezett „terrorkampányra”, mely a reformok, különösen az oktatásügyi reform ellen folyt. 2014 októberében egy nemzetközi befektetőknek szóló chilei konferencián például azt mondta: „az oktatási reformot ellenző hirdetésekkel találkozunk az újságokban, a rádióban és az utcai plakátokon. Ezek nem ingyenes, hanem fizetett hirdetések.” Majd így folytatta: „arról szólnak, hogy a kormány iskolákat fog bezárni, ami egyáltalán nem igaz; azt állítják, hogy a jövőben a szülők nem választhatnak szabadon iskolát gyermekeiknek, ami szintén teljesen valótlan”. El kell azonban ismerni, hogy nem kevés vita volt az oktatási törvényjavaslatokról a jelentősebb média-csatornákon, melyeket többnyire a leggazdagabb családi konglomerátumok irányítanak. 2014 elején a jobboldali ellenzéki párt, a Független Demokrata Unió (Unión Demócrata Independiente, UDI) kampányt indított „Mondjuk ki az igazságot” címmel, melynek az volt a célja, hogy a reformok elleni érveket hangoztassa. A hirdetések többek között sötét színekkel ecsetelték, hogy a jövőben búcsút lehet mondani a magániskoláknak és

a szabad iskolaválasztás jogának. A közoktatás alacsony színvonalával kapcsolatban is megfogalmazták kifogásaikat. Az UDI pártemberei szerint a kormányellenes röpiratok mögött Felipe Ward, korábbi pártvezető és Rodrigo Pinochet (Augusto Pinochet volt diktátor unokája), a „Mondjuk ki az igazságot” projekt koordinátora állt.

Az egyik UDI-röpirat azt kérdezi a chilei polgároktól, hogy vajon hajlandóak-e „fizetni miniszterek, nagyvállalkozók, bírók, menedzserek vagy más, a felső tízezerbe tartozók gyerekeinek oktatásáért?” Vajon tudják-e, „miért támogatják a nagyvállalkozók az adóemelést? A nagyvállalkozók egyfolytában profitot termelnek. Az adóemelést az önök pénztárcája fogja megérezni, kedves középosztálybeli chileiek.” Ha figyelembe vesszük Bachelet eredeti (és hivatalos) adóreform-tervezetét, mely az egyéni adóterhek csökkentésére irányult, főként a szegényebbek és a középosztálybeliek esetében, illetve a vállalatok és a leggazdagabbak nagyobb mértékű megadóztatását célozta meg, úgy tűnik, hogy ez az ellenkampány kiforgatta a tényeket. Ward nyilvánosan is elismerte, hogy céljuk a provokáció volt. Ami a médiában elhangzó többi kritikát illeti, meg kell jegyezni, hogy a meghatározó médiatársaságok tulajdonosai, valamint a chilei közvélemény-kutató intézetek és tanácsadó testületek vezető alakjai sok esetben nagyvállalatok társtulajdonosai vagy részvényesei (például a bányászatban, a mezőgazdaságban, az oktatásban és a bankszektorban). Így nem csoda, hogy ellenzik Bachelet reformjait, melyek jelentősen növelnék adóterheiket. Bár a reformok gyorsasága, átláthatósága és egyértelműsége jogosan kritizálható (ami kellőképpen tükrözi a közvéleményt is), a reformellenes kampány több szempontból pusztán csak a felsőbb osztályok érdekeit védi.

A KOMMUNIKÁCIÓ HIÁNYA

Am Bachelet-t is közrejátszott abban, hogy a közvélemény elbizonytalanodott. Egyrészt túlzás lehet terrorista-kampányként emlegetni egy reklámkampányt. Másrészt kormánya kezdettől fogva úgy tálalta a reformokat, mint amelyek megkerülhetetlenek és szükségességük vitán felül áll. A parlamenti többség birtokában Bachelet meggyorsította a reformok elfogadtatását, anélkül, hogy tárgyalt volna róluk az ellenzékkel, és

– ami még fontosabb –, arra sem szánt elég időt, hogy kellőképpen informálja a lakosság szélesebb rétegeit. Még Bachelet balszélső Új Többség (Nueva Mayoría) nevű koalíciójának pártjai is többször panaszkodtak a párbeszéd hiányára és a tájékoztatás elégtelenségére a törvényjavaslattal kapcsolatban, mielőtt azt a Kongresszus plénuma elé felterjesztették volna. Ez fontos különbség Bachelet első elnöki ciklusához (2006–2010) képest, mikor is a konszenzusteremtés lehetőségét kereste a koalíciós párton belül és a különböző pártok képviselői között. Akkoriban a törvényalkotásról folyó végtelenre nyúlt egyeztetésekért érte kritika; most azért, mert teljességgel mellőzte őket. Néhány vállalkozó szerint a beruházási kedv hiánya és az alacsony növekedési ráta okai épp abban keresendők, hogy elmaradt a részletes, napi szinten történő kommunikáció és ez bizonytalanságot szült a reformok várható hatásait illetően. Bár ez a magyarázat sem teljességgel kielégítő. Chile exportgazdasága más országokéhoz hasonlóan nehéz időszakot él át mind külső, mind belső problémák miatt. Chile gazdasága ugyanis túlzott mértékben függ az ásványkincsek, különösen a réz kitermelésétől. Időközben meggyengült a kínai gazdaság (Kína Chile elsődleges kereskedelmi partnere és a chilei réz legnagyobb felhasználója), és a világpiacokon csökkentek a nyersanyagok árai. Ez belföldön azt eredményezte, hogy visszaesett a foglalkoztatottság és a fogyasztás, illetve megemelkedett a tervezett infláció. 2014 szeptemberében Chile 2015–16-ra prognosztizált GDP-növekedését 3,6%-ra becsülték, 2015 nyarára ez a szám 2,5%-ra csökkent. Ezek a problémák nem Bachelet reformtörekvéseiből erednek, viszont megnehezítik azok végrehajtását.

KORRUPCIÓ

A korrupció is szálla Bachelet szemében. A *Transparency International* független szakmai szervezet Korrupció Érzékelési Indexe (Corruption Perception Index, CPI) szerint Chile Dél-Amerika legkevésbé korrupit országa. Sőt, a 2014-es rangsorban a 174 ország közötti 24. helyével előkelőbb helyet foglalt el, mint némely európai ország (Ausztria a 23., Franciaország a 26., Portugália a 31., Lengyelország a 35. és

Spanyolország a 37. volt.) Azonban a 2015 februárjában napvilágra kerülő, a jobb- és baloldalt egyaránt érintő botrányok híre megváltoztatta a kérdéstről kialakult közvéleményt.

Az egyik különösen kínos történet szerint Bachelet fia, Sebastián Dávalos, aki a Társadalmi–Kulturális Ügyek Elnöki Hivatalának igazgatója, állítólag segítséget nyújtott a Caval Limitada export- és alapkezelő társaságnak, melynek felesége, Natalia Compagnon a társtulajdonosa, hogy több mint 10 millió dolláros hitelt kapjon a Banco de Chile-től. A tervek szerint Machali városa környékén felvásárolt területeket akartak fejleszteni, hogy értékük megsokszorozódjon. Mint Juan de Onis megfigyelő (a New York Times volt tudósítója) egy, az ügyről szóló korábbi cikkében írta a Foreign Affairs hasábjain, az alku nyilvánosságra kerülése „sokat ártott Bachelet imázsának, melyben magát a szegények jótévőjeként tünteti fel, aki távol áll a gazdag chilei üzeli köröktől.”

Bár Bachelet személyesen nem volt érintett a botrányban, sok chilei továbbra se hiszi el, hogy nem tudott a dolgról. Az ügy napvilágra kerülése után az elnök nő népszerűségi rátája folyamatosan csökkent. Míg 2015 februárjában a chileieknek még 56%-a tartotta „hiteles személynek”, augusztusra ez az érték 36%-ra esett vissza.

A chilei politikai élet még két további botránytól volt hangos 2015-ben. Az első Julio Ponce Lerou-t, Augusto Pinochet volt diktátor vejét leplezte le, aki a Soquimich multinacionális vegyipari vállalat vezetőjeként 2010 óta különböző színekben induló politikai pártok számos jelöltjét pénzelte. Közöttük voltak az Allianzához tartozó jobboldali pártok, nemkülönben a balos Új Többség (Nueva Mayoría) koalíciót alkotó Szocialista Párt, Demokratikus Néppárt, Radikális Párt és Kereszténydemokrata Párt.

Pontosan nem lehetett tudni, hogy a diktátor veje mit akart elérni ezzel a válogatás nélküli finanszírozással, mindenesetre néhányan úgy vélik, hogy a letűnt diktatúra hatását akarta némiképp megőrizni, bár Lerou ezt nem erősítette meg. A másik kérdőjel ismét Bachelet-nek az

ügyben játszott szerepe volt. Ezúttal sem vádolták személyét korrupcióval vagy a Soquimichtól származó törvénytelen pénzek elfogadásával, viszont koalíciójának hozzá közel álló tagjait igen. Egy másik botrány 2014. október 14-re nyúlik vissza, de még mindig közbeszéd tárgya. Szintén a katonai rezsim korábbi támogatóihoz kötődik, akik ma a befektetési bankot és a Penta holding-társaságot tartják kézben. Állítólag a Penta négy ügyvezető igazgatója pénzügyileg támogatta a jobboldali Független Demokrata Uniót (Union Demócrata Independiente), a korábbi elnök, Sebastián Piñera ellenzéki koalíciójának tagját. Bár ebben az esetben az ellenzék volt érintve, a két vesztegetési ügy hatására a közvélemény még inkább fenntartással kezelte a politikát.

NEM TÚL BIZTATÓ KILÁTÁSOK

Ennyi probléma láttán Bachelet nemrégiben újrafogalmazta reformprogramját „meghárulás nélküli realizmus” (realismo sin renuncia) címmel, mellyel rögtön újabb heves vitát robbantott ki. Bachelet számára a szlogen pusztán arra utal, hogy a reformokat az országban kialakult új realitásokhoz kell igazítani. „A gazdasági megszorítások időszakát éljük. Kétségtelenül igen megváltoztak az előrejelzések kormányprogramunk kezdeti idejéhez képest. 32 hónapunk maradt. Még egyszer vegyük számba mindazt, amit el akarunk érni: Mit lehet elvégezni ilyen rövid idő alatt? Mik a legfontosabb feladatok? Mi az, ami nem tűr halasztást? Fontossági sorrendet kell felállítanunk.” Egy sokak, leginkább saját szavazói által bírált kompromisszumos megoldással élve Bachelet most csak a diákok egy részének akarja biztosítani az ingyenes oktatást. Csökkentette a költségvetés reformokra szánt részét, mivel a réz árának visszaesése és a stagnáló gazdaságból befolyó kevesebb adó miatt nem volt elég a pénz. A jobboldali ellenzék számára Bachelet új mottója nem más, mint egy önbeteljesítő jóslat hangoztatása: rövid idő alatt mélyreható és átfogó társadalmi változások nem történnek. Hasonlóképpen az elnöknő egyik-másik saját koalíciós partnere szerint ez a kudarc beismerését jelenti. Ez nem jó hír a Bachelet-nek, hiszen talán épp a saját koalícióján belüli és a két nagy pártszövetség közti

konszenzus hiánya az, ami igazából megnehezíti reformjait, nem annyira a félretájékoztató kampányok és a világgazdasági helyzet.

Nem túl jók a kilátások Bachelet hátralevő hivatali idejére (a következő általános választások és elnökválasztás 2017 novemberében lesznek). Mindent egybevetve, Chile nehéz idöket él át, amikor a természeti katasztrófák csak a kisebbik bajt jelentik az ország megpróbáltatásai közepette. A chilei hatóságok pár hónapra becsülik azt az időt, amit a legutóbbi földrengések nyomainak eltakarításához kell – nem szokatlan egy nemzet életében, mely rég megtanult ilyesfajta csapásokkal együtt élni. Bachelet-nek azonban a politikai katasztrófák után kell rendet teremtenie, ami először is azt jelenti, hogy vissza kell nyernie az andoki országban az egyetértést reformprogramjával kapcsolatban, és ehhez újra kell formálnia saját és politikai imázsát. Politikai napirendjét jó ütemben és célirányosan kell megvalósítania, és több időt kell szentelnie arra, hogy terveit ismeresse a parlamenti képviselőkkel, az ellenzékkel és legfőképpen a szavazókkal.

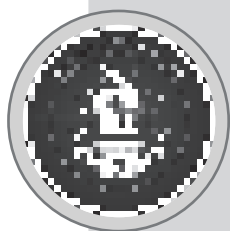
Mivel Chilében az elkövetkező évtized legfontosabb kérdése továbbra is a gazdagok és a szegények, illetve a hatalmon lévők és az alsóbb társadalmi rétegek közti különbség marad, ennek növelése vagy mérséklése szolgál majd Bachelet teljesítményének mércéjéül is.

És mit tartogat a jövő? Chilében minden bizonnyal továbbra is fennmaradnak a világviszonylatban is kiugró társadalmi különbségek, miközben a politikai vezetés nyilván próbál ezen változtatni, ahogy néhány más hasonlóan bátor OECD-tagállam tette. Ez modern korunkban a társadalmi-politikai átalakulás legérdekesebb, majdnem hogy példaértékű esettanulmányává emeli Chilét. Bachelet inkább kétségek, mint biztos pontok között halad előre az úton. Csak egy dolog bizonyos: második elnöki ciklusa után távozik a politika színpadáról; az elnöknő maga jelentette be, hogy többé nem vállal vezető szerepet. Remélhetőleg ez a döntése segíti abban, hogy a 2017-es elnökválasztásig fennmaradó időben még nagyobb elkötelezettséggel, eltökéltséggel és a két párt kiegyensúlyozottabb bevonásával cselekedjen országa javára.

(Foreign Affairs)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Dr. Benda József főigazgatói tanácsadó, *Kapronczay Károly* történész, Budapest
 Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest *Ménes András* PhD-hallgató, Budapest
Botos Katalin professor emerita, SZTE, *Miskolczy Ambrus* egyetemi tanár,
 PPK, Budapest ELTE BTK Román Filológiai Tanszék,
Dr. Gazdag László közgazdász, egyetemi do- Nagykovácsi
 cens, Edutus Főiskola – Budapest, Tatabánya *Simon Katalin* PhD, történész-főlevéltáros,
Hágen András tanár, Magyarországi Németek Budapest Főváros Levéltára, Budapest
 Általános Művelődési Központja; Bereczki *Tefner Zoltán* egyetemi magántanár,
 Máté Élelmiszeripari és Mezőgazdasági Budapesti Corvinus Egyetem
 Szakképző Iskola és Sportiskola, Baja *Tóth Gábor* PhD, filozófus, Szeged

**Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa a
 Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
 ismeretterjesztő tevékenységét!**

**Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
 Adószám: 19002457-2-42**

**A tavalyi évben 435 721 Ft felajánlást kapott a
 Tudományos Ismeretterjesztő Társulat,
 melyet az ismeretterjesztés népszerűsítésére fordítottunk.**

Köszönjük múlt évi felajánlását!

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Tóth Gábor</i> : A tömeg- és az elitművészet viszonyának jelentése Oswald Spengler filozófiájában a kultúra, a civilizáció és a világváros fogalmai tükrében.	1
<i>Dr. Benda József</i> : Gyermeksokk: a megoldások fő irányai – két évünk van hátra (III. rész)	20

SZÁZADOK

<i>Simon Katalin</i> : Magyar–erdélyi–román kapcsolatok a nagyszombati, budai és pesti orvosi karon a kezdetektől 1848-ig	47
<i>Ménes András</i> : Európa Kulturális Fővárosa – Kassa 2013.	60
<i>Hágen András</i> : Az analitikus magyar forradalom és szabadságharc, 1956. október 23-án	64
<i>Botos Katalin</i> : Arnold J. Toynbee.	71

MŰHELY

<i>Miskolczy Ambrus</i> : Albert Camus újrafelfedezése? Szélgjegyzetek Michel Onfray: <i>L'ordre libérraire. La vie philosophique d'Albert Camus</i> (Paris, Flammarion, 2012) művéhez	79
--	----

NAPLÓ

<i>Gazdag László</i> : Miért csúszott vakvágányra a rendszerváltás vonata?	103
<i>Kapronczay Károly</i> : Emlékek és témák a rendszerváltás első évéből.	108
<i>Tefner Zoltán</i> : Középpontban a női test. Az utca és a tornapálya közötti összefüggés Prágában és Drezdában az I. világháború előtt.	110

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Pankaj Mishra</i> : Az utolsó dalai láma? (113) <i>Roland Benedikter</i> : Erőnek erejével. Képes-e Michelle Bachelet elnök nő megmenteni Chilét? (124)	
--	--

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Kedves Olvasónk!

A Magyar Tudományos Akadémia Természettudományi Kutatóközpontja (MTA TTK) és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) közös ismeretterjesztő cikkpályázatot hirdet a doktoranduszi tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, vagy tudományos fokozattal már rendelkező fiatal, 35 évesnél nem idősebb kutatóknak. A pályázat célja, hogy a pályázók saját, az élő és élettelen természettudományok területén illetve határterületein végzett kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában, a TIT három ismeretterjesztő lapja által képviselt területen lehet benyújtani:

- 1.) Élet és Tudomány** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10–12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4–6 színes kép vagy ábra, grafikon, illusztráció is csatolandó.
- 2.) Természet Világa** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15–18 ezer n (szóközökkel), amihez fekete-fehér vagy színes illusztráció is csatolható.
- 3.) Valóság** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a természettudományok elsősorban tudományfilozófiai, továbbá humán tudományi módszerekkel feltárható, bemutatható összefüggéseihez kapcsolódó, vagy a természettudományi felfedezések társadalomtudományi vetületeit elemző, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35–40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött ismeretterjesztő cikkel lehet. A pályaműveket a három lap szerkesztősége, az MTA TTK, valamint a TIT által felkért zsűri bírálja el. Mindhárom kategória első három helyezettje a TIT díjaiban részesül. A díjazásról a zsűri dönt, az egyes helyezések megoszthatók.

A pályamunkákat e-mailen kérjük benyújtani, a titlap@telc.hu címre. A képeket, illusztrációkat külön-külön kép fájlban kell elmenteni, a szövegben csak az ábra helyét kérjük feltüntetni. A szerkesztőségek jogot formálnak arra, hogy a díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel történő egyeztetett szerkesztés után – megjelentessék. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában.

Kérjük, hogy a pályázó a cikk végén tüntesse fel nevét, levélcímét, e-mail címét, telefonszámát, születési dátumát és a munkahelyének a nevét!

A pályamunkákat a TIT címére kérjük küldeni: **1088 Budapest, Bródy Sándor u. 16.** A borítékra írják rá: „**MTA TTK-TIT cikkpályázat**” és a **kategória nevét!**

A pályázatok beküldési határideje: **2016. április 15.**

A Szerkesztőség

A 2014. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen,
500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

